

Resource: Kamusi ya Biblia (Tyndale)

License Information

Kamusi ya Biblia (Tyndale) (Swahili) is based on: Tyndale Open Bible Dictionary, [Tyndale House Publishers](#), 2023, which is licensed under a [CC BY-SA 4.0 license](#).

This PDF version is provided under the same license.

Kamusi ya Biblia (Tyndale)

A

Abeli (Mtu), Abiathari, Ada, Adamu (Mtu), Agano, Jipy, Ahadi, Aina, Akeldama, Akeldama, Ala za Muziki, Aleksanda, Alfayo, Anania, Anasi, Andrea, Mtume, Apokaliptiki, Apokrifa, Ardhi, Arkeolojia na Biblia, Artemas, Asali, Asia, Askofu, Astronomia

Abeli (Mtu)

Mtoto wa pili wa kiume wa Adamu na Hawa ([Mwanzo 4:2](#)). Jina lake labda linatokana na maneno ya zamani ya Kisumeri na Kikaadia yanayomaanisha "mwana." "Abeli" lilitumika kama neno la jumla kwa wanadamu wote.

Kaka yake mkubwa Abeli, Kaini, alikuwa mkulima, lakini Abeli alikuwa mfugaji. Wakati ndugu wote wawili walipoleta sadaka, Mungu alikubali dhabihu ya wanyama ya Abeli lakini alikataa sadaka ya mazao ya Kaini. Kwa sababu hii, Kaini alimuonea wivu Abeli na akamuua.

Hadithi ya Biblia inaonyesha kwamba Abeli alikuwa na tabia bora, ndiyo sababu Mungu alibariki sadaka yake na siyo ya Kaini ([Mwanzo 4:7](#)). Biblia haisemi kwamba sadaka za nafaka au mboga zilikuwa mbaya kuliko sadaka za wanyama kwa ajili ya dhambi au dhabihu za ushirika. Sheria ya Mose inaruhusu zote mbili. Katika Agano Jipy, inasemekana kwamba Habil aliwa mtu wa kwanza kufa kwa sababu ya imani yake ([Mathayo 23:35](#); [Luka 11:51](#); [Waebraenia 11:4](#)).

Abiathari

Mmoja wa makuhani wakuu wawili wakati wa utawala wa Mfalme Daudi alikuwa Abiathari. Kuhani Mkuu mwingine alikuwa Sadoki, ambaye Daudi alimteua baada ya kushinda Yerusalem.

Jukumu la Abiathari Katika Utawala wa Mfalme Daudi

Abiathari alikuwa pekee aliyenusurika wakati Mfalme Sauli alipoamuru kuua makuhani huko Nobu. Makuhani wa Nobu walimpa Daudi chakula na upanga wa Goliathi alipokuwa akimkimbia Sauli. Hii ilimfanya Sauli kumchukia ([1 Samweli](#)

[21-22](#)). Abiathari alimletea Daudi Efodi (vazi maalum la kikuhani), ambalo Daudi alilitumia kuamua mapenzi ya Mungu ([1 Samweli 23:6, 9-11; 30:7-8](#)). Abiathari alikuwa mmoja wa wafuasi wa kwanza wa Daudi. Msaada wake ulikuwa muhimu kwa sababu aliwakilisha ukuhani kutoka ukoo wa Eli.

Katika siku za mwisho za utawala wa Daudi, wanawe waligombania kuwa mfalme ajaye. Wapinzani wakuu walikuwa Adonia na Solomoni. Abiathari, kuhani mkuu, na Yoabu, jemadari wa Daudi, walimuunga mkono Adonia kudai kitie enzi ([1 Wafalme 1:5-7](#)). Hii labda ilikuwa kwa sababu Adonia alikuwa mrithi wa kwanza wa Daudi aliye hai. Sadoki alimsaidia Solomoni, ambaye alikua mfalme. Kwa kuwa hakuunga mkono mfalme mpya, Abiathari alifukuzwa kwenda Anathothi ([1 Wafalme 2:26-27](#)). Anathothi ilikuwa kijiji takriban kilomita 6.4 (maili nne) kaskazini mashariki mwa Yerusalemu.

Uhusiano kati ya Abiathari na Ahimeleki hauko wazi. Ahimeleki anaweza kuwa baba wa Abiathari ([1 Samweli 22:20; 23:6](#)). Au, anaweza kuwa mwana wa Abiathari ([2 Samweli 8:17; 1 Mambo ya Nyakati 18:16; 24:6](#)). Ikiwa mistari hii yote inamzungumzia Ahimeleki yule yule, basi majina yanaweza kuwa yalibadilishwa katika vifungu vya baadaye.

Abiathari katika Agano Jipy

Kwenye Agano Jipy, Abiathari anatajwa kama kuhani mkuu wakati Daudi alipofika Nobu akiomba chakula na silaha ([Marko 2:26](#)). Hata hivyo, simulizi la Agano la Kale linasema kwamba Ahimeleki alikuwa kuhani wakati huo ([1 Samweli 21:1-2](#)). Kosa hili linaweza kuwa ni kutokana na makosa ya mwandishi au kutokana na ukweli kwamba wakati wa Abiathari kama kuhani mkuu ulikuwa maarufu zaidi kuliko wa Ahimeleki.

Ada

1. Mke mmoja wa Lameki, ambaye alikuwa mama wa wanawe wawili, Yabali na Yubali ([Mwanzo 4:19–21, 23](#)).
2. Mke wa kwanza wa Esau, binti wa Eloni Mhiti, na mama wa Elifazi ([Mwanzo 36:2–16](#)).

Adamu (Mt)

Adamu ni wa kwanza na Baba wa jamii ya wanadamu. Jukumu la Adamu katika historia ya kibiblia ni muhimu, si tu katika maoni ya Agano la Kale, bali pia katika kuelewa umuhimu wa wokovu na utambulisho pamoja na matendo ya Yesu Kristo.

Uumbaji wa Adamu na mwanamke wa kwanza, Hawa, umeelezewa katika akaunti mbili katika kitabu cha Mwanzo. Kusudi la simulizi la kwanza ([1:26–31](#)) ni kuwasilisha jozi ya kwanza katika uhusiano wao na Mungu na kwa mpangilio mwingine wa uumbaji. Inafundisha kwamba katika uhusiano na Mungu, wanadamu wa kwanza waliumbwaa mwanamume na mwanamke kwa sura ya Mungu na walipewa agizo maalum la kuijaza na kuitawala dunia. Kuhusiana na uumbaji mwingine, wanadamu wa kwanza walikuwa, kwa upande mmoja, sehemu yake, wakiwa wameumbwa siku moja na wanyama wengine wa nchi; kwa upande mwingine, walikuwa juu yake kwa namna ya kipekee, wakiwa mwisho wa mchakato wa uumbaji na wabeba pekee wa sura ya Mungu.

Kusudi la simulizi la Pili ni maalum zaidi ([2:4–3:24](#)); inatafuta kuelezea asili ya hali ya sasa ya binadamu ya dhambi na kifo na kuweka msingi kwa ajili ya tamthilia ya ukombozi. Hadithi hii inashughulikia kwa undani vipengele vya uumbaji wa Adamu vilivyoachwa katika hadithi ya kwanza. Kwa mfano, inasimulia juu ya uundaji wa Adamu kutoka kwenye mavumbi ya ardhi na kupokea pumzi ya uhai kutoka kwa Mungu ([2:7](#)). Inasimulia upandaji wa Bustani na jukumu alilopewa Adamu la kuilima ([2:8–15](#)). Maagizo ya Mungu kwa Adamu kwamba matunda ya kila mti katika Bustani yalikuwa yake kwa chakula, isipokuwa moja, yanarekodiwa kwa uangalifu, pamoja na onyo kali kwamba matunda ya "Mti wa Ujuzi wa Mema na Mabaya" hayakupaswa kuliwa, chini ya adhabu ya kifo ([2:16–17](#)). Upweke wa Adamu baada ya kuwapa majina wanyama na kutopata mwenzi anayefaa pia umeelezewa, hivyo kuanzisha

uumbaji wa mwanamke wa kwanza ([2:18–22](#)). Uumbaji wa Hawa kutoka kwenye ubavu wa Adamu unaonyesha kwa hisia umoja wa kiroho na kusudi la jinsia zilizokusudiwa na Mungu.

Hadithi haimaliziki kwa hali chanya, hata hivyo. Inaendelea kueleza udanganyifu mkubwa ambaa Shetani alimfanyia Hawa kuititia nyoka. Kwa ujanja na kupotosha amri ya awali ya Mungu (rej. [3:1](#) na [2:16–17](#)), nyoka alimshawishi Hawa kula tunda lililokatazwa na kumshirikisha na Adamu. Hawa anaonekana kula kwa sababu alidanganywa ([1 Tm 2:14](#)), huku Adamu akifanya hivyo kwa uasi wa makusudi na wa kujuua. Kwa kejeli, viumbe wawili walioumbwa awali kwa sura na mfano wa Mungu waliamini kwamba wangeweza kuwa "kama" Mungu kwa kumwasi ([Gn 3:5](#)).

Matokeo ya kutotii kwao yalikuwa ya haraka, ingawa si kama Adamu alivyotarajia. Kwa mara ya kwanza, kizuizi cha aibu kilivuruga umoja wa Adamu na mwanamke ([3:7](#)). Muhimu zaidi, kizuizi cha hatia ya kimaadili kilijengwa kati ya wanandoa wa kwanza na Mungu. Hadithi inaeleza kwamba Mungu alipokuja kumtafuta Adamu baada ya uasi wake, alijificha kati ya miti, tayari akijua kutengana kwake na Mungu ([3:8](#)). Mungu alipomuuiza, Adamu alimlaamu Hawa na, kwa njia nyingine, kumlaamu Mungu: "Ni mwanamke uliyenipa ndiye aliyeniletea tunda" ([3:12](#), NLT). Hawa, naye, alimlaamu nyoka ([3:13](#)).

Kulingana na hadithi katika Mwanzo, Mungu aliwajibisha wote watatu na kuwaeleza kila mmoja matokeo mabaya ya uasi wao ([3:14–19](#)). Amri mbili kuu, ambazo awali zilikuwa ishara za baraka safi, sasa zilichanganyika na laana na maumivu—dunia ingeweza kuja watu tu kuititia uchungu wa kuzaa wa mwanamke na ingeweza kutawaliwa tu kwa kazi na jasho la Adamu ([3:16–18](#)). Zaidi ya hayo, umoja wa Adamu na mwanamke ungesumbuliwa na utawala wa Adamu juu yake, au pengine na mwanzo wa mapambano ya kutawala kati yao ([3:16b](#) inaweza kueleweka kwa njia zote mbili). Hatimaye, Mungu alitangaza matokeo ya mwisho: kama alivyokuwa ameonya awali, Adamu na Hawa walipaswa kufa. Siku moja pumzi ya uhai ingechukuliwa kutoka kwao, na miili yao ingerudi kwenye mavumbi walikotengenezwa ([3:19](#)). Siku hiyo hiyo pia walipata kifo cha "kiroho"; walitenganishwa na Mungu, mtoaji wa uhai, na kutoka kwa Mti wa Uzima, ishara ya uzima wa milele ([3:22](#)). Mungu aliwafukuza kutoka Edeni, na hakukuwa na njia ya kurudi. Mlango wa paradiso ulizuiwa na makerubi na upanga wa moto ([3:23](#)–

[24](#)). Ni Mungu pekee angeweza kurejesha walichopoteza.

Hadithi haikosi matumaini. Mungu alikuwa na rehema hata wakati huo. Aliwatengenezea mavazi ya ngozi kufunika miili yao na aliwahidi kwamba siku moja nguvu za Shetani nyuma ya nyoka zingeshindwa na "mbegu" ya mwanamke ([Mwa 3:15](#); rej. [Rum 16:20](#)). Wasomi wengi wanaona ahadi hiyo kuwa kutajwa kwa kwanza kwa ukombozi katika Biblia.

Umuhimu wa Adamu

Umuhimu wa Adamu unategemea dhana kadhaa, ya kwanza ikiwa kwamba alikuwa mtu wa kihistoria. Dhana hiyo ilitolewa na waandishi wengi wa Agano la Kale ([Mwa 4:25; 5:1-5; 1 Nya 1:1](#); [Hos 6:7](#)). Waandishi wa Agano Jipy walikubaliana ([Lk 3:38; Rum 5:14; 1 Kor 15:22, 45; 1 Tim 2:13-14; Yuda 1:14](#)). Muhimu pia kwa umuhimu wa Adamu ni dhana ya pili, kwamba alikuwa zaidi ya mtu mmoja. Kwanza, neno la Kiebrania adam (kwa usahihi zaidi 'a-dha-m) si jina tu la mtu. Hata katika hadithi ya Mwanzo halitumiki kama jina hadi [Mwanzo 4:25](#). Neno hilo ni mojawapo ya maneno kadhaa ya Kiebrania yanayomaanisha "Adamu" na ni neno la jumla kwa "jamii ya binadamu." Katika hali nyingi linarejelea ama mtu wa kiume ([Law 1:2; Yos 14:15; Neh 9:29; Is 56:2](#)) au kwa ubinadamu kwa ujumla ([Kut 4:11; Hes 12:3; 16:29; Kum 4:28; 1 Fal 4:31; Ayu 7:20; 14:1](#)). Maana ya jumla, ya pamoja ya neno *adam* pia iko nyuma ya kifungu "watoto (au wana) wa watu" ([2 Sam 7:14; Zab 11:4; 12:1; 14:2; 53:2; 90:3; Mhu 1:13; 2:3](#)). Kifungu hicho, kwa maana halisi "wana wa adamu," kinamaanisha tu "wanaume" au "wanadamu," na kinapotumika jamii nzima ya binadamu inazingatiwa. Kwa kweli, maana ya ulimwengu mzima ya neno *adam* inaonyesha wasiwaswi katika Agano la Kale unaoenda mbali zaidi ya matumaini ya kitaifa ya Israeli na Mungu wake—kwa watu wote wa dunia na Bwana wa mataifa yote ([Mwa 9:5-7; Kum 5:24; 8:3; 1 Fal 8:38-39; Zab 8:4; 89:48; 107:8-31; Met 12:14; Mik 6:8](#)).

Si ajali kwamba Adamu wa kwanza aliitwa "Adam" au "mwanaume." Jina hilo linaonyesha kwamba kuzungumzia Adamu ni kwa namna fulani pia kuzungumzia jamii nzima ya wanadamu. Matumizi hayo yanaweza kueleweka vizuri kuititia dhana ya kale ya utu wa pamoja na uwakilishi inayojulikana kwa Waebrania na watu wengine wa Mashariki ya Karibu. Mawazo ya kisasa yanasisitiza mtu binafsi; uwepo wa kundi la kijamii na mahusiano yote ya

kijamii umeonekana kama jambo la pili, linalotegemea uwepo na matakwa ya mtu binafsi. Uelewa wa Kiebrania ulikuwa tofauti kabisa. Ingawa utu wa mtu binafsi ulithaminiwa ([Yer 31:29-30; Ez 18:4](#)), kulikuwa na mwelekeo mkubwa wa kuona kundi la kijamii (familia, kabilo, taifa) kama kiumbe kimoja chenye utambulisho wa pamoja. Vivyo hivyo, mwakilishi wa kundi alioneckana kama mfano au uakisi wa utu wa pamoja wa kundi hilo. Ndani ya mwakilishi, sifa na tabia muhimu za kundi la kijamii zilikuwepo kwa namna ambayo vitendo na maamuzi ya mwakilishi yalikuwa na athari kwa kundi zima. Ikiwa kundi lilikuwa familia, Baba mara nyingi alichukuliwa kama mwakilishi wa pamoja; kwa mema au mabaya familia yake, na wakati mwingine vizazi vyake, vilipokea matokeo ya vitendo vyake ([Mwa 17:1-8](#); cf. [Mwa 20:1-9, 18; Kut 20:5-6; Yos 7:24-25; Rum 11:28; Ebr 7:1-10](#)).

Kama mwanaume wa asili na Baba wa wanadamu, ambaye kwa mfano wake vizazi vyote vilivyofuata vingezaliwa ([Gn 5:3](#)), Adamu alikuwa mwakilishi wa pamoja wa ubinadamu. Akaanti za uumbaji zenyewe zinatoa taswira kwamba maagizo ya [Mwanzo 1:26-30](#) (rej. [Gn 9:1, 7; Zab 8:5-7; 104:14](#)) pamoja na laana za [Mwanzo 3:16-19](#) (rej. [Zab 90:3; Mhu 12:7; Is 13:8; 21:3](#)) hazikuwa tu kwa ajili ya Adamu (na Hawa) bali, kupitia kwake, kwa ajili ya jamii nzima.

Kwenye [Warumi 5:12-21](#), mtume Paulo alilinganisha kifo na hukumu vilivyoletwa kwa wanadamu kuititia kutotii kwa Adamu na uzima na kuhesabiwa haki vilivyotolewa kwa wanadamu kuititia utifu wa Kristo. Kwa uwazi zaidi, katika [1 Wakorintho 15:45-50](#) (RSV), Paulo alimwita Kristo "Adamu wa mwisho," "mwanaume wa pili," na "mwanaume wa mbinguni," akilinganisha na "mwanaume wa kwanza" na "mwanaume wa mavumbi."

Kwa Paulo, jamii ya wanadamu iligawanyika katika makundi mawili: wale wa Adamu na wale wa Kristo. Wale wanaobaki "wameunganishwa" na Adamu ni ubinadamu wa "zamani," wakibeba sura ya "mwanaume wa mavumbi," wakishiriki dhambi zake na kutengwa na Mungu na Uumbaji ([Rom 5:12-19; 8:20-22](#)). Lakini wale wanaouanganishwa na Kristo kwa imani wanakuwa "mwili" wa Kristo ([Rom 12:4-5; 1 Kor 12:12-13, 27; Efe 1:22-23; Kol 1:18](#)); wanaundwa upya katika sura ya Kristo ([Rom 8:29; 1 Kor 15:49; 2 Kor 3:18](#)); wanakuwa "mwanaume mpya" mmoja ([Efe 2:15; 4:24; Kol 3:9-10](#), kjv); na wanashiriki katika uumbaji mpya ([2 Kor 5:17; Gal 6:15](#)). Vikwazo vyta zamani

vilivyowekwa na Adamu vinaondolewa na Kristo ([Rom 5:1; 2 Kor 5:19; Gal 3:27–28; Efe 2:14–16](#)). Kwa Paulo, kufanana kwa kazi kati ya Adamu na Kristo kama wawakilishi kulimaanisha kwamba Kristo alirudisha kile Adamu alichopoteza.

Tazama pia Hawa; Adamu, wa Zamani na wa Sasa; Uumbaji Mpya, Kiumbe Kipy.

Agano, Jipy

Uutowaji wa neema ya Mungu uliotolewa kuititia Yesu Kristo kwa ukombozi wa wanadamu walipotoka—kuchukua nafasi na kutimiza agano la kale, ambalo lilionyeshwa hasa kuititia sheria ya Mose. Usemi "agano jipy" unapatikana hasa katika Agano Jipy (AJ).

Ingawa dhana ya agano jipy inapatikana katika sehemu kadhaa katika Agano la Kale (AK) ([Ezek 34:23–31; 37:24–28; Yoel 2:12–32](#)), msemo halisi unatokea mara moja tu ([Yer 31:31–34](#)). Kifungu hicho kinatofautisha agano jipy ambalo nabii Yeremia aliona Mungu akifanya na Israeli "baada ya siku hizo" (sura ya [32–34](#)) na agano ambalo Mungu alikuwa amefanya na watu wake katika siku za Mose. Tofauti inaonekana, kwanza kabisa, katika asili ya ndani ya agano jipy. Wakati agano la kale liliandikwa kwenye mbaao za mawe ([Kut 31:18; 34:27–32; Kumb 4:13; 5:22; 9:11; 10:3–4](#)) na katika kitabu ([Kut 24:7](#); kulingana na msemo "kanuni ya zamani ilioandikwa," [war 7:6](#), RSV), agano jipy linaandikwa kwenye moyo wa mwanadamu. Matokeo moja ni ufunuo wazi zaidi wa kile ambacho Mungu anahitaji; jingine ni kuwezeshwaa kwa waumini kutimiza mahitaji hayo (*tazama war 8:2–4*). Asili ya ndani ya agano jipy inazungumziwa katika vifungu vingine kadhaa ([Ezek 11:19–21; 36:26–27](#)) na kufanywa wazi katika nabii Yoeli wa wakati ambapo Mungu "atamimina [roho yake] juu ya wote wenye mwili" ([Yoel 2:28–32](#)).

Tofauti ya pili ni katika jinsi watu wa Mungu wanavyomjua chini ya maagano mawili. Hakuna shaka kwamba Israeli chini ya agano la kale walimjua Mungu; Mungu alikuwa amejifunua, ingawa wakati mwingine taifa likiuwa na tabia ya kusahau hili ([Waam 2:10; Hos 4:1,6](#)). Kile ambacho manabii waliona katika agano jipy ni maarifa ya kipekee ya kibinagsi ya Mungu na kila mwanachama wa jamii ya agano.

Hatimaye, maagano mawili yanatofautiana kuhusu jinsi Mungu anavyoshughulikia dhambi za

wanadamu. Yeremia aliahidi kwamba Mungu atasamehe uovu wa watu wake na kufuta dhambi zao. Israeli tayari walijua kwamba Mungu anafurahia rehema na msamaha ([Kut 34:6–7](#)), lakini Yeremia alikuwa akisema kwamba Mungu hatawahi tena kukumbuka dhambi zao ([Yer 31:34](#)). Chini ya agano la kale kulikuwa na ukumbusho wa dhambi mwaka baada ya mwaka ([Ebr 10:3](#)); chini ya agano jipy hakuna ukumbusho wa dhambi unaobaki (v [14](#)).

Agano Jipy

Usemi "agano jipy" unapatikana angalau mara sita katika AJ ([1 Kor 11:25; 2 Kor 3:6; waeb 8:8, 13; 9:15; 12:24](#); na pengine [Luka 22:20](#), kulingana na baadhi ya maandiko). Katika baadhi ya maandiko ya Kigiriki, usemi huu pia unapatikana katika [Mathayo 26:28](#) na [Marko 14:24](#), ambapo "jipy" linaonekana kuongezwa na waandishi mbalimbali kwa "damu ya agano," ili kufanya akaunti hizi zilingane na akaunti sambamba za Meza ya Bwana katika 1 Wakorintho au pengine katika Luka.

Ingawa neno "mpya" halipatikani katika habari za Mathayo na Marko katika maandiko bora ya Kigiriki, na kwa hivyo labda halikuwa sehemu ya maandiko ya asili, ni wazi kutoka kwa habari zote nne kwamba Yesu aliona Meza ya Bwana kama kuanzisha agano tofauti na kwa hivyo "mpya". Agano lilikuwa likitiwa muhuri na kifo chake cha dhabihu, yaani, kwa damu yake, kama vile agano la Musa lilivyotiwa muhuri na "damu ya agano" ([Kut 24:6–8](#)). Kikombe cha Meza ya Bwana kinawakilisha damu ya dhabihu ya Kristo, ikitia muhuri agano jipy ambalo Mungu hatimaye amefanya na watu wake. Agano jipy, lillothibitishwa na kifo cha Kristo, ndilo kanisa linakumbuka kila wakati linaposherehekeea Meza ya Bwana.

Katika kuanzisha kwake Meza ya Bwana, Yesu hakufafanua kile ambacho "upya" wa agano ulijumuisha. Mahali pengine alitaja "ubatizo kwa Roho Mtakatifu" ([Matendo 1:5; 11:16](#); *tazama Math 3:11; Mark 1:8; Luka 3:16*; na [Yoh 1:33](#), ambapo ahadi hii inapatikana kwenye midomo ya Yohana Mbatizaji; *tazama pia 1 Kor 12:13*). Hata hivyo, unabii wote wa AK unarejelea agano jipy ambalo Mungu angeanzisha katika siku zijazo, kama inavyoonyeshwa katika [2 Wakorintho 3:6](#). Hapo mtume Paulo alisema kwamba Mungu "ametustahilisha kuwa wahudumu wa agano jipy" (RSV; *Tazama Yer 31:31*), si "katika maandiko yaliyoandikwa bali katika Roho" (rsv; angalia [Yoeli](#)

[2:28-32](#)), kwa kuwa "maandiko yaliyoandikwa yanaua, lakini Roho hutoa uzima" (rsv).

Ubora wa Agano Jipy

Kwenye [2 Wakorintho 3](#), Paulo alikuwa akionyesha kwamba tofauti na agano la kale (la Musa) (v [14](#)), ambalo lilikuwa ni utawala wa kifo, lililochongwa kwa herufi kwenye mawe (v [7](#)), agano jipy lililoanzishwa na Yesu ni la utukufu mkubwa zaidi (vv [8-9](#)), limeandikwa kwenye moyo wa mwanadamu na Roho wa Mungu aliye hai mwenyewe (v [3](#)).

Dhana ya agano jipy inashughulikiwa kwa kina na kwa utaratibu katika kitabu cha Waebrania. Katika [Waebrania 8:8-12](#) nukuu ya [Yeremia 31:31-34](#) ni nukuu ndefu zaidi ya Agano la Kale inayopatikana katika Agano Jipy. Katika [Waebrania 12:24](#) neno tofauti la Kiyunani kwa "jipy" linatumwiwa, lakini maana inabaki ile ile. Mada ya agano jipy inatawala kitabu cha Waebrania, ambacho kiliandikwa ili kuwatia moyo Wakristo waliokuwa wakiyumba kwa kuonyesha ubora wa imani ya Kikristo juu ya imani na desturi zao za Kiyahudi za zamani. Katika Waebrania agano jipy linaonekana kuwa bora kuliko agano la zamani "lililopitwa na wakati" kwa njia kadhaa.

1. Agano jipy lina ukuhani bora kuliko agano la kale, kwa kuwa hakuna tena haja ya kubadilisha makuhani mara kwa mara kutokana na kifo ([waeb 7:23](#)). Kuhani mmoja wa milele sasa anaishi milele kufanya maombezi mbele za Mungu kwa niaba ya watu wake (vv [24-25](#)).

2. Kuhani wa agano jipy ni bora kuliko wale wa agano la kale, kwa kuwa Yesu hana haja ya kutoa dhabihu mara kwa mara kwa ajili ya dhambi zake mwenyewe na kisha kwa ajili ya dhambi za watu wake. Badala yake ametoa dhabihu moja ya kuenea na kamilifu ([7:27; 9:25-28; 10:12](#)).

3. Agano jipy lina dhabihu bora kuliko agano la kale; kile ambacho damu ya mafahali na mbuzi haikuweza kufanya, kwa kuwa upatanisho walioleta ungeweza kuwa wa sehemu tu ([10:2-3](#)), damu ya Kristo imefanya mara moja kwa wote ([9:11-14; 10:1-10](#)).

4. Agano jipy limejengwa juu ya "ahadi bora" kuliko la zamani ([8:6](#)).

5. Ingawa agano la kale lilikuwa halikamilifu ([8:7](#)) na hivyo likawa la kizamani ([8:13](#)), agano jipy ni kamilifu na la milele ([13:20](#)).

6. Ingawa agano la kale halikumpa muumini njia ya moja kwa moja kwa Mungu ([9:6-8](#)), agano jipy

linatoa njia ya moja kwa moja kwa Mungu inayoweza kutakasa na kukamilisha dhamiri ya muumini (linganisha [9:14](#) na [9:9](#)).

7. Agano jipy lina "hakikisho" bora, au dhamana, kiapo kilichoapwa na Mungu mwenyewe ([7:20-22](#)).

8. Agano jipy linahakikisha uwepo wa Roho Mtakatifu katika maisha ya kila muumini. Jamii ya agano jipy imeguswa na Roho aliyoahidiwa ([6:4](#)), ambaye, kulingana na Paulo, ni muhuri na dhamana ya urithi wao (tazama [2 Kor 1:22; 5:5; waef 1:13-14](#)).

Hitimisho

Agano jipy na amri yake mpya inayofuatana nayo ni utimilifu wa kile kilichokuwa ndani ya agano la kale. Agano jipy limeandikwa moyoni mwa kila mshiriki wa jamii ya agano jipy na Roho Mtakatifu. Nguvu ya Roho wa Mungu ndani, inayomwezesha muumini kutekeleza amri mpya ([war 8:2-4; Gal 5:16-25](#)), ni kipengele cha kipekee cha agano jipy.

Tazama pia Agano.

Ahadi

Tamko kutoka kwa mtu mmoja kwenda kwa mwingine kwamba jambo fulani litafanywa au halitafanywa. Inampa mtu mwingine haki ya kutarajia kitendo kilichoahidiwa.

Aina za Ahadi

Kwenye Biblia, kuna mifano michache ya ahadi ambazo watu hufanya kwa kila mmoja (kwa mfano, [Hesabu 22:17; Esta 4:7](#)) na kwa Mungu (kwa mfano, [Nehemia 5:12](#)). Lakini, ahadi za Mungu kwa mwanadamu ni muhimu zaidi. Ahadi hizi za kiungu ni za kuaminika kabisa kwa sababu yule anayezitoa ana uwezo kamili wa kutekeleza kile alichoahidi ([Warumi 4:21](#)).

Ahadi za Mungu katika Maandiko zinawahakikishia wapokeaji manufaa mengi. Hizi ni pamoja na:

- Uwana ([2 Wakorintho 6:16–7:1](#))
- Msamaha wa dhambi ([1 Yohana 1:9](#))
- Majibu ya maombi ([Luka 11:9](#))
- Ukombolewaji kutoka kwa majaribu ([1 Wakorintho 10:13](#))
- Neema katika nyakati ngumu ([2 Wakorintho 12:9](#))
- Kutoa kwa mahitaji yote ([Wafilipi 4:19](#))
- Tuzo kwa utii ([Yakobo 1:12](#))
- Uzima wa milele ([Luka 18:29–30; Yohana 3:16; Warumi 6:22–23](#))

Ahadi za Mungu ni za hakika na thabiti. Lakini, ili kushiriki katika baraka zake, lazima tutimize masharti fulani. Ahadi za kiungu pia si mara zote zinahakikisha baraka. Hakika, kuna ahadi zinazotangaza uhakika wa hukumu kwa wale wanaokataa kutii injili ya Bwana Yesu ([2 Wathesalonike 1:8–9](#)).

Kando na ahadi za Mungu, ambazo zinatumika kwa watu wengi katika nyakati na maeneo tofauti, nyingi zinahusu kufunguka kwa mpango wake wa ukombozi katika mchakato mkuu wa matukio ya kihistoria. Ahadi hizi hazina matumizi yanayojirudia wala hali za masharti. Katika hali kama hizo, ahadi ni karibu sawa na unabii. Ahadi hizi na utimilifu wake zimeunganishwa katika historia ya ukombozi.

Ahadi katika Agano la Kale

Ahadi ya Agano la Kale inaonekana vyema katika tangazo la kwanza la injili (inayoitwa protovangelium). Inatolewa kwa Adamu na Hawa katika Bustani ya Edeni baada ya kuanguka kwao katika dhambi ([Mwanzo 3:15](#)). Ahadi za baadaye ni:

- Agano ambalo Mungu alifanya na Abrahamu ([Mwanzo 12; 15; 17](#))
- Agano ambalo Mungu alifanya na Daudi ([2 Samweli 7](#))
- Ahadi ya agano jipya ([Yeremia 31](#))

Injili ya Kwanza

[Mwanzo 3:15](#) inasema: "Nitaweka uadui kati yako [Shetani] na mwanamke [Hawa], na kati ya uzao

wako na uzao wake. Yeye ataponda kichwa chako, na wewe utamgonga kisigino chake." Kauli hii ni ahadi kwamba wakati fulani ujao, uzao wa mwanamke atamponda Shetani. Uzao wa mwanamke umebainishwa katika "yeye" wa kifungu cha mwisho. "Yeye" atakugonga [Shetani] kichwani, ingawa Shetani atamjeruhi uzao wa mwanamke. Hapa kuna ahadi. Inawapa Adamu, Hawa, na kizazi chao matumaini. Wanatarajia adui wao, Shetani, kuangamizwa na uzao wao.

Ahadi kwa Abrahamu

Katika [Mwanzo 12:1–7](#), Abrahamu anaambiwa aondoke kwa watu wake na nchi yake na kwenda kwenye nchi ambayo Bwana angemwonyesha. Mungu, naye, anamwahidi:

3. Uzao wake ungekuwa taifa kuu
4. Angebarikiwa, na jina lake kufanywa kuu
5. Kupitia yeye, mataifa mengine yangebarikiwa
6. Nchi ya Kanaani ingekabidhiwa kwa wazao wake

Miongoni mwa ahadi hizi kwa Abrahamu, muhimu zaidi ni hii: Atabariki mataifa mengi kupitia uzao wake. Ahadi hii inaonekana mara tano katika Mwanzo ([Mwanzo 12:3; 18:18; 22:18; 26:4; 28:14](#)). Inarejelea [Mwanzo 3:15](#) na inaelekeza kwa Kristo.

Ahadi kwa Daudi

Kwenye [2 Samweli 7](#), Mungu alitoa ahadi kwa Mfalme Daudi kwamba nasaba yake ingedumu milele ([2 Samweli 7:16; Zaburi 89:34–37](#)). Agano hili la Daudi linapunguza mstari uliyoahidiwa hadi mstari wa kifalme wa Daudi. Ilikuwa imeanzia kwa Adamu kupitia Sethi, Shemu, Abrahamu, Isaka, Yakobo, na Yuda. Daudi atakuwa babu wa Mfalme-Masia ajaye ([Zaburi 89:3, 27–37](#)). Hivyo, Daudi akawa mtu muhimu katika historia ya mpango wa Mungu wa kuikomboa dunia. Yesu Kristo anatajwa kama mwana wa Daudi, mwana wa Abrahamu ([Mathayo 1:1](#)).

Ahadi ya Agano Jipya

[Yeremia 31:31–37](#) inaahidi kwamba, katika siku zijazo, Bwana atafanya agano jipya na Israeli na Yuda. Agano hili jipya linathibitisha na kupanua lile la zamani: "Nitakuwa Mungu wao, nao watakuwa watu wangu...Nitasamehe maovu yao na

sitakumbuka dhambi zao tena." ([Yeremia 31:33-34](#)). "Agano jipy" la Yeremia ni kurudia ahadi katika maagano ya Ibrahimu na Daudi.

Agano jipy lilianza na ujio wa kwanza wa Kristo. Sasa, waumini ndani yake wanapokea baraka zake kupidia Roho Mtakatifu ([Waebrania 8:6-13](#)). Baraka hizi zitakamilika kabisa Kristo atakaporudi. Kisha, ufalme wake utaimarishwa kikamilifu. Tutafurahia maisha katika mbingu mpya na dunia mpya. Watu wa Mungu wanaishi katika wakati ambapo baadhi ya manufaa ya enzi ijayo ni halisi. Lakini, enzi mpya bado haijafika.

Ahadi Katika Agano Jipy

Waandishi wa Agano Jipy wanarejelea ahadi za Agano la Kale. Hawakuona ahadi hizi kama mada tofauti. Badala yake, waliziona kama sehemu za ahadi moja, iliyotimizwa katika Kristo (tazama [Luka 1:54-55, 69-73](#); [Matendo 13:23, 32-33; 26:6-7](#); [2 Wakorintho 1:20](#)). Yesu anatimiza ahadi zilizotolewa kwa mababu na Daudi. Kwa hivyo, ahadi hizi zinapaswa kuonekana kama zinazolenga kwake.

Kwenye Wagalatia na Waefeso, Paulo anapanua juu ya hili. Anawaambia Wakristo wa Mataifa kwamba wao ni "warithi wenza, washiriki wenza wa mwili, na washiriki wenza wa ahadi katika Kristo Yesu" ([Waefeso 3:6](#)). Paulo anasema kwamba Mataifa wanaomwamini Kristo ni warithi wa ahadi. Sasa ni sehemu ya uzao wa Abrahamu ([Wagalatia 3:29](#)). Analinganisha injili na ahadi aliyopewa Abrahamu. Anasema, "Maandiko yaliona mbele kwamba Mungu angewahesabia haki Mataifa kwa imani, na kutangaza injili kwa Abrahamu: "Mataifa yote yatabarikiwa kupidia wewe'" ([Wagalatia 3:8](#)). Maandiko haya na mengine ya Agano Jipy yanaweka uhusiano wa karibu kati ya kuja kwa Kristo na utimilifu wa ahadi. Ahadi za Mungu zinakutana katika Kristo. Zinaegemea katika yote aliyyofanikisha na atakayoyafanikisha kwa ajili ya watu wake.

Jambo lingine la ahadi lililoangaziwa sana katika Agano Jipy linahusu kuja kwa Roho Mtakatifu. Paulo anawaita waumini "waliofungwa na Roho Mtakatifu aliyeahidiwa" ([Waefeso 1:13](#)). Pia anasema wanapokea "ahadi ya Roho" ([Wagalatia 3:14](#)). Zawadi ya Roho Mtakatifu inatimiza ahadi ya Agano la Kale ([Isaya 32:15](#); [Ezekiel 36:27](#); [Yoeli 2:28](#)) na ya Kristo ([Luka 24:49](#); [Yohana 14:16, 20](#); [Matendo 1:4](#)). Lakini, pia ni ahadi ya kitu ambacho bado ni cha baadaye. Paulo anazungumzia uwepo wa Roho Mtakatifu ndani ya muumini kama dhamana ya urithi wetu ([2 Wakorintho 1:22](#); [5:5](#);

[Waefeso 1:14](#)). Roho Mtakatifu ni "malimbuko" ya utukufu wa baadaye ([Warumi 8:23](#)).

Jambo moja la mwisho kuhusu ahadi ya Agano Jipy ni uhakikisho wa kuja kwa mara ya pili kwa Kristo na mbingu mpya na dunia mpya (linganisha [Yohana 14:1-3](#); [2 Petro 3:4, 9, 13](#)).

Tazama pia Agano; Mungu, Uwepo na Sifa za; Tumaini; Unabii; Nabii, Nabii wa Kike.

Aina

Neno la Kiingereza "type" limetokana na Kigiriki *tupos*, ambalo lina maana ya msingi ya "alamu inayoonekana au alama iliyotengenezwa na pigo au kwa shinikizo." Katika Agano Jipy la Kigiriki, neno hilo linapatikana mara 16, likiwa na maana mbalimbali. Aina hutengenezwa kama nakala, chapa, au fomu iliyomiminwa kwenye ukungu. Katika [Matendo 7:43](#) linatumika kwa "maumbo" ya sanamu au miungu ya uongo. Aina inaweza kuwa muundo ambaao kitu kinatengenezwa (kwa mfano, maskani, [Matendo 7:44](#); [Waebrania 8:5](#)). Ni mfano au kielelezo, iwe cha uovu kinachopaswa kuepukwa ([1 Wakorintho 10:6-11](#)) au cha wema kinachopaswa kuigwa ([Wafilipi 3:17](#); [2 Wathesalonike 3:9](#); [1 Timotheo 4:12](#); [Tito 2:7](#); [1 Petro 5:3](#)). Ni kama fomu ya kumimina saruji, ambayo inaamua umbo na maudhui ya kinachotengenezwa.

Aina pia ni chombo kinachopatikana katika Agano la Kale ambacho kinatangulia moja inayopatikana katika Agano Jipy. Ya kwanza inaitwa "aina" na utimilifu unaitwa "antetipu." Aina au antetipu inaweza kuwa mtu, kitu, au tukio, lakini mara nyingi aina ni ya kimasihi (inayotangulia Masihi, mteule wa Mungu) na mara nyingi inahuu wokovu.

Aina inaweza kutofautishwa na ishara kwa kuwa ishara ni alama isiyo na wakati. Inaweza kurejelea yaliyopita, ya sasa, au yajayo, wakati aina kila mara inatabiri kile kitakachokuja.

Mifano kadhaa husaidia kutambua aina na mifano ya kibiblia. Nyoka aliyenyanjuliwa juu ya mti jangwani ili kuwaponya Waisraeli ulikuwa aina ya Yesu aliyenyanjuliwa juu ya msalaba ili kuleta wokovu kwa ulimwengu ([Yohana 3:14](#); linganisha [Hesabu 21:9](#)). Mwanakondoo wa Pasaka ([Kutoka 12:1-13](#)) ni aina ya Kristo ([1 Wakorintho 5:7](#)). Mwamba ambaao Israeli walikunywa jangwani ([Kutoka 17:6](#)) unamwakilisha Kristo ([1](#)

[Wakorintho 10:3-4](#)). Katika [Warumi 5:14](#) Adamu anaitwa "aina ya yule atakayekuja," yaani, Kristo.

Kitabu cha Waebrania kimejaa mifano ya aina zinazomwakilisha Masihi. Dhabihu zote zilizoamriwa na sheria ya ibada ambayo Mungu alitoa huko Sinai zinaonyesha baadhi ya vipengele vya mtu na kazi ya Yesu. Damu iliyonyunizwa juu ya madhabahu iliongea juu ya damu ya yule aliyechinjwa mara moja kwa wote ([Waebrania 9:12-22](#)).

Akeldama

Mfumo wa King Ja Version (KJV) ya Akeldama, ikimaanisha "Shamba la Damu," katika [Matendo 1:19](#). *tazama* Damu, Shamba la.

Akeldama

Jina lilitolewa kwa uwanja ambapo Yuda alijiuu baada ya kumsaliti Yesu. Inatafsiriwa kama "Shamba la Damu" ([Matendo 1:19](#)).

Tazama Damu, Uwanja wa.

Ala za Muziki

Ala za muziki za nyuzi, upepo, na mapigo vinavyotumika kutengeneza muziki.

Agano la Kale linatueleza jinsi watu walivyotumia muziki katika ibada kwenye hekalu. Hata hivyo, halitoi maelezo mengi kuhusu jinsi ala zilizoonekana au jinsi zilizotengenezwa. Hii ni kwa sehemu kutokana na amri ya pili ya Mungu. Watu wa Kiebrania walielewa amri hii kumaanisha kwamba hawapaswi kutengeneza picha au michoro ya vitu, ikiwemo ala za muziki. Kitabu cha Danieli kinataja ala sita tofauti zilizopigwa katika ikulu ya Mfalme Nebukadneza.

Watu wa Kiebrania wa kale walikuwa na sheria maalum kuhusu ala walizoweza kutumia katika ibada ya hekalu. Hawakuchagua ala kulingana na sauti zake. Badala yake, walizichagua kulingana na kama zilizingatiwa kuwa "safi" (zinazokubalika) au "chafu" (zisizokubalika) kwa ibada. Baadhi ya ala hazikuruhusiwa katika hekalu kwa sababu zilizingatiwa kuwa chafu.

Ala za Nyuzi

Watu wa Kiyahudi walithamini sana ala za nyuzi. Waliona ala hizi kuwa bora kwa kucheza muziki wakati wa ibada katika hekalu. Watu wengine wengi wa kale pia waliona ala za nyuzi kuwa muhimu sana. Kwa mfano, Mfalme Daudi alicheza ala ya nyuzi inayoitwa kinubi. Katika [Zaburi 150:4](#), neno la Kiebrania "minim" (ambalo linamaanisha "nyuzi") linarejelea aina zote za ala za nyuzi ambazo watu walitumia kumsifu Mungu.

Asori

Asori anatajwa mara tatu katika kitabu cha Zaburi ([Zaburi 33:2](#); [92:3](#); [144:9](#)). Neno asori (linalomaanisha "kumi" kwa Kiebrania) linaweza kumaanisha chombo chenye nyuzi kumi. Wataalamu wanafikiri asori labda ilikuwa kama zeze (chombo cha nyuzi bapa) kutoka Msirofoinike kilichokuwa na nyuzi kumi. Inawezekana pia kuwa ilikuwa sawa na kinubi (aina nyingine ya chombo cha nyuzi).

Kathros

Kathros ilichezwa katika ikulu ya Mfalme Nebukadneza. Huenda ilikuwa sawa na kinubi, chombo kidogo kama kinubi ambacho watu walishikilia mikononi mwao ([Danieli 3:5, 7, 10, 15](#)).

Kinnor

Kinnor inatajwa mara nyingi zaidi katika Biblia kuliko chombo kingine chochote, ikitajwa mara 42. Watu wengi huiita "kinubi cha Daudi," na ikawa chombo kinachopendwa zaidi na watu wa Kiyahudi. Ilifanana zaidi na kinubi kuliko kinubi kikubwa. Idadi ya nyuzi haijulikani, lakini zilifanywa kutoka kwa matumbo ya kondoo. Sanduku la sauti lilikuwa chini ya chombo hicho.

Hatujuji kama watu walicheza kinnor kwa kutumia kijiti au kwa mikono yao. Biblia inatuambia kwamba Daudi "aliicheza kwa mkono wake" ([1 Samweli 16:23](#)). Hii inaweza kumaanisha kwamba kucheza kwa mikono haikuwa njia ya kawaida. Kinnor ilikuwa na "sauti tamu" ([Zaburi 81:2](#)). Ilitumika katika ibada, sherehe, na hafla za kitaifa ([1 Samweli 10:5](#); [2 Samweli 6:5](#); [Isaya 5:12](#)). Pia ilichezwa na wachungaji ([1 Samweli 16:16](#)).

Nebel

inaonekana mara 27 katika Biblia. Neno nebel linamaanisha "ngozi" au "chupa ya ngozi" kwa Kiebrania. Hii inaweza kuwa kwa sababu chombo

hicho kilikuwa na umbo kama chupa, na sehemu ya chini ya mviringo na pana iliyotoa sauti. Kilikuwa aina ya kinubi ([2 Samweli 6:5; 1 Wafalme 10:12](#); [Nehemia 12:27](#); [Zaburi 57:8](#); [Amosi 5:23](#)). Labda kilikuwa sawa na vinubi kutoka Misri. Watu walicheza nebel kwa mikono yao badala ya kutumia kijiti. Kilikuwa kikubwa na kilitoa sauti kubwa zaidi kuliko kinnor.

Biblia za Kisasa za Kiingereza kwa kawaida hutafsiri "nebel" kama "kinubi." Toleo la Biblia la King James Version linatumia maneno "psaltery" au "viol" (yote ni majina ya zamani ya ala za nyuzi).

Pesanteri (Psantrin)

Pesanteri (pia huitwa pesanterin) kilikuwa chombo kutoka Ugiriki. Kilipigwa katika orchestra ya Mfalme Nebukadneza ([Danieli 3:5-15](#)). Huenda kifilanana na dulcimer (chombo cha nyuzi ambacho hupigwa kwa kugonga nyuzi kwa nyundo ndogo).

Sabbeka

Sabbeka (pia huitwa sabbeka) ilikuwa chombo cha muziki chenye nyuzi kilichopigwa katika ikulu ya mfalme huko Babuloni ([Danieli 3:5-15](#)). Wagiriki waliita *sambyke*, na Warumi waliita *sambuca*. Chombo hiki kilikuwa na umbo la pembetatu, kilikuwa na nyuzi nne na kilitoa sauti ya juu na kali. Toleo la Biblia la Revised Standard Version linaita sabcha "trigon," wakati Toleo la Biblia la King James Version linaita "sackbut."

Ala za Upepo

Ala za upepo (vyombo ambavyo watu huvuvia ili kutengeneza muziki) vinaweza kugawanywa katika makundi mawili: mabomba na tarumbeta.

Halil

Halil ilikuwa aina ya chombo cha filimbi kinachotajwa mara sita katika Biblia. Waandishi wengi wa Kiyahudi baada ya nyakati za Biblia pia waliandika kuhusu chombo hiki. Halil ilikuwa sawa na *aulos* ya Kigiriki (chombo cha kale kama oboe ya kisasa). Tafsiri nyingi za Biblia zinakiita "filimbi" ([Mathayo 9:23](#); [1 Wakorintho 14:7](#); [Ufunuo 18:22](#)). Watu walitengeneza matoleo ya awali kutoka kwa mimea yenye mashimo kama miwa. Kilikuwa na kipande maalum cha mdomo kilichotengenezwa na vipande viwili vidogo vya miwa, na labda kilitoa sauti kubwa na ya juu.

Watu walicheza halil kwa hafla mbalimbali:

- Walitumia katika matukio ya furaha kama karamu ([Isaya 5:12](#)).
- Walitumia wakati ambapo manabii walijazwa na Roho wa Mungu ([1 Samweli 10:5](#)).
- Walilia pia wakati wa huzuni kwa kuomboleza ([Yeremia 48:36](#)).

Hatzotzrot

Hatzotzrot ilikuwa aina ya tarumbeta iliyotumiwa katika nyakati za kale. Tunajua zaidi kuhusu chombo hiki kuliko vyombo vingine vingi vya Kiebrania kwa sababu tunaweza kuona picha zake. Wakati Warumi walipouteka Yerusalem, walichukua tarumbeta mbili kutoka hekaluni. Walichonga picha za tarumbeta hizi kwenye mnara wa ushindi huko Roma, ambao ulijengwa kwa ajili ya kiongozi wao Tito.

Hatzotzrot ilikuwa na urefu wa takriban mita 0.9 (yadi moja) lakini ilikuwa nyembamba, na ilikuwa na ufunguzi mpana mwishoni. Watu walitengeneza tarumbeta hizi kwa kutumia fedha au dhahabu. Muundo huo huenda ultokana na tarumbeta za Misri. Vifaa vinavyofanana pia vilitumika katika Ashuru, Dola la Wahiti, na Ugiriki.

Mungu alimwambia Mose atengeneze tarumbeta mbili za fedha ([Hesabu 10:2](#)). Ni wazao wa Aroni pekee (kuhani mkuu wa kwanza) walioruhusiwa kupiga vyombo hivi. Tarumbeta hizi za kale ziliikuwa toleo la awali la tunachokiita sasa tarumbeta za kutangaza.

Biblia inasema kwamba tarumbeta hizi ziliwasaidia watu kumkumbuka Mungu ([Hesabu 10:10](#)). Watu walizitumia kwa:

- Waite watu wakusanyike kwenye hemla la mukutano
- Toa maonyo.
- Waambie lini kambi zitahamia
- Toa ishara ya kuanza mapigano

Hatzotzrot ilikuwa muhimu sana katika ibada ya hekalu. Hekalu lilitumia angalau tarumbeta mbili kwa huduma za kila siku. Wakati wa sherehe maalum za kidini, wangeweza kutumia tarumbeta nyingi zaidi ([1 Mambo ya Nyakati 15:28](#); [2 Mambo ya Nyakati 15:14](#); [Zaburi 98:6](#); [Danieli 3:5-15](#); [Hosea 5:8](#)).

Mashroqita

Mashroqita kilikuwa chombo kilichochezwa katika ikulu ya Mfalme Nebukadneza ([Danieli 3:5, 7, 10, 15](#)). Wataalamu wanafikiri ilikuwa kama filimbi ya Pan inayofanana na *syrinx* ya Kigiriki, ambayo ilikuwa na safu ya mirija yenye ukubwa tofauti iliyounganishwa pamoja. Mirija hii hutoa noti tofauti za muziki wakati mtu anapovuma juu yake.

Baragumu

Baragumu ni ala ya muziki ya pembe (kama tarumbeta) iliyotumiwa katika Israeli ya kale. Watu bado huitumia leo katika ibada za kidini za Kiyahudi. Inatajwa mara 72 katika Biblia, zaidi ya ala nyingine yoyote ya Kiebrania.

Baragumu ya awali ilikuwa imepinda kama pembe ya kondoo dume (inayoitwa Ramu). Matoleo ya baadaye yalikuwa ya moja kwa moja na kupinda karibu na mwisho mpana wa pembe. Baragumu ingeweza kutoa sauti mbili au tatu tofauti pekee. Kwa sababu ya upeo huu mdogo, baadhi ya watu hawaihesabu kama chombo cha muziki cha kweli. Badala yake, watu waliitumia hasa kutuma ishara na ujumbe.

Watu walitumia Baragumu katika sherehe nyingi za kidini, ikiwa ni pamoja na:

- Walipohamisha sanduku ([2 Samweli 6:15; 1 Mambo ya Nyakati 15:28](#))
- Wakati Mfalme Asa alipofanya upya makubaliano kati ya Mungu na watu wake ([2 Mambo ya Nyakati 15:14](#))
- Wakati watu walipomshukuru Mungu ([Zaburi 98:6; Zaburi 150:3](#))
- Kila mwanzoni mwa mwezi mpya
- Mwanzo wa mwaka wa Yubile (mwaka maalum unaotokea kila baada ya miaka 50)

Watu pia walitumia baragumu kwa matukio muhimu yanayohusiana na wafalme:

- Wakati Absalomu alipojitangaza mfalme ([2 Samweli 15:10](#))
- Wakati Solomoni aliteuliwa kuwa mfalme ([1 Wafalme 1:34](#))
- Wakati Yehu alipokuwa mfalme ([2 Wafalme 9:13](#))

Sumponiya

Neno "sumponiya" linapatikana katika [Danieli 3](#), lakini wasomi hawana uhakika lina maana gani hasa. Baadhi ya walimu wa Biblia wanafikiri sumponiya inarejelea zumari. Toleo la Biblia la Revised Standard Version (RSV) linatafsiri hivyo. Hata hivyo, wataalamu wanaosoma vyombo vya muziki vya kale hawakubaliani kabisa. Wanasema hakukuwa na zumari wakati wa Mfalme Nebukadneza.

Wasomi wengine wanapendekeza kwamba sumponia huenda si chombo kabisa. Badala yake, wanafikiri inaweza kuelezea vyombo vingi vinavyopiga muziki pamoja. Maana hii ina mantiki kwa sababu neno linatoka kwa neno la Kigiriki *symphonia*, ambalo linamaanisha "kupiga pamoja." Katika [Luka 15:25](#), limetafsiriwa kama "muziki."

Utangulizi

Ugab ni chombo cha kale kinachofanana na filimbi. Biblia inataja ugab mara nne ([Mwanzo 4:21; Ayubu 21:12; 30:31; Zaburi 150:4](#)). Kwa kawaida, ugab unapotajwa hauhusiani na matukio ya kidini. Ni katika [Zaburi 150](#) tu ambapo unatumika katika ibada. Toleo la Biblia la King James Version linatafsiri vibaya kama "kinanda."

Ala za Kugonga

Ala za kugonga (vyombo vinavyotoa sauti vinapopigwa au kutikiswa) zinaonekana mara nyingi katika hadithi za awali za watu wa Kiyahudi. Kwa muda, watu waliacha kutumia ala hizi katika ibada ya hekalu. Hii inaweza kuwa ilitokea kwa sababu dini zingine zilitumia vyombo sawa kuabudu miungu ya uongo.

Mena Animu

Mena Animu ni aina ya chombo cha muziki cha chuma kinachotoa sauti kubwa. Kilikuwa na pete za chuma zilizoning'inia kwenye fremu na kutoa sauti ilipotikiswa. Mena Animu huenda ilikuwa sawa na sistrum (chombo cha muziki kitakatifu kilichotumiwa katika Misri ya kale). Mena Animu

inaonekana katika [2 Samweli 6:5](#). Toleo la Biblia la Revised Standard Version (RSV) linaitafsiri kama "castanet." Toleo la Biblia la King James Version (KJV) linaitafsiri kimakosa kama "cornet."

Kengele za kikuhanzi

Kengele za kikuhanzi zilikuwa kengele ndogo ambazo makuhani walivaa kwenye mavazi yao maalum ([Kutoka 28:33-34; 39:25-26](#)). Kengele hizo zilitoa sauti ya upole kuhani mkuu alipotembea. Hii iliwasaidia watu kujua alipoingia patakatifu kumwabudu Mungu.

Shalishim

Shalishim ni aina ya kengele inayotajwa katika Biblia. Baadhi ya tafsiri za Biblia hutafsiri neno hili kama "sistrum" (kengele takatifu kutoka Misri ya kale) au "timbrel" (aina ya tarumbeta). Watalamu hawana uhakika kama shalishim ilikuwa kweli chombo cha muziki. Shalishim inatajwa katika [1 Samweli 18:6](#). Katika hadithi hii, watu walitumia kusherehekeza wakati Mfalme Sauli na Daudi waliporudi kutoka kupigana dhidi ya Wafilisti.

Tophi (Tof)

Tophi (pia huitwa tof) ilikuwa aina ya ngoma ya mkono iliyotumiwa katika Israeli ya kale. Wanawake kwa kawaida walipiga tophi, lakini baadhi ya vifungu vya Biblia vinapendekeza kwamba wanaume pia waliipiga ([1 Samweli 10:5; 2 Samweli 6:5; 1 Mambo ya Nyakati 13:8](#)). Toleo la Biblia la King James Version (KJV) linaiita "tabret."

Tophi inatajwa mara 15 katika Biblia. Ilikuwa na sura ya mbao au chuma iliyoundwa kama duara. Ngozi ya mnyama ilivutwa juu ya sura hiyo (kutoka kwa kondoo dume au mbuzi mwitu). Watu waliicheza kwa kuipiga kwa mikono yao. Hatufahamu kama tophi ilikuwa na ngozi ya mnyama upande mmoja au pande zote mbili. Baadhi ya wasomi wanassema ilikuwa kama tarumbeta au timbrel (ngoma ndogo). Hata hivyo, hakuna ushahidi kwamba ilikuwa na vipande vya chuma vilivyotoa sauti za kengele kama tarumbeta inavyofanya.

Watu walipiga tophi wakati wa sherehe. Ilitoa sauti kubwa ([Kutoka 15:20; Zaburi 81:2](#)).

Elzelim (Meziltayim)

Elzelim na Meziltayim zilikuwa kinubi za kugonga zilizotumika katika Israeli ya kale. Maneno haya yanatokana na neno la Kiebrania 'zala,' ambalo linamaanisha 'kutoa sauti ya kengele.' Biblia daima

hutumia maneno haya katika umbo la wingi (ikionyesha kwamba vitu viwili huenda pamoja). Hii inatuonyesha kwamba matoazi yalitumiwa kila mara kama jozi.

Baadhi ya tafsiri za Biblia hutafsiri maneno haya vibaya kama "castanets" (vipande vya mbao au chuma vinavyotoa sauti za kubofya).

Watu walitengeneza matoazi haya kwa chuma. Yalikuja kwa jozi, na mtu mmoja angecheza matoazi yote mawili kwa pamoja. Hizi ndizo zilikuwa ala pekee za upigaji ngoma zilizoruhusiwa katika ibada ya hekalu. Matoazi ya chuma yalikuwa ya kawaida katika tamaduni nydingi za kale.

Matoazi yanatajwa kwa mara ya kwanza katika Biblia wakati watu walipohamisha sanduku kwenda Yerusalem ([2 Samweli 6:5; 1 Mambo ya Nyakati 13:8](#)). Baadaye, viongozi wa waimbaji wa Walawi (wanamuziki kutoka kabilia la Walawi) walipiga matoazi katika hekalu ([1 Mambo ya Nyakati 15:19](#)).

Matoazi yalikuwa na kusudi maalum katika ibada. Badala ya kutengeneza muziki, yalitumika kwa:

- Toa ishara ya wakati watu wanapaswa kuanza kuimba.
- Tambua sehemu mbalimbali za Zaburi [Zaburi 150](#) inatajwa aina mbili tofauti za matoazi. Hatuna uhakika jinsi matoazi haya yalivyotofautiana. Inawezekana yalikuwa na ukubwa tofauti au yalitengeneza kwa vifaa tofauti.

Aleksanda

1. Mshindi wa Makedonia, Aleksanda Mkuu, alizaliwa mwaka wa 356 Kabla ya Kristo (KK) na alikufa mwaka wa 323 KK. Maisha yake yameathiri historia na utamaduni kwa zaidi ya milenia mbili hadi sasa. Alikuwa mpangaji mwenye kipaji na mkakati wa kijeshi. Mafanikio yake makubwa yalikuwa ni Hellenization ya ufalme alioupata, ambayo ni uenezaji wa utamaduni wa Kigiriki. Aliunganisha watu wengi tofauti kupitia ushawishi wa utamaduni wa Kigiriki.

Utangulizi wa lugha ya Kigiriki katika himaya hii ulikuwa na athari kubwa. Agano la Kale lilitafsiriwa kwa Kigiriki huko Aleksandria, Misri. Vitabu vya Agano Jipyä viliandikwa katika lugha hiyo. Wamishonari wa kwanza wa Kikristo walizungumza lugha nydingi, jambo ambalo

liliwezesha kuleta injili "kwanza kwa Myahudi, kisha kwa Mgiriki." ([Warumi 1:16](#)).

Aleksanda alikuwa mwana wa Philip II wa Makedonia, ambaye alijulikana sana na kuheshimiwa. Aleksanda alikuwa kiongozi wa kijeshi mwenye uzoefu tangu akiwa kijana. Alikua mfalme akiwa na umri wa miaka 20 baada ya kuuawa kwa baba yake. Baada ya kuzima uasi uliotoka baada ya kifo cha baba yake, Aleksanda alivuka Dardanelles na kushinda Asia Ndogo. Mnamo mwaka wa 333 KK, alikutana na kushinda jeshi la Waajemi lililosifiwa sana la Dario III huko Issus. Vita hivi vilikuwa na umuhimu wa kihistoria wa kudumu.

Akisonga pwani ya Mediterania, aliteka Sidoni, Tiro, na Gaza. Mwaka wa 332 KK, Aleksanda alifika Misri. Kasisi wa Siwa, ambaye alisema anazungumza kwa niaba ya mungu wa Misri Amoni, alimsifu Aleksanda kama Farao wa kimungu (au Mungu-mfalme). Alianzisha Aleksandria, mojawapo ya zaidi ya miji 60 aliyoienda kwa jina hili. Kisha alielekea mashariki. Katika Arbela mwaka wa 331 KK, alishinda tena Waajemi. Alipofika Uajemi, aliteka miji ya Shushani, Persepolis, na Akmetha. Aliendelea kuelekea mashariki hadi alipofika Mto Indus. Wanajeshi wake walikuwa wamechoka na walitishia kuasi, hivyo alirudi kuelekea Magharibi.

Alifariki Babuloni mwaka 323 KK kutokana na homa, uchovu, na maisha yasiyo na afya (kama vile kunywa pombe kupita kiasi). Alikuwa mtawala wa ufalme uliotoka Danube hadi Indus na Kusini hadi Mto Nile wa Misri.

Tazama pia Ugiriki, Kigiriki; Uheleni; Waheleni; Uyahudi; Alexandria.

2. Ndugu yake Rufo na mwana wa Simoni wa Mkirene. Baba yake Aleksanda, Simoni, alikuwa mtu aliyempitisha Yesu wakati Yesu alipokuwa akiongozwa kwenda Golgotha. Askari wa Kirumi walimlazimisha kubeba msalaba ([Marko 15:21](#)).

3. Mwanachama wa familia ya kikuhanu mkuu pamoja na Kayafa, Anasi kuhani mkuu, na Yohana ([Matendo 4:6](#)). Kundi hili ndilo lilitomwita Petro na Yohana kufika mbele yao kutoa maelezo kuhusu uponyaji wa mtu aliyejikuwa kilema katika Lango la Uzuri la hekalu ([Matendo 3](#)).

4. Muefeso aliywewka mbele na Wayahudi kuhudumu kama msemajji wao. Hii ilitokea wakati fundi wa fedha, Demetrio, aliwachochea Waefeso kufanya ghasia ([Matendo 19:33](#)). Mahubiri ya injili ya Paulo na wenzake yalikuwa yamesababisha

uongofu wa watu wengi. Watu hawa waliacha ibada ya mungu wa kike Artemi, anayejulikana kama Diana kwa Warumi. Hii ilipunguza mapato ya mafundi wa fedha, ambao walitegemea kutengeneza sanamu za mungu huyu wa kike kwa mapato yao ([Matendo 19:23-41](#)).

5. Mmoja ambaye, pamoja na Himenayo, alitajwa kuwa ameiharibu imani yake kwa sababu alikataa dhamiri (kutambua mema na mabaya) ([1 Timotheo 1:20](#)). Paulo anasema kwamba aliwakabidhi kwa Shetani ili wafundishwe wasitukane.

6. Fundi wa shaba ([2 Timotheo 4:14](#)). Paulo anamwonya Timotheo kuwa makini na huyu Aleksanda. Aleksanda huyu alimdhuru Paulo na alipinga vikali ujumbe wa injili. Baadhi ya wasomi wanafikiri Aleksanda huyu ni yule yule kama Aleksanda wa [1 Timotheo 1:20](#) (Aleksanda aliyeorodheshwa hapo juu kama namba tano).

Alfayo

1. Baba yake Yakobo, mmoja wa mitume 12 ([Mathayo 10:3](#); [Marko 3:18](#); [Luka 6:15](#); [Matendo 1:13](#)). Anadhaniwa na baadhi kuwa ni sawa na Klopa wa [Yohana 19:25](#).
2. Baba yake Lawi, mtoza ushuru ([Marko 2:14](#)). Anajulikana pia katika injili kama Mathayo ([Mathayo 9:9](#)).

Anania

7. Mwanachama wa kanisa la kwanza huko Yerusalem. Mke wake alikuwa Safira. Yeye na Safira walikufa ghafla kama adhabu kutoka kwa Mungu kwa kusema uwongo kuhusu pesa walizotoa kwa kanisa ([Matendo 5:1-5](#)).
8. Mtu wa kwanza kugeukia Ukristo ambaye alikuwa akiishi Dameski. Sauli wa Tarso (pia anaitwa Paulo) alifika Dameski kuwakamata Wakristo. Anania alijua kwamba Paulo alikuwa akiwatesa na kuua Wakristo. Lakini Mungu alimwambia Anania kusijali, akimweleza kwamba alikuwa amemchagua Paulo kuwaambia watu wengi kuhusu Yesu ([Matendo 9:13-16](#)).

Mungu alimtuma Anania kumsaidia Paulo, ambaye alikuwa kipofu baada ya kukutana na Yesu njiani kuelekea Dameski. Anania alimsaidia Paulo kurejesha uwezo wake wa kuona ([Matendo 9:17-19](#)). Alimfanulia Paulo maana ya kukutana kwake na Yesu ([Matendo 22:12-16](#)).

Anania alimjulisha Paulo kwa kanisa huko Dameski kama ndugu mpya wa Kikristo, badala ya mtu aliyekuwa na nia ya kushambulia kanisa. Baadhi ya mila zinasema kwamba Ananiasi baadaye alikua mmoja wa wanafunzi 70 wa Yerusalem. Wengine wanamtambua kama askofu wa Dameski, na wengine kama shahidi.

9. Kuhani mkuu aliyeongoza Baraza (mahakama ya kidini ya Kiyahudi) wakati mtume Paulo alipokamatwa na kuhojiwa na baraza hilo huko Yerusalem. Tukio hili lilitokea mwishoni mwa safari ya tatu ya kimishonari ya Paulo ([Matendo 22:30-23:10](#)).

Anania alikuwa mmoja wa mashahidi waliota ushahidi dhidi ya Paulo huko Kaisaria. Paulo alikuwa kwenye kesi mbele ya Feliki, gavana wa Kirumi ([Matendo 24:1](#)). Anania huyu aliteuliwa kuwa kuhani mkuu na Herode Agripa II mwaka wa 48 Baada ya Kristo (BK) na aliendelea kuhudumu hadi mwaka wa 59 BK.

Mwanahistoria Myahudi Josephus aliandika kwamba alikuwa tajiri, mbinafsi, na fisadi. Alijulikana kwa ushirikiano wake na Warumi. Pia aliujulikana kwa ukali na ukatili wake. Alikuwa akichukiwa na Wayahudi wenye msimamo mkali dhidi ya Rumi. Aliuawa nao wakati vita na Rumi vilipozuka katika mwaka wa 66 BK.

Anasi

Anasi alikuwa kuhani mkuu wa Kiyahudi kuanzia mwaka wa 7 hadi 15 Baada ya Kristo (BK).

Kirenio, ambaye alikuwa gavana wa Kirumi wa Siria, alimteua katika nafasi hii. Baadaye, Valerius Gratus, mkurugenzi (gavana) wa Yudea, alimwondoa Anasi kutoka nafasi yake kama kuhani mkuu. Baada ya Anasi, watu wengine watatu walihudumu kwa muda mfupi kama makuhani wakuu. Kisha Kayafa, ambaye alikuwa ameoaa binti ya Anasi, akawa kuhani mkuu ([Yohana 18:13, 24](#)). Kayafa alikuwa kuhani mkuu kuanzia mwaka wa 18 hadi 36 BK. Hii inamaanisha Kayafa alikuwa

kuhani mkuu wakati wa huduma ya Yesu kwa umma.

Anasi aliendelea kuwa na nguvu na ushawishi hata baada ya kuondolewa kutoka ofisi hiyo. Kuhani mkuu alipewa uteuzi wa maisha. Inawezekana Wayahudi walikasirishwa sana na kuondolewa kwa Anasi na Warumi kama kuhani mkuu. Ingawa Anasi hakuwa tena rasmi kuhani mkuu, watu wengi bado walimwita kwa jina hili. Hii ilikuwa kwa sababu waliamini mtu aliyechaguliwa kama kuhani mkuu anapaswa kuhifadhi heshima hii maisha yake yote. Mifano ya hili inapatikana katika maandiko ya mwanahistoria Myahudi Josephus. Mifano hii inafanua marejeleo hayo katika Agano Jipyä kwa Anasi kama kuhani mkuu katika kipindi sawa na Kayafa ([Luka 3:2; Yohana 18:19, 22-24; Matendo 4:6](#)).

Anasi alimhoji Yesu kwa siri baada ya kukamatwa, lakini kabla ya kumpeleka kwa Kayafa ([Yohana 18:13, 19-24](#)). Hii inaonyesha kwamba Anasi aliendelea kuwa na ushawishi mionganoni mwa viongozi wa kidini wa Kiyahudi.

Kitabu cha Matendo kinatuambia kwamba Anasi alihuksika katika kumhoji Petro na Yohana kuhusu mafundisho yao ([Matendo 4:6-21](#)). Viongozi wa kidini waliwaonya Petro na Yohana waache kufundisha kuhusu Yesu, lakini kisha wakawaachia huru. Hii ilikuwa tofauti sana na kilichomtokea Yesu, ambaye alihukumiwa kifo.

Andrea, Mtume

Mmoja wa mitume 12 wa Yesu (wajumbe maalum waliochaguliwa na Yesu).

Maisha ya Awali ya Andrea na Mwito wa Kumfuata Yesu

Andrea anaonekana kwa mara ya kwanza katika Agano Jipyä kama mwanafunzi wa Yohana Mbaitaji ([Yohana 1:35, 40](#)). Yohana alisema, "Tazama, Mwana-Kondoo wa Mungu!" ([Yohana 1:36](#)), akimrejelea Yesu. Andrea na mwanafunzi mwininge ambaye hakutajwa jina walimfuata Yesu na wakakaa naye kwa siku moja ([Yohana 1:36-39](#)). Kisha Andrea alimwambia kaka yake, Simoni Petro, kwamba amempata Masihi (kiongozi aliyechaguliwa na Mungu) na akamleta Petro kwa Yesu ([Yohana 1:40-42](#)).

Tangu wakati huo Andrea alififia katika usuli. Ndugu yake Andrea alijulikana zaidi. Kila wakati uhusiano kati ya hao wawili unapotajwa, Andrea

daima anatajwa kama ndugu wa Simoni Petro. Haijawahi kuwa kinyume chake ([Mathayo 4:18](#); [Marko 1:16](#); [Yohana 1:40](#); [6:8](#)). Andrea pia anatajwa bila kutajwa uhusiano wake na Petro ([Marko 1:29](#); [3:18](#); [13:3](#); [Yohana 12:22](#)).

Baba yake Andrea alikuwa Yohana ([Mathayo 16:17](#); [Yohana 1:42](#); [21:15-17](#)). Mji wake wa nyumbani ulikuwa Bethsaida ([Yohana 1:44](#)). Bethsaida ni kijiji kwenye ufukwe wa kaskazini wa Bahari ya Galilaya.

Injili ya Yohana inatajwa wanafunzi wakiwa na Yesu ([2:2](#); [4:2](#)). Inawezekana Andrea alikuwa mmoja wa kundi hilo la awali. Hata hivyo, alirudi kwenye shughuli yake ya uvuvi katika Bahari ya Galilaya. Andrea alishiriki nyumba na Petro na familia yake huko Kapernaumu ([Mathayo 4:18-20](#); [Marko 1:16-18](#), [29-33](#)). Walipokuwa wakivua samaki, Andrea na Petro walipokea mwito wa wazi wa kumfuata Yesu na kuwa wavuvi wa watu. Mionganoni mwa wanafunzi wa Yesu, kundi la 12 baadaye lilichaguliwa maalum kama mitume. Andrea daima anatajwa mionganoni mwa wanne wa kwanza waliotajwa, pamoja na Petro na ndugu wengine wawili, Yohana na Yakobo ([Mathayo 10:2-4](#); [Luka 6:13-16](#); [Matendo 1:13](#)).

Jukumu la Andrea Kati ya Mitume Kumi na Wawili

Andrea anatajwa katika muktadha mingine mitatu tu katika Injili. Wakati wa kulisha watu 5,000, alielekeza umakini kwa mvulana aliyekuwa na mikate mitano ya shayiri na samaki wawili ([Yohana 6:8-9](#)). Wakati Wagiriki fulani walipomjia Filipo, wakiomba kumwona Yesu, Filipo alimwambia Andrea na kisha wote wawili wakamwambia Yesu ([Yohana 12:20-22](#)). Hatimaye, Andrea anatajwa mionganoni mwa wale waliokuwa wakimuuliza Yesu maswali faraghani kwenye Mlima wa Mizeituni ([Marko 13:3-4](#)). Taja ya mwisho ya Andrea katika Agano Jipyia ni kwenye orodha ya mitume waliokuwa wakingojea katika chumba cha juu huko Yerusalem. Wanafunzi walikuwa wakingojea kumiminwa (au kuja) kwa Roho Mtakatifu aliyeahidiwa ([Matendo 1:12-14](#)).

Mapokeo ya Baadaye Kuhusu Andrea

Maandishi mbalimbali yanayohusishwa na Andrea, kama vile Matendo ya Andrea yaliyotajwa na mwanahistoria wa kanisa la awali Eusebius, yana thamani ya kutiliwa shaka. Baadhi ya mapokeo yanaonyesha kwamba Andrea alihudumu huko Scythia. Kulingana na Kanuni ya Muratori, Andrea alipokea ufunuo usiku kwamba mtume Yohana

anapaswa kuandika Injili ya nne. Mapokeo ni ya aina moja kwamba Andrea alikuwa huko Patrae katika Achaia.

Hadithi ilijitokeza kwamba aliuawa (kuuawa kwa ajili ya imani yake) kwenye msalaba wa umbo la X. Msalaba huu wa umbo la X unajulikana kama msalaba wa "decussate" au "saltire". Umejulikana kama Msalaba wa Mtakatifu Andrea. Mila nyingine ni kwamba mkono wa Andrea aliyekuwa ulipelekwa Uskochi kama mabaki na Regulus. Andrea alijulikana kama mtakatifu mlinzi wa Uskochi. Mtakatifu mlinzi ni mtakatifu ambaye huangaliwa kwa ajili ya ulinzi. Katika kalenda ya watakatifu wa makanisa ya Kirumi na Kigiriki, tarehe ya Andrea imewekwa kama Novemba 30. *Tazama Apokrifa* (Majina Maalum ya Maandishi ya Apokrifa): Andrea, Matendo ya; Andrea, Hadithi ya; Andrea na Mathayo, Matendo ya; Andrea na Paulo, Matendo ya.

Tazama pia Mtume, Utume.

Apokaliptiki

Neno hili linatokana na neno la Kigiriki linalomaanisha "Ufunuo" (kuonyesha kitu kilichokuwa kimefichwa). Linatumika kurejelea mtindo wa kufikiri na aina ya uandishi. Vyote hivi vinahusiana na kile kitakachotoka siku zijazo, hasa kuhusu hukumu (hii inaitwa "eschatology," ambayo inamaanisha uchunguzi wa nyakati za mwisho).

Maandishi ya Apokaliptiki ni Nini?

"Maandishi ya Apokaliptiki" ni hadithi zinazodai kuwa ni ujumbe kutoka kwa Mungu. Waandishi wanadai walipokea ujumbe huu, mara nyingi kupitia maono. Maandishi haya kwa kawaida yana sehemu mbili:

10. Maelezo ya kina kuhusu maono

11. Maelezo ya maana ya maono

Nusu ya pili ya kitabu cha Danieli imejaa maono haya ([Danieli 7-12](#)). Kitabu chote cha Ufunuo pia kinajumuisha maono kama haya. Maono ya ufunuo pia yalione kana mara kwa mara katika maandiko ya kinabii ya Agano la Kale (kwa mfano, [Isaya 6](#); [Amosi 7-9](#); [Zekaria 1-6](#)). Yaliwu maarufu hasa katika fasihi ya kiapokaliptiki. Yaliamu aina ya msingi ya fasihi na muundo wa maandiko kama hayo. Wakati mwingine, kama ilivyo katika Danieli,

mwonaji wa kiapokaliptiki alipokea ujumbe wa ufunuo kupitia ndoto.

Kwenye aina nyingine ya maono kama ilivyo katika Ufunuo, mwonaji wa kiapokaliptiki alipelekwa hadi mbinguni. Huko mbinguni, mwandishi aliona na kusikia ujumbe wa kushiriki na watu duniani (linganisha na uzoefu wa Paulo katika [2 Wakorintho 12:1-4](#)). Mwonaji wa kiapokaliptiki mara nyingi hakuweza kuelewa maana ya maono aliyopokea. Katika hali kama hizo, "malaika mfasiri" alieleza maana ya maono hayo ([Danieli 8:15-26; 9:20-27; 10:18-12:4](#); [Ufunuo 7:13-17; 17:7-18](#)).

Njia Mbili za Kufikiria Kuhusu Nyakati za Mwisho Katika Biblia

Njia mbili kuu za kufikiria kuhusu nyakati za mwisho (eschatolojia) zinapatikana katika Biblia:

12. Unabii wa eskatolojia (aina kuu inayopatikana katika Agano la Kale) unaamini kwamba:

- Mungu atafanya kazi ndani ya historia ya binadamu.
- Mungu atawarejesha wanadamu na asili katika hali kamilifu iliyokuwepo kabla ya wanadamu kumwasi kwa mara ya kwanza.

13. Uchunguzi wa eskatolojia ya kiapokaliptiki unaamini kwamba:

- Mungu ataangamiza dunia hii isiyo kamilifu ya sasa.
- Mungu atakuwa ameumba dunia mpya, kamilifu (inayojulikana mara nyingi kama paradiso).

Maoni haya mawili yanashiriki imani ya msingi kwamba Mungu hivi karibuni atachukua hatua kuwaokoa watu wake na kuwaadhibu wale wanaowadhuru.

Nchini Israeli, mawazo ya nyakati za mwisho za kiapokaliptiki yalipata umaarufu wakati mataifa ya kigeni yalipotawala. Mabadiliko haya yalianza mapema katika karne ya 6 Kabla ya Kristo (KK). Katika kipindi hiki, mawazo ya kinabii kuhusu nyakati za mwisho yalianza kupungua, huku mawazo ya kiapokaliptiki yakipata umaarufu zaidi.

Kitabu cha Danieli, kilichoandikwa katika karne ya 6 KK, ni mfano wa zamani zaidi wa maandiko ya apokaliptiki yanayojulikana. Baadaye, katika karne ya 5 KK, kitabu cha Malaki kiliandikwa. Kitabu cha Malaki kilikuwa kitabu cha mwisho cha kinabii katika Israeli ya kale. Baada ya Malaki, hakuna vitabu vingine vya kinabii vilivyoandikwa katika Israeli hadi Ukristo ulipoanza. Maandishi mengi ya Kiyahudi ya apokaliptiki yaliandikwa baada ya Danieli, kati ya karne ya 3 KK na mwanzoni mwa karne ya 2 Baada ya Kristo (BK).

Sifa Muhimu za Mawazo Apokaliptiki

Maandishi ya kiapokaliptiki yalisitsitiza mgogoro kati ya Mungu na Shetani. Maandishi haya yaligawanya kila mtu na kila kitu katika makundi mawili: wale walio upande wa Mungu na wale walio upande wa Shetani. Hii ilihusisha:

- Watu
- Mataifa
- Viumbe wa kiroho (kama vile malaika na pepo)

Biblia daima imemwelezea Shetani kama adui wa Mungu na wanadamu. Tunaweza kuona hili katika hadithi kama:

- Adamu na Hawa katika bustani ([Mwanzo 3:1-19](#))
- Shetani anapompa changamoto Mungu kuhusu Ayubu ([Ayubu 1:6-12; 2:1-8](#))

Hata hivyo, waandishi wa apokaliptiki waliamini kwamba nguvu za Shetani ziliikuwa na mipaka ilimradi watu wa Israeli walifuata sheria za Mungu kwa uaminifu.

Kwa muda mrefu, Israeli ilitawaliwa na mataifa ya kigeni. Hali hii ilifanya wazo la udhibiti wa muda wa Shetani juu ya dunia kuonekana halisi sana kwa watu wa Kiyahudi. Waandishi wa apokaliptiki waliandika kuhusu mataifa maalum ambayo yalitawala Israeli katika nyakati tofauti za historia. Waliona mataifa haya kama yanayofanya kazi kwa niaba ya Shetani na kupinga Mungu na watu wa Mungu. Waandishi hawa waliamini kwamba kwa sababu mataifa haya yalipinga Mungu, hatimaye yangeshindwa.

Imani muhimu zaidi katika maandiko ya kiapokaliptiki ilikuwa hii: Hata wakati mambo yalionekana kuwa mabaya sana, watu wa Mungu

waliamini kwamba mwishowe wangeshinda. Hii haikumaanisha kwamba hakuna kitu kinachoweza kubadilishwa. Badala yake, waliamini kwamba Mungu alikuwa na udhibiti na angewasaidia watu wake kushinda maadui wao wote, duniani na katika ulimwengu wa kiroho.

Maandishi mengi ya kiapokaliptiki yalieleza kuhusu kile ambacho kingetokea kwa Israeli (au kwa kanisa la Kikristo) katika siku zijazo. Hadithi hizi daima zilimalizika na Mungu pamoja na watu wake wakipata ushindi mkuu wa mwisho. Kwa mfano, katika kitabu cha Danieli, Mungu alimwonyesha Mfalme Nebukadneza ndoto. Danieli alieleza maana ya ndoto hizo. Katika ndoto hizo, kulikuwa na sanamu kubwa iliyotengenezwa kwa vifaa tofauti. Kila sehemu ya sanamu iliwalishwa ufalme tofauti ambao ungetawala mataifa mengine. Kisha, jiwe lilitoka mlimani—halikukatwa kwa mikono ya binadamu—na kuharibu sanamu hiyo. Jiwe hili liliwalishwa ufalme wa Mungu ([Danieli 2:31-45](#)).

Tofauti Kati ya Fikra za Kinabii na za Kifumbo

Njia mbili za kufikiria kuhusu nyakati za mwisho (kinabii na kiapokaliptiki) zilikuwa tofauti kwa njia kadhaa. Tofauti moja kubwa ilikuwa jinsi Mungu angeleta ushindi wake.

Kwenye maandiko ya kiapokaliptiki, waandishi wengi waliamini kwamba Mungu angeleta janga kubwa ambalo lingeathiri dunia nzima kabla ya ushindi wake wa mwisho. Vitabu mbalimbali vilielezea hili kwa njia tofauti:

- Katika kitabu cha Danieli, Mungu anaingilia historia ya binadamu, kushinda uovu, na kuanzisha ufalme wake.
- Katika kitabu cha Ufunuo, Mungu ataharibu kabisa ulimwengu wa zamani kwanza, kisha kuumba ulimwengu mpya kabisa ([Ufunuo 21:1](#); linganisha [2 Petro 3:10](#)).

Mtazamo wa jumla ulikuwa kwamba mambo yangekuwa mabaya zaidi kabla ya kuwa bora. Kuanzia takriban 1000 hadi 600 KK, watu wa Israeli walikuwa na nguvu na walijitegemea. Katika kipindi hiki cha amani, hawakujali sana kuhusu majanga ya baadaye. Hata hivyo, kila kitu kilibadilika mnamo mwaka wa 586 KK wakati jeshi la Babeli lilipoharibu Yerusalemu.

Baada ya hili, waandishi wengi wa Kiyahudi waliamini kwamba ni Mungu pekee ambaye angeweza kutatua matatizo yao. Walidhani Mungu angehitaji kuingilia kati na kuchukua udhibiti wa moja kwa moja juu ya kile kilichokuwa kinatokea duniani ili kuwasaidia watu wake.

Waandishi waliandika kuhusu siku zijazo wakiwa na imani thabiti: waliona wakati wa dunia umegawanyika katika vipindi viwili tofauti. Waliamini kuwa wakati wa sasa ulikuwa mbaya, lakini wakati bora ulikuwa unakuja. "Enzi hii" inahusu sasa na ni mbaya. Inatawaliwa na Shetani na wafuasi wake. "Enzi ijayo" italeta baraka za ufalme wa Mungu.

Kabla ya kuanza kwa enzi mpya, matukio mengi muhimu yangetokea. Matukio haya yangemaliza enzi ya sasa ya uovu na kuanzisha enzi mpya ya wema ya Mungu. Paulo aliposema kuhusu "mungu wa enzi hii" katika [2 Wakorintho 4:4](#), alikuwa akimaanisha utawala wa Shetani katika "enzi hii."

Sifa nyingine ya apokaliptisimu ilikuwa ni hamu ya Mungu kufupisha siku hizi za uovu. Watu waliandika vitabu vyta apokaliptiki wakitumaini Mungu angeleta haraka ufalme wake. Kama vile Danieli angeweza kuuliza, "Ni muda gani hadi utimilifu wa maajabu haya?" ([Danieli 12:6](#)), ndivyo Yohana angeweza kusema, "Njoo, Bwana Yesu!" ([Ufunuo 22:20](#)). Hamu ya Mungu kuingilia kati haraka na kushinda ilifanya iwezekane kudumisha tumaini katika hali ngumu. Iliwahimiza watu wa Mungu kuishi kwa namna inayostahili ufalme ujao ([2 Petro 3:11-13](#); [Ufunuo 21:5-8](#)).

Maandishi Muhimu ya Apokaliptiki

Kitabu cha Danieli ni kitabu pekee cha unabii katika kanuni ya Maandiko ya Agano la Kale. Kitabu cha Ufunuo ni kitabu pekee cha unabii ndani ya kanuni ya Agano Jipy. Kuna vitabu vingine vyta Kiyahudi na Kikristo vinavyohusu maono ya mwisho wa nyakati ambavyo havikujumuishwa katika Biblia. Vitabu hivi vingine viliandikwa katika nyakati tofauti:

- Vitabu vyta unabii wa Kiyahudi viliandikwa katika takriban 300 KK na 150 BK.
- Vitabu vyta unabii wa Kikristo viliandikwa katika mwaka 100 BK na 400 BK.

Mtindo wa maandiko ya nyakati za mwisho unaweza kupatikana katika sehemu nyingine za

Biblia pia, si tu katika vitabu vinavyozungumzia nyakati za mwisho pekee. Kwa mfano, Yesu alitoa mafundisho muhimu kuhusu siku zijazo kwenye Mlima wa Mizeituni. Mafundisho haya yameandikwa katika vitabu vitatu [Marko 13](#), [Mathayo 24](#), na [Luka 21](#). Wataalamu wa Biblia mara nyingi huiita mafundisho haya 'apokalipsi ndogo' kwa sababu yanazungumzia nyakati za mwisho kwa njia inayofanana. Ili kitabu kizingatiwe kuwa maandiko halisi ya nyakati za mwisho, kinahitaji kuwa na sifa nyingi maalum ambazo tutajadili baadaye.

Vitabu vingi kuhusu nyakati za mwisho, isipokuwa Danieli na Ufunuo, viliandikwa na waandishi walitumia majina ya watu wengine. Mara nyingi walitumia majina ya watu muhimu kutoka kwenye Biblia ili kufanya vitabu vyao kuonekana kuwa na umuhimu mkubwa zaidi.

Mfano mmoja ni kitabu kinachoitwa "1 Henoki." Waandishi tofauti wasiojulikana walifanya kazi kwenye kitabu hiki kati ya karibu 200 KK na 100 BK. Walisema kiliandikwa na Henoko, mmoja wa wazao wa mapema wa Adamu ([Mwanzo 5:21-24](#)). Hata hivyo, Henoko aliishi miaka mingi kabla ya kitabu hicho kuandikwa. Kwa sababu vitabu vingi kati ya hivi vilitumia majina ya uongo, wasomi mara nyingi huita 'maandishi ya uongo.'

Waandishi wengine wa Kiyahudi pia waliandika vitabu kuhusu nyakati za mwisho wakitumia majina ya watu muhimu kutoka Agano la Kale, kama:

- Adamu na Hawa
- Mose
- Isaya
- Baruku
- Solomoni
- Ezra

Vitabu hivi viliandikwa baada ya kukamilika kwa Agano la Kale. Inawezekana waandishi walitumia majina haya maarufu ili kuvutia watu kusoma na kuamini vitabu vyao.

Waandishi Wakristo walifanya vivyo hivyo. Waliandika vitabu na kuvisaini kwa majina ya viongozi muhimu wa Kikristo kama Petro, Paulo, na Tomaso.

Tazama pia Apocrypha kwa majadiliano kuhusu kila moja ya vitabu vilivyotajwa.

Apokrifa

Vitabu vilivyotengwa kutoka kwenye kanuni za Maandiko.

Hakikisho

- Utangulizi
- Injili za Apokrifa
- Matendo ya Apokrifa
- Nyaraka za Apokrifa
- Apokrifa za Kihistoria
- Majina Maalum ya Maandishi ya Apokrifa

Utangulizi

Maandishi ya Agano la Kale na Jipyä yalivutia maandiko ya ziada katika mfumo wa vitabu, sehemu za vitabu, barua, "injili," apokalipsi, na kadhalika. Waandishi wengi waliandika bila kujulikana, lakini baadhi yao waliwasilisha maandiko yao kwa umma kwa kutumia jina la mtu anayejulikana kutoka Agano la Kale au mwanachama wa kanisa la Kikristo. Baadhi ya maandiko haya yalikuwa sehemu ndogo lakini muhimu ya mwili mkubwa wa fasihi ya Kiyahudi iliyojiteze wakati wa kipindi kati ya Agano la Kale na Jipyä. Mengi yake yalitokana na msukosuko wa kidini na kisiasa, kwani Wayahudi walihisi imani yao na uwepo wao wenyewe ukitishwa, kwanza na ushawishi wa kipagani wa utamaduni wa Kigiriki wa Hellenistic, kisha na ukandamizaji wa vikosi vya Kirumi vilivyovamia.

Vitabu vingi vya apokrifa pia ni pseudepigrapha—yaani, ni vitabu vilivyohusishwa na mwandishi wa jina bandia. Kwa maneno mengine, sifa kuu ya maandiko haya ni madai ya uongo kwamba mwandishi wa kitabu alikuwa mtu wa kibiblia (kama Henoko, Abrahamu, Mose, Solomoni, Bartholomayo, Tomaso, nk.) au kwamba ufunuo uliomo katika kitabu ultolewa awali kwa mhusika wa kibiblia (kama Adamu na Hawa, Isaya). Kwa ujumla, pseudepigrapha inaonyesha shauku kubwa katika masuala ya apokaliptiki: uumbaji wa dunia, mustakabali wa Israeli na mataifa, utukufu wa Mungu na malaika zake, ufalme wa kimasih, na maisha baada ya kifo. Pseudepigrapha nyingi ni maandiko ya Kiyahudi ambayo hayakukubaliwa kamwe na jamii za Kiyahudi au Kikristo. Yaliandikwa karibu na wakati wa Apokrifa (karibu 200 Kabla ya Kristo (KK)-110 Baada ya Kristo

(BK), lakini kwa asili ya yaliyomo ya pseudepigrapha, yalitambuliwa tu na makundi fulani. Kwa kuwa baadhi ya vitabu hivi vilikaribia kufanana na maandiko katika Maandiko ya kanoni, hakuna shaka kwamba katika baadhi ya duru mamlaka na msukumo wao ulionekana kuwa sawa na ule wa maandiko yaliyoheshimiwa na Wayahudi na baadaye na Wakristo.

Maandishi mengine ya kidini kutoka kipindi hicho hayakujulikana kama ya kimaandiko. Maandishi kama hayo yalihofadhi mila za kawaida za Uyahudi na Ukristo wa awali, ingawa mara kwa mara yaliwatajirisha au kuyapamba kwa njia ya hadithi na masimulizi yasiyo ya kihistoria. Kwa sababu vitabu vichache sana vya aina yoyote vilikuwa katika mzunguko wakati huo, Wapalestina walikuwa na tabia ya kusoma chochote cha fasihi kilichowafikia. Ingawa Torati, au sheria ya Mose, daima ilitambuliwa kama kiwango cha usahihi wa kiteolojia kwa Wayahudi, masimulizi ya uvumilivu chini ya mateso au simulizi za jinsi maadui wa watu wa Mungu walivyopokea malipo yao ya haki yaliokuwa na mvuto wa wazi kwa wale waliokuwa chini ya shinikizo la jamii ya kipagani.

Vivyo hivyo, ingawa Injili na Nyarakaka—pamoja na Agano la Kale—ziliunda kanuni ya msingi au orodha iliyoidhinishwa ya Maandiko kwa Wakristo, hadithi nyingi za ziada ziliwawutia wafuasi wa awali wa Kristo. Maandishi hayo mara nyingi yalihusu shughuli zinazodhaniwa za Yesu na wafuasi wake, pamoja na mateso, ufunuo, na mafundisho ya kiroho. Baadhi ya kazi hizo ziliokuwa na maudhui ambayo hayakuwa tu ya kihistoria bali pia ya ajabu kabisa, lakini mengine yalionyesha roho ya Kristo na mafundisho ya mitume kwa kiwango fulani. Kwa Wakristo wa awali, kama ilivyokuwa kwa Wayahudi, kuanzishwa kwa kanuni rasmi ya maandiko kulichochewa kwa sehemu na hitaji la kutenganisha rekodi ya ukweli uliofunuliwa kutoka kwa aina nyingine za maandiko ya kidini pamoja na kutoka kwa uzushi halisi.

Maandishi ambayo hayakukbalika katika kanuni za Agano la Kale (AK) na Agano Jipy (NT) yalielezewa na baadhi ya wasomi wa Kikristo wa mapema kwa neno "apocrypha." Neno hili la Kigiriki linamaanisha "vitu vilivyoifichwa," na lilipotumika kwa vitabu, lilielezea kazi ambazo mamlaka za kidini zilipendelea zifichwe kutoka kwa umma wa wasomaji. Sababu ilikuwa kwamba vitabu hivyo vilidhaniwa kuwa na maarifa ya siri au ya fumbo, yenye maana tu kwa wale waliokuwa wameanzishwa, na hivyo hayakufaa kwa msomaji

wa kawaida. Hata hivyo, neno "apocrypha" pia lilitumika kwa maana isiyo ya kusifu kwa kazi ambazo zilistahili kufichwa. Kazi hizo ziliokuwa na mafundisho yenyenye madhara au mafundisho ya uongo yaliyokusudiwa kuvuruga au kupotosha badala ya kujenga wale waliwasoma. Kuzuia maandishi yasiyofaa ilikuwa rahisi zaidi wakati ambapo nakala chache tu za kitabu chochote ziliokuwa katika mzunguko kwa wakati fulani.

Mwisho wa karne ya kwanza BK, tofauti wazi ilifanywa katika duru za Kiyahudi kati ya maandiko yaliyofaa kwa matumizi ya umma kwa ujumla na kazi za esoteriki ambazo zilipaswa kuzuiliwa kwa wenyewe ujuzi na walioanzishwa. Hivyo katika [2 Esdras 14:1-6](#), mwandishi anaeleza jinsi Ezra alivyodaiwa kuagizwa na Mungu kuchapisha waziwazi maandiko fulani (ikiwa ni pamoja na Torati), na kuweka mengine siri (yaani, mapokeo ya kiapokaliptiki yanayohusu mwisho wa enzi inayokuja). Katika [2 Esdras 14:42-46](#) inarejelewa vitabu 70, ambavyo ni wazi kuwa ni vifaa visivyo vya kikanoni, vilivyoandikwa baada ya vitabu 24 vya Kanuni ya Kiebrania.

Matumizi ya neno "apocrypha" kumaanisha "isiyo ya kanoni" yanarudi kwenye karne ya tano BK, wakati Jerome aliposisitiza kwamba vitabu vilivyopatikana katika Septuagint na katika Biblia za Kilatini ambavyo havikujumuishwa katika kanuni za maandiko ya Kiebrania ya AK vinapaswa kutendewa kama apokrifa. Havikupaswa kupuuzwa kabisa, kwani vilikuwa sehemu ya wingi mkubwa wa fasihi ya kitaifa ya Kiyahudi ya wakati huo. Hata hivyo, havikupaswa kutumiwa kama vyanzo vya mafundisho ya Kikristo bali kwa usomaji wa ziada wenyewe asili ya kuinua au kuhamasisha.

Wanatheolojia wa Kiprotstanti kwa ujumla wamefuata jadi ilioanzishwa na Jerome, wakihusisha apokrifa za Agano la Kale kama nyongeza ya kanuni ya Septuaginta juu ya Maandiko ya Kiebrania. Wakati Biblia ya Kiebrania ilipoanza kutafsiriwa kwa Kigiriki huko Misri wakati wa utawala wa Ptolemy II (285-246 KK), wasomi walijumuisha vitabu kadhaa ambavyo, ingawa vilibaki nje ya orodha inayokbalika kwa ujumla ya maandiko ya kanuni ya Kiebrania, bado vilikuwa na athari juu ya historia na jamii ya Kiyahudi. Utaratibu huo ulionyesha mitazamo ya wakati huo huko Palestina, ambapo watu wengi hawakujaribu kutenganisha maandiko ya kanuni na aina nyingine za fasihi ya kidini. Uamuzi uliofanywa na mamlaka za Kiyahudi kuhusu nini cha kuzingatia kama Maandiko ya kanuni kwa

kawaida ulikuwa na athari juu ya nini kingeunda apokrifa za Agano la Kale.

Ushahidi wa maandishi unaowakilishwa na maandiko na vipande fulani kutoka kwa mapango ya Bahari ya Chumvi unathibitisha kwamba maandiko ya mwisho ya Kiebrania ya kikanoni yalikuwa yamekamilika miongo kadhaa kabla ya Alexander the Great (356–323 KK) kuanza ushindi wake katika Mashariki ya Karibu. Hata hivyo, mchakato wa kuyakubali maandiko hayo kama ya kikanoni ulikuwa mrefu zaidi. Ni baada ya kusambazwa, kusomwa, na kutathminiwa kwa kulinganisha na kiroho cha Torati ndipo yalipokubaliwa kwa ujumla kama ya kikanoni. Kwa hivyo, tofauti kati ya maandiko ya kikanoni na apokrifa ilitokana zaidi na matumizi na makubaliano ya jumla miongoni mwa Wayahudi wa kikanoni kuliko njia nyine yoyote. Wasomi wa awali walipendekeza kwamba kile kinachoitwa Baraza la Jamnia, lilofanyika Palestina karibu na mwaka wa 100 BK, likuwa na jukumu la kuandaa orodha ya vitabu vya AJ vinavyofaa kwa matumizi ya waumini. Hata hivyo, tafiti za baadaye zimeleta shaka kubwa juu ya uhalisia wa kihistoria wa baraza hilo, huku zikonyesha kwamba mamlaka ya Kiyahudi ya kipindi hicho yaliona maandiko yao yasiyo ya kikanoni kuwa kikwazo zaidi kuliko msaada kwa ibada.

Vitabu ambavyo Wayahudi waliona kuwa nje ya Kanoni, na hivyo kuwa apokrifa, ni kama ifuatavyo: 1 Esdras; 2 Esdras; Tobiti; Yudithi; nyongeza kwa Esta; Hekima ya Solomoni; Ecclesiasticus; Baruku; Barua ya Yeremia; nyongeza kwa kitabu cha Danieli (Sala ya Azaria na Wimbo wa Vijana Watatu, Susana, Beli na Joka); Sala ya Manase; 1 Maccabees; na 2 Maccabees. Hati kadhaa za Septuagint zilijumuisha baadhi ya nyenzo za kihistoria bandia chini ya majina ya 3 na 4 Maccabees. Kwa hivyo, hata Apokrifa ilitofautiana kidogo katika maudhui, kulingana na utamaduni wa maandiko uliokuwa ukifuatwa. Miongoni mwa wasomi wa Kikristo wa mapema pia kulikuwa na tofauti ya maoni kuhusu mipaka halisi ya Maandiko ya Kiebrania ya kanoni, na hivyo ya nyenzo za apokrifa. Mgawanyiko mkubwa na utamaduni wa Kiebrania na wa kirabbi ulitokea na maandiko ya Augustine, ambaye alitoa maoni kwamba vitabu vya Apokrifa vilikuwa na mamlaka sawa na maandiko mengine ya Maandiko ya Kiebrania na Kikristo ya kanoni. Sauti chache za kupinga zilitolewa kuunga mkono msimamo wa Jerome, lakini maoni ya Augustine yalipokelewa na Baraza la Trent (1546) na yakawa mafundisho rasmi ya Kanisa Katoliki la Kirumi.

Kanisa la Kikatoliki la Kirumi linajumuisha vitabu vifuatavyo kama sehemu ya Maandiko ya Deuterokanoni: Tobiti; Yudithi; nyongeza kwa Esta; Hekima ya Solomoni; Ecclesiasticus, au Hekima ya Yesu Siraki; Baruku; nyongeza kwa kitabu cha Danieli (Sala ya Azaria na Wimbo wa Vijana Watatu, Susana, Beli na Joka); 1 Makabayo; na 2 Makabayo. (Makala kuhusu kila moja ya haya yamejumuishwa katika kamusi hii.)

Wakristo wa kipindi cha Agano Jipywa walikuwa tayari wanafahamu kazi za apokrifa za Kiyahudi, ikiwa ni pamoja na nadharia za kiapokaliptiki zilizopatikana katika 2 Esdras. Kwa hiyo, haikuwa ya kushangaza kwamba aina sawa ya fasihi ilikua kuzunguka Maandiko yao wenyewe walipoanza kuandikwa na kusambazwa. Apokrifa ya Agano Jipywa, hata hivyo, kama ilivyo kwa Agano la Kale, inaweza kuzingatiwa tu kwa uhusiano na kanuni iliyowekwa ya maandiko ya kimaandiko. Kwa kuwa orodha ya kwanza ya maandiko ya Agano Jipywa, Kanuni ya Muratori, haikukusanya hadi karibu mwakwa wa 200 BK, kipindi kikubwa cha muda kilipita kabla ya tamko rasmi la kanisa kuonekana juu ya kile kilichopaswa kuzingatiwa kama apokrifa ya Agano Jipywa. Wakati huo huo, mkusanyiko mkubwa wa vifaa vya asili ya kidini ulioneckana, ukidai kuwa waorthodoksi kwa asili na kushughulikia nyanja mbalimbali za Ukristo wa kihistoria. Hata hivyo, fasihi hii ya apokrifa ilishindwa kutimiza malengo ambayo ilikusudiwa kuhudumia.

Injili za Apokrifa

Aina moja kuu ya apokrifa ni injili za apokrifa. Maandishi haya yalihofadhi hadithi kuhusu Kristo na mafundisho fulani, lakini kwa kuwa yalikuwa ya kubuniwa zaidi, hayakuwahi kuwa sehemu ya maandiko ya kikanoni. Kuna aina tatu kuu:

1. Aina inayofanana na Injili za Sinoptiki, inayowakilishwa na Injili ya Petro na Injili ya Wamisri, pamoja na vipande vya papyrus kama vile Oxyrhynchus 840 na Papyrus Egerton 2. Mkusanyiko mwingine wa papyrus wa maneno unaonyesha uhusiano na Injili za kikanoni.
2. Injili zilizotangaza Ugnostiki, uzushi wa karne ya Pili BK unaosisitiza maarifa ya kifalsafa (*gnosis*) ya ulimwengu na bindamu, mara nyinyi huwasilishwa katika mfumo wa mazungumzo kati ya Yesu na wanafunzi wake. Mfano wa injili hizi ni Injili ya Kikopti ya Tomaso, Apokrifa ya Yohana, Hekima ya Yesu Kristo, na Mazungumzo ya Mkombozi. Katika kundi hili pia kuna "injili" zinazohusishwa na Kumi

na Wawili kama kundi, kama vile Kumbukumbu za Mitume.

3. Injili za utotoni zinadai kutoa taarifa ambazo hazijulikani kuhusu asili ya hadithi za miaka ya mwanzo ya Kristo. Injili za mateso pia ziko katika kundi hili. Hadithi hizi ziliandikwa ili kutosheleza udadisi kuhusu kuzaliwa na utoto wa Kristo au kupamba akaunti za kikanoni za kusulubiwa na ufuluo wake.

Kutokana na uhaba wa taarifa kuhusu masuala kama vile utoto, na ujana wa mapema wa Yesu, injili za "utoto" zinalenga kumpa msomaji kile kilichokusudiwa kuonekana kama ukweli wa kihistoria. Hata hivyo, sehemu kubwa ya nyenzo hizo ilikuwa ndani ya eneo la fantasia na haingeweza kukubalika kama ukweli na msomaji yeoyote mwenye busara. Kwa mfano, katika injili ya Tomaso, Yesu wa miaka mitano anashutumiwa kwa kuvunja sabato kwa kutengeneza shomoro wa udongo kando ya mto. Baba yake Yosefu anapochunguza hali hiyo, Yesu anapiga makofi na ndege wa udongo wanaufufuka na kuruka wakipiga kelele.

Injili za "Passion" ziliandikwa ili kuimarisha akaunti za kikanoni za kusulubiwa na ufuluo wa Kristo. Kama nyongeza kwa mafundisho ya Kikristo, maandiko mengi ya apokrifa yalionekana kutangaza mawazo yaliyokuwa nje ya upeo wa mafundisho ya Agano Jipy. Jaribio la kujaza "miaka iliyofichwa" ya maisha ya Kristo halikuwa na msingi wowote katika mapokeo ya Injili. Kazi zinazoshughulikia hali ya mwisho ya wasioamini zilipambwa kwa namna iliyozidi chochote kilichotajwa katika Agano Jipy. Katika matukio kadhaa mashuhuri, kama katika maandiko ya madhehebu mbalimbali ya Gnostic, waandishi walikusudia kwa makusudi kueneza mafundisho ya uzushi waliyokubali chini ya mamlaka ya mtu fulani wa kitume. Injili ya Tomaso, iliyopatikana karibu na 1945 kutoka Nag Hammadi (Chenoboskion) karibu na Mto Nile, ni mfano wa jaribio la kuendeleza misemo na mafundisho ya ajabu kwa kuyahusisha na Yesu, ili yapate kukubalika na kusambaa kwa upana.

Vitendo vya Apokrifa

Kuna pia baadhi ya Matendo ya apokrifa, ambayo yanadaiwa kuwa ni simulizi za mafanikio ya mitume ambazo hazijaandikwa katika Maandiko. Matendo haya ni chanzo cha mapokeo mengi, kama vile Petro kusulubiwa kichwa chini na misheni ya Tomaso kwenda India. Uaminifu wa mapokeo haya ni wa kutiliwa shaka kwa sababu maandiko hayo

yana nyenzo zisizo za kawaida. Hata hivyo, vipande vidogo vya taarifa sahihi vinaweza kuwa vimejificha katika mkusanyiko huu wa fasihi ambayo kwa kiasi kikubwa ni ya kubuni.

Kutokana na tabia yao ya mara kwa mara ya uzushi, kanisa lilijibu mara kwa mara dhidi ya vitabu kama hivyo, wakati mwingine hata kudai kwamba vichomwe moto (kwa mfano, katika Baraza la Nicene la 787). Matendo ya Yohana yalionyesha Yesu akizungumza na Yohana kwenye Mlima wa Mizeituni wakati wa kusulubiwa, akieleza kwamba ilikuwa tu maonyesho. Katika Matendo ya Tomaso, Yesu alionekana katika umbo la Tomaso, akihimiza wanandoa wapya kujitolea kwa ubikira. Kujizuia kwa ngono ilikuwa mada kuu, ikionyesha mawazo ya Kiplatoni, ambayo yalidharau mwili.

Wasomi wengi wanakadiria tarehe ya kazi ya kwanza, Matendo ya Yohana, kuwa kabla ya mwaka wa 150 BK. Matendo makuu (ya Yohana, Paulo, Petro, Andrea, na Tomaso) huenda yaliandikwa wakati wa karne ya pili na ya tatu. Hizi zilisababisha "Matendo" mengine ambayo yalikuwa hadithi za miujiza, zilizoandikwa zaidi kwa ajili ya kuburudisha kuliko kufundisha.

Barua za Apokrifa

Kundi la kazi za apokrifa limeainishwa kama nyaraka. Kazi hizi, ambazo kwa ujumla zina majina bandia, zilitokana na vipindi mbalimbali vilivyotafutiana sana. Kazi nyininge nydingi za apokrifa zina asili ya kiunabii. Kazi hizi zinaongezewa na nyenzo kama vile Katiba na Kanuni za Mitume. Pia, maandiko ya Gnosis yaliyopatikana Nag Hammadi yameongezwa, ambayo yanajumuisha kazi zinazodai kuwakilisha mafundisho ya Kristo pamoja na maagizo "ya siri" yaliyokusanywa na waandishi wa Gnosis na baadhi ya maandiko ya apokrifa.

Apokrifa za Siku ya Mwisho

Kundi lingine linaweza kuitwa apokrifa ya kiaopokaliptiki. Neno "apocalypse" linamaanisha "kufichuliwa" au "Ufunuo," neno ambalo kwa ujumla lilitumika kwa fasihi ya Kikristo inayofanana na Ufunuo wa Yohana, ambao unajiita apocalypse katika [Ufunuo 1:1](#). Mazoea ya kuandika chini ya jina la mtu mashuhuri wa zamani, au kutumia jina bandia, yalikuwa mbinu ya kawaida iliyotumiwa na waandishi wengi wasiojulikana wa apokalipsi za Kiyahudi na Kikristo (Ufunuo wa Yohana ni tofauti ya kipekee). Apokalipsi za Kiyahudi zilihuushwa na watu mashuhuri wa kale kama Adamu, Henoko, Abrahamu, Mose, Ezra, na

wengine. Vivyo hivyo, apokalipsi za Kikristo zilizoandikwa katika karne ya pili BK na baadaye zilihuushwa na watu muhimu wa awali wa Kikristo kama Petro, Tomaso, Yakobo na wengine.

Katika nyakati za Agano Jipy, kulijitokeza katika Uyahudi makundi fulani ambayo yaliendeleza mtazamo wa apokaliptiki wa historia. Walitoa maandiko kama sehemu tano za 1 Henoko, Kitabu cha Mose, 2 Esdras, na Ufunuo wa Baruku. Vitabu hivi ni muhimu kwa masomo ya Agano Jipy, kwa kuwa vinatoa daraja kati ya dhana za Agano la Kale na Agano Jipy kuhusu ufalme wa Mungu.

Vitabu vya apokalipsi viliandikwa ili kujibu matatizo ya theodisia (uhaki wa Mungu).. Baada ya siku za Ezra, sheria ilipata umuhimu mkubwa zaidi katika maisha ya watu kuliko hapo awali. Katika nyakati za unabii, Israeli mara kwa mara waliasi sheria na kuabudu miungu ya kigeni. Ujumbe mkuu wa manabii ulikuwa ni kuwasihhi Israeli warejee kwa Mungu na kutubu ili kushika sheria. Baada ya Ezra na katika nyakati za Agano Jipy, Israeli walitii sheria kwa uaminifu zaidi kuliko wakati mwингine wowote. Wayahudi walikataa sanamu na kumwabudu Mungu kwa uaminifu. Hata hivyo, ufalme haukuja. Badala yake, kulikuja mateso makubwa katika nyakati za Maccabean na Antioko IV Epiphanes, utawala wa kidunia wa Hasmoneans, Pompey na utawala wa Kirumi, na katika mwaka wa 66–70 BK, kuzingirwa na kuharibiwa kwa Yerusalem. Mungu alikuwa wapi? Kwa nini hakuokoa watu wake waaminifu? Kwa nini ufalme haukuja? Vitabu vya apokalipsi viliandikwa ili kujibu maswali kama haya.

Mojawapo ya vipengele muhimu zaidi katika dini ya kiapokaliptiki ni dualism iliyo wazi, inayojulikana kama "enzi hii" na "enzi ijayo." Manabii walilinganisha wakati wa sasa na wakati ujao ambapo ufalme wa Mungu ungeanzishwa. Wanaapokaliptiki walifanya tofauti hii kuwa kali zaidi. Mara mbili tunapata vipande vya usemi huu katika 1 Henoko. Tunakutana na usemi uliyokamilika kabisa katika 2 Esdras na Ufunuo wa Baruku (mwisho wa karne ya kwanza BK). "Juu ameumba si enzi moja bali mbili" ([2 Esd 7:50](#)); "siku ya hukumu itakuwa mwisho wa enzi hii na mwanzo wa enzi ya umilele inayokuja" ([2 Esd 7:13](#)); "enzi hii Juu ameumba kwa wengi lakini enzi ijayo kwa wachache" ([2 Esd 8:1](#); tazama pia Apoc Bar 14:13; 15:7; Pirke Abot 4:1, 21–22; 6:4–7). Zaidi ya hayo, mpito kutoka enzi hii hadi enzi ijayo unaweza kufanikishwa tu kwa kitendo cha kimbunguni cha Mungu. Katika kitabu cha apokrifa cha Kunyakuliwa kwa Mose hakuna mtu wa

kimasihi; ni Mungu pekee anayekuwa kuwakomboa Israeli. Katika Mifano ya Henoko, mpito unafanikishwa na kuja kwa Mwana wa Mtu wa mbinguni, aliyeuwepo kabla. Katika 2 Esdras tunapata mchanganyiko wa dhana za Masihi wa Kidaudi na Mwana wa Mtu.

Apocalyptic inatofautiana na dini ya kinabii ya Agano la Kale kwa kuwa ina mtazamo hasi kuhusu enzi ya sasa. Ingekuwa makosa kuelezea apocalypses kama kuwa na mtazamo mbaya tu, kwa kuwa ujumbe wao wa msingi ni kwamba kwa wakati ufaao Mungu atainingilia kati na kuwaokoa watu wake. Hata hivyo, kwa sasa, mradi enzi hii inaendelea, amejiweka mbali na kuingilia kati mambo ya Israeli. Enzi ya sasa iko chini ya nguvu za malaika waovu na nguvu za kishetani na ni mbaya isiyoweza kurekebishiwa. Mungu ameiacha enzi hii kwa uovu; wokovu unaweza kutarajiwa tu katika enzi ijayo.

Waandishi wa apokalipsi walipoteza kabisa mvutano kati ya historia na eskatolojia. Hawakutarajia tena ukombozi wowote katika enzi hii. Mungu alikuwa, kwa hakika, Mungu wa wakati ujao, si wa sasa.

Kwenye maono ya ndoto za Henoko (1 Henoko 83–90), Mungu aliaongoza Waisraeli kwa uaminifu katika historia yao. Baadaye, Mungu aliondoa uongozi wake wa kibinagsi, akaacha hekalu, na kuwaruhusu watu wake kuchanwa na kuliwa. Mungu "alibaki bila kushtuka, ingawa aliona, na alifurahi kwamba waliliwa na kumezwa na kuibiwa, na kuwaacha kuliwa mikononi mwa wanyama wote" (1 Henoko 89:58). Baada ya utumwa wa Babeli, Mungu alioneckana kutokuwa na shughuli katika historia. Historia ilikabidhiwa kwa uovu, na wokovu wote ulisukumwa katika siku zizajo.

Masomo ya kulinganisha yameonyesha kuwa maandiko ya apokrifa ya Agano Jipy yanahifadhi kwa kiwango bora mfululizo wa mapokeo yaliyopotoshwa kuhusu mwanzilishi na mafundisho ya Ukristo wa mapema. Kwa kiwango kibaya zaidi, simulizi hizo hazina thamani yoyote ya kihistoria na kwa baadhi ya vipengele zinatofautiana kabisa na roho ya Agano Jipy. Hata pale ambapo zinaoneckana kuunga mkono mapokeo yaliyopo katika sehemu fulani ya kanisa la mapema, ushahidi wanaotoa ni duni ikilinganishwa na kile kinachowezza kupatikana kutoka vyanzo vingine. Wakati mwингine maandiko hayo ni ya kijinga na yasiyo na umuhimu kiasi kwamba ni vigumu kuelewa jinsi yalivyoweza kudumu. Baadhi ya maandiko ya apokrifa kwa

kweli yalipotea na sasa yanajulikana tu kupertia nukuu katika kazi kubwa zaidi.

Hata hivyo, maandiko ya apokrifa ya Agano Jipyä ni muhimu katika kuonyesha kile kilichovutia watu wa kawaida wa wakati huo. Kwao, kipengele cha kimpenzi kilionekana kuwa muhimu ili kuongeza mwili wa ukweli wa kiroho uliopokelewa. Baadhi ya hadithi zilizohadithiwa zilikuwa za kusimua na za kubuni, na nyingine, kama vile apokalipsi, zilitoa aina ya kutoroka kutoka kwa hali ngumu za wakati huo. Bila kujali asili yao, maandiko ya apokrifa ya Agano Jipyä yalikuwa na ushawishi mkubwa kuliko thamani yao ya msingi.

Majina Maalum ya Vitabu vya Apokrifa

Abdias, Historia ya Mitume

Mkusanyiko wa nyenzo zilizotokana na maandiko ya kikanoni na yasiyo ya kikanoni kuhusu maisha ya mitume, akiwemo Paulo. Abdias, askofu wa zamani wa Babuloni, anasemekana kuwa mwandishi wa historia hii, ambayo huenda ilikusanya kutoka kwa vyanzo mbalimbali katika karne ya sita BK nchini Ufaransa. "Matendo" haya ya apokrifa, yaliyogawanya katika vitabu 10, awali yalienezwa kwa Kigiriki kama vitabu vya mtu mmoja ambavyo vilikusanya kuwa kimoja wakati toleo la Kilatini lilipotengenezwa. Yaliyomo kwa ujumla yanachukuliwa kama hadithi au hekaya, lakini yana thamani fulani ambapo hakuna chanzo kingine kinachopatikana.

Abdias, ambaye alikuwa mwenzake wa mitume, huenda alimuona Kristo na inasemekana alisafiri sana na Simoni na Yuda. Hakuna ushahidi wa kihistoria wa kumchukulia Abdias kama mwandishi wa maandishi ya Kiebrania, au kuamini kwamba mwanafunzi wake Eutropius alitafsiri maandishi hayo katika Kigiriki, au kwamba Africanus alitafsiri Kigiriki kuwa Kilatini—ingawa utangulizi wa toleo la Kilatini unadai hivyo.

Abgarus, Barua za Kristo na

Kazi ya apokrifa inajumuisha barua mbili fupi, moja ikidaiwa kuandikwa na mfalme wa Siria Abgar (Abgarus), na nyingine ikidaiwa kuwa jibu kutoka kwa Yesu. Eusebius alidai kuwa alikuta nyenzo hizo katika kumbukumbu za Abgar huko Edessa na kuzitafsiri kutoka Kisiriani hadi Kigiriki pamoja na akaunti ya matukio ya mwanafunzi Thadayo.

Kulingana na hadithi, Abgari, akiwa na ugonjwa mkali, anasikia kuhusu miujiza ya Yesu na kutuma mjambe na barua kumwomba Yesu aje kumponya.

Wakati huo huo, anampa Yesu hifadhi kutokana na upinzani hatari wa Wayahudi huko Yerusalem. Katika jibu lililoandikwa (ambalo baadaye libibadilishwa kuwa la mdomo ili kuendana na desturi kwamba hakuna maandiko ya Yesu yaliyokuwepo), Yesu anakataa ofa ya hifadhi lakini anaahidi kwamba baada ya kupaa kwake, atatimiza ombi la Abgari la uponyaji kwa kumtuma mwanafunzi kwake. Thadayo, mmoja wa wale Kumi na Wawili, anatumwa kwenda Edessa, mfalme anaponywa, na jamii inabadilika kuwa Ukristo. Katika toleo tofauti kidogo katika Doctrina Addaei (karibu mwaka wa 400 BK), jibu la mdomo linatolewa, na mjambe anarudi na picha ya Yesu ambayo inaonyeshwa kwa umaarufu katika jumba la Abgari.

Hadithi hiyo kimsingi inafanana na ile iliyoiezwa katika Matendo ya Kigiriki ya Thadayo (karne ya tano au ya sita BK), isipokuwa kwamba katika ile ya mwisho Ananiasi anarudi na kitambaa chenyeha chapa ya miujiza ya uso wa Kristo.

Ufunuo wa Abrahamu

Hati ya Kiyahudi iliyo katika maandiko ya zamani ya Kislovoni ambayo inarudi kupertia Kigiriki hadi asili ya Kiebrania au Kiaramu.

Ufunuo wa Abrahamu unaanza na Abrahamu kuacha ibada ya sanamu. Ukijumuisha mila za zamani za kirabbi kuhusu ujana wa Abrahamu, inaelezea jinsi alivyotikia wito wa Mungu na kuelewa kwamba Mungu ni mmoja na mtakatifu. Malaika aitwaye Jahuel, ambaye kazi na nguvu zake zinatokana na hadithi za kirabbi, anampeleka Abrahamu hadi mbingu ya saba ambapo anaonyeshwa mambo ya zamani na yale yatakayokuja. Anaona jaribu la Adamu na Hawa kupertia dhambi ya ngono, na mauaji ya Kaini. Azazeli, kiumbe mwovu, anachukua nafasi ya Shetani. Maelezo haya yanaweza kuakisi jadi kwamba Abrahamu alikuwa mwandishi wa hati za kwanza za Biblia. Ufunuo kisha unageukia siku zizajo na kuonyesha uharibifu wa hekalu, tauni juu ya wapagani, na kuja kwa Masihi. Inawezekana kwamba hati iliyounganishwa ilichukua umbo la mwisho katika kizazi cha mwisho cha karne ya kwanza BK.

Kulingana na tabia yake kama ilivyofunuliwa katika Mwanzo, Abrahamu anauliza kuhusu uovu na kwa nini Mungu anavumilia Azazeli, muasi. Anapokea jibu kwamba uovu unatokana na hiari ya mtu. Ufunuo huu unaonyesha jinsi Wayahudi waaminifu walivyohangaika kuelewa tatizo la uovu wakati wa mateso makubwa katika Uyahudi. Pia

inaonyesha "fundisho la malaika" la kipindi hicho. Uhariri wa Gnostiki na Kikristo wa maandishi hayo umetambuliwa na baadhi ya wasomi.

Agano la Abrahamu

Maandishi ya apokrifa ya Kiyahudi yanaelezea kifo cha Abrahamu. Katika simulizi hilo, wakati malaika Mikaeli anapokuja kuchukua roho ya Abrahamu, Abrahamu anakataa kufa. Akiwa na shauku ya kuelewa zaidi kuhusu kifo cha bianadamu mzee, Mikaeli anakubali ombi lake la kuona uumbaji wote kabra hajafa. Malaika anamchukua Abrahamu kwa gari hadi mbinguni ili aweze kutazama wanadamu. Abrahamu anashangazwa sana na usaliti wa wanadamu kiasi kwamba anawalaani wenye dhambi, ambao wanakufa mara moja. Kisha anaangalia hukumu ya roho, na ingawa malaika wanashiriki katika kesi hiyo, anabaini kwamba hakimu mkuu ni Abeli. Faida na hasara za roho zinaonekana kuwa sawa, lakini kwa sababu ya kuingilia kati kwa Abrahamu, hukumu inakuwa nzuri. Abrahamu kisha anatambua uzito wa laana yake kwa wenye dhambi, lakini malaika anamjulisha kwamba kifo cha mapema cha wale aliowalaani kilikuwa njia ya upatanisho kwa dhambi zao.

Baada ya kurudi duniani, Abrahamu tena anakataa kufa. Kifo kinaonekana kwa hofu yake yote na kinaua watumishi 7,000 wa Abrahamu (ambao baadaye wanafufuliwa), lakini mtakatifu mzee bado hataki kufa. Hatimaye, Kifo kinamshika mkono Abrahamu na malaika wanainua roho yake hadi mbinguni.

Simulizi hiyo inapatikana katika maandiko kadhaa ya Kigiriki, na ya zamani zaidi huenda yanatoka karne ya 13 BK, pamoja na katika Kislovoni, Kirumi, Kiarabu, Kiethiopia, na Kikopti. Lugha ya asili huenda ilikuwa Kiebrania, kutoka karne ya kwanza BK, na kazi hiyo inaweza kuwa ilitafsiriwa kwa Kigiriki na Mkristo. Agano hilo pia lipo katika toleo fupi ambapo Mungu anakuja kuinua roho ya Abrahamu wakati wa ndoto. Hakuna jaribio katika kazi hiyo kutoa kauli ya kiteolojia, lakini taswira ya malaika Mikaeli na ya Kifo ni ya kawaida katika mawazo ya Kiyahudi ya karne ya kwanza.

Matendo, Apokrifa

Maandishi yanayodaiwa kuwa simulizi za mafanikio ya kitume ambayo hayaandikwa katika Maandiko.

Matendo ya Pilato

Tazama Pilato, Matendo ya (hapo chini).

Ufunuo wa Adamu

Mojawapo ya mifano bora ya fasihi ya apokaliptiki ya Gnostic. Mnamo mwaka wa 1946, mfanyakazi wa shamba aligundua maandiko kadhaa ya kale katika pango takriban maili 6 (kilomita 10) kaskazini mwa jiji la Misri la Nag Hammadi. Ugunduzi huo ulijumuisha vitabu 13 (watangulizi wa vitabu viliviyofungwa) vyta asili ya Kikristo na visivyo vyta Kikristo. Ugunduzi huo haukufichuliwa mara moja, hivyo haikuwa hadi mwaka wa 1958 ambapo msomi wa Kifaransa, Jean Doresse, alifichua uwepo wa Ufunuo wa Adamu kwa umma. Ufunuo huo umeandikwa kwa Kikopti na unasimama kama kazi ya mwisho kati ya tano katika Codex V.

Ingawa utambulisho wa kweli wa mwandishi haujulikani, kichwa kidogo kinamnasibisha kitabu hicho kwa uwongo kwa Adamu au Sethi: "Ufunuo ambao Adamu alimfunulia mwanawewe Sethi katika mwaka wa mia saba." Sethi mara nyingi alipewa jukumu la kuwa mpitishaji wa ukweli na waandishi wa fasihi ya Gnostic (kwa mfano, Injili ya Wamisri, Paraphrase ya Shemu).

Nakala ya zamani zaidi ya ufunuo wa Adamu inayopatikana inakadirwa kuwa ya kati ya mwaka wa 300 na 350 BK, ingawa huenda iliandikwa muda mrefu kabla. Marejeleo yake ya mara kwa mara kwa Gnosticism, utegemezi wake kwenye historia ya Kiyahudi, na marejeleo yake ya ubatizo yamewaongoza baadhi ya wasomi kupendekeza kuwa asili yake ni katika madhehebu ya Kiyahudi ya ubatizo ya karne ya kwanza na ya pili. Pia kuna ulinganifu kati ya kazi hii na fasihi ya karne ya tatu ya Manichean (aina ya Gnosticism).

Ufunuo wa Adamu una umuhimu mkubwa kwa wanafunzi wa asili za Kikristo. Kwa miaka mingi, wasomi wamejadili ikiwa dini ya Gnosis ilikuwa mwelekeo wa uzushi wa Ukristo au ikiwa ilikuwa harakati yenye asili huru. Baadhi ya wasomi wamedai kuwa Ufunuo wa Adamu ni mfano wa Gnosis ya awali, isiyojitegemea. Ikiwa hili litathibitishwa kuwa kweli, mjadala hakika utaraphisishwa.

Kando na utangulizi na hitimisho lake, Ufunuo wa Adamu unaweza kugawanywa katika sehemu tatu: muhtasari wa Adamu kuhusu matukio muhimu ya zamani, utabiri wa majaribio ya kuangamiza wanadamu na muumba-mwovu Mungu, na utabiri

kuhusu kuja kwa Mwangaza ambaye atawaonyesha watu wake njia ya Mungu wa kweli.

Ufunuo unaanza na Adamu, ambaye anasemekana kuwa kitandani akifa, akifichua siri za baadaye za watu wa Gnosis kwa Sethi. Hizi zimewasilishwa kwake kimujiza na viumbe watatu wa kimbunguni. Adamu analalamika kuhusu hali yake ya utumwa wa milele kwa muumba-mwovu mungu, iliyioletwa na anguko na kupoteza kwa mwanadamu gnosis (maarifa). Kama ilivyo kawaida katika fasihi ya Gnosis, tofauti kali inatolewa kati ya muumba-mwovu mungu anayemiliki dunia na Mungu wa milele wa ulimwengu, maarifa ya ambaye huleta maisha ya kweli. Adamu anatabiri kwamba muumba-mungu atajaribu kwa wivu kuangamiza wanadamu kwa Gharika (hadithi ya Noa) na kwa moto (hadithi ya Sodoma na Gomora) na hivyo kuwazuia wanadamu wasijue Mungu wa milele. Hata hivyo, majaribio haya yatashindwa kutokana na kuingilia kati kwa viumbe wa kimbunguni walilotumwa kutoka kwa Mungu wa ukweli. Hatimaye, Mungu wa kweli atamtuma Mwangaza ambaye atafundisha gnosis kwa wanadamu ili waweze kumjua. Muumba-mungu atajaribu kumshinda Mwangaza lakini ataweza kuumiza tu mwili wake. Pamoja na ujumbe wa Mwangaza kushinda, wanadamu wataacha muumba-Mungu na kumtafuta Mungu wa kweli kuititia gnosis.

Tazama pia Ugnostiki.

Adam, Vitabu vya Apokrifa

Simulizi ya maisha na kifo cha Adam na Hawa imeandikwa kwa Kilatini, na katika toleo la Kigiriki linalojulikana kama Ufunuo wa Mose. Pia, kuna matoleo mengine madogo ya asili ya Kikristo ya mapema. Kama maandiko mengine ya apokrifa, kazi hii ni ya kubuniwa na mwandishi wake hajulikani.

Kulingana na akaunti ya Kilatini, baada ya kufukuzwa kutoka Paradiso, Adamu na Hawa wanakabiliwa na njaa na hawawezi kupata chakula kwa siku saba. Wakiwa wamekata tamaa, Hawa mwenye majuto, akichukua jukumu la kuonja tunda lilokatazwa, anapendekeza kwamba Adamu amuee. Adamu anakataa, na baada ya kutafuta, wanapata kuishi kwa kula chakula cha wanyama. Adamu anapendekeza kwamba kama toba, wanapaswa kusimama wakifunga kwenye Mto hadi shingoni kwa siku 40, yeye katika Tigris, na Hawa katika Yordani. Baada ya siku 18, Shetani anamjia Hawa kwa sura ya malaika, akimwambia kwamba Bwana amekubali toba yake, na

anamshawishi aondoke Mtoni. Akifika Tigris ambapo Adamu yuko, Hawa anatambua kwamba ni Shetani aliyemzungumzia. Shetani kisha anaeleza kwamba sababu ya kuanguka kwake ilikuwa kukataa kwake kumwabudu Adamu, kiumbe wa chini.

Malaika mkuu Mikaeli anatumwa kwa Adamu na mbegu ili ajifunze kulima ardhi. Katika ndoto, Hawa anaona Kaini akimuua Habili, na katika jaribio la kuzuia mauaji hayo kwa kuwatenganisha ndugu hao, Kaini anapewa jukumu la kuwa mkulima na Habili kuwa mchungaji. Baadaye, mtoto wa tatu, Sethi, anazaliwa. Adamu anapokea ujumbe kutoka kwa Mungu kwamba atakufa kwa sababu alisikiliza neno la mke wake badala ya maagizo ya Mungu. Wakati Adamu anapoumia na karibu na kifo, anamweleza Sethi kwamba Shetani alimjaribu Hawa kula tunda lilokatazwa na kwamba naye alimshawishi kuonja. Sethi na Hawa wanasaifiri hadi kwenye malango ya Paradiso kuomba kwa Mungu kwa ajili ya maisha ya Adamu. Njiani, Sethi anashambuliwa na kung'atwa na nyoka. Katika Paradiso, Mikaeli anawaeleza kwamba Adamu lazima afe. Sethi anashuhudia mazishi ya Adamu na Abeli.

Kabla ya kifo cha Hawa wiki iliyopita, alimwomba Sethi aweke rekodi ya maisha ya wazazi wake kwenye vidonge vya mawe na udongo. Alisema kwamba ikiwa Bwana ataonyesha hasira yake kwa dunia kwa maji, udongo utayeyuka na jiwe libaki; na ikiwa kwa moto, jiwe litavunjika na udongo kuwa mgumu. Hawa pia alimwonya Sethi aomboleze kwa siku sita tu na siyo kwenye sabato.

Maandishi ya toleo la Kigiriki yanafanana na yale ya Kilatini, isipokuwa kwamba toleo la Kigiriki linajumuisha maelezo ya ufuluo wa Adamu (yaliyoongezwa baadaye kwenye toleo la Kilatini) na simulizi la kina la Hawa kuhusu jaribu na anguko lake. Mazishi ya Adamu na kukataliwa kwa awali kwa ardhi kukubali mwili wa Abeli aliyeuawa pia yanaelezewa kwa kina katika simulizi la Kigiriki. Matoleo yote mawili yanaweza kuwa yametokana na maandiko ya Kiebrania yanayotoka karne ya kwanza BK.

Kitabu cha Ahikar

Hadithi ya kale ya Mashariki kutoka Karne ya sita au ya saba KK inaonyesha malipo ya kutokuwa na shukrani. Kulingana na hadithi hiyo, Ahikar, katibu wa Senakeribu, mfalme wa Ashuru, alijulikana kwa hekima yake. Ingawa hakuwa na watoto na alikuwa na wake 60, Ahikar alimchukua mwana wa dada yake, Nadan, na kumlea kuwa mrithi wake katika

mahakama ya Senakeribu. Ahikar alimfundisha kwa bidii mwanawewe wa kuasili, ambaye hata hivyo aligeuka kuwa mbaya na hata kughushi nyaraka ili kumhukumu mfaidikaji wake kifo. Ahikar aliokolewa kupitia urafiki wake na mnyongaji na alifichwa hadi hasira ya mfalme ilipopoa. Baadaye, wakati Senakeribu alipohitaji hekima yake, Ahikar aliletwa mbele, akiwa na nywele ndefu, mchafuko, na kucha kama makucha ya tai. Mara nyine tena akiwa katika neema ya mfalme, Ahikar alimkemea vikali mpwa wake asiye na adabu. Kwa kujibu kemeo la Ahikar, mwili wa Nadan ulivimbwa na tumbo lake likapasuka.

Hadithi ya Ahikar ina ulinganifu wa kuvutia na vitabu vya hekima vya Agano la Kale na pia na baadhi ya mifano ya Yesu. Marejeleo ya Ahikar yanapatikana katika kitabu cha apokrifa cha Tobiti, kwa mwanafalsafa wa Kigiriki Demokrito, katika Maandiko ya Kiyunani ya Mitume Kumi na Wawili, pamoja na katika Koran. Hadithi hiyo, ambayo awali ilikuwa katika Kiaramu, pia inapatikana katika Kisiria, Kiarabu, Kiarmenia, Kiethiopia, na Kigiriki, ingawa kuna tofauti kubwa katika matoleo hayo.

Kipande cha Akhmim

Hati iliyopatikana katika kaburi huko Akhmim, Misri, ina injili ya Petro isiyo ya kanuni. *Tazama Petro, Mahubiri ya (hapa chini).*

Allogenes Mkuu

Kazi ya Gnostiki ("The Most High Stranger"), iligunduliwa mwaka wa 1946 katika mtungi karibu na Nag Hammadi (Misri). Mwandishi wa historia wa Neoplatonist Porphyry, pamoja na maandiko ya baadaye ya Kikristo ya Kisiria dhidi ya uzushi, walitaja kazi za Allogenes (ambaye jina lake linamaanisha "mgeni"). Allogenes Mkuu, "ufunuo" wa Gnostiki ulioandikwa kwa Kikopti, unatoa simulizi ya uumbaji wa ulimwengu wa juu, ukimtukuza Barbelo, mama wa mbinguni. Nakala iliyopo ilitengenezwa wakati wa karne ya nne, lakini asili yake inaweza kuwa ya karne ya pili.

Matendo ya Andrea

Kazi ya apokrifa inayoelezea miujiza na kuuawa shahidi kwa mtume Andrea, ndugu wa Petro, huko Ugiriki. Mada yake ni fadhila ya kuachana na mali na thamani za muda mfupi za dunia na kuelekea maisha ya kujitolea kwa Mungu. Kipande cha mwanzo kinachopatikana kiko katika Vatican. Inaaminika kuwa asili yake ilitoka katika karne ya Pili BK na labda ilikuwa ndefu, yenye maneno

mengi, na ya kuchosha. Gregory wa Tours, akiamini kuwa ilikuwa na thamani, aliandika akaunti fupi ya miujiza ya Andrea kutoka kwenye asili hiyo katika karne ya sita, ambayo sasa imepotea. Simulizi ya kuuawa shahidi kwa Andrea labda ilisambazwa kando.

Miongoni mwa miujiza mingi ambayo Gregory alirekodi ni moja kuhusu Exoos, kijana maarufu kutoka Thesalonike, ambaye, baada ya kusikia mahubiri na kuona miujiza ya Andrea, anamfuata hadi Filipi, anabadilika, na anabaki naye. Baada ya kuona kwamba hongo haina faida na kukataa kumsikiliza Andrea, wazazi wa kijana huyo wanachoma moto nyumba ambayo Wakristo wanakaa. Moto unapotokota, Exoos anaomba Bwana azime moto huo na anaukunyunyizia maji. Ndipo moto unazimika. Wazazi na umati, wakidai kwamba kijana huyo sasa ni mchawi, wanapanda ngazi kuingia ndani ya nyumba na kujaribu kuwaua wakazi, lakini Mungu anawapofusha wavamizi. Ingawa ni usiku, mwanga unamulika kutoka ndani ya nyumba, kuona kunarejeshwa kwa wale waliopofushwa, na wote isipokuwa wazazi wa kijana wanabadilika. Wazazi wanakufa muda mfupi baadaye, na Exoos anabaki na Andrea, akitumia urithi wake kwa ajili ya maskini. Akirudi Thesalonike, Exoos anamponya Adamu ambaye amekuwa amepooza kwa miaka 23, na baadaye Exoos na Andrea wanafanya miujiza zaidi na kuhubiri kwa watu.

Kule Patrae, mtumishi wa Maximilla, mke wa gavana Aegeates, anamjia Andrea na kumsihii amponye bibi yake, ambaye ana homa kali sana kiasi kwamba mlinzi wake anasimama kando ya kitanda chake akitishia kujichinja kwa upanga mara tu atakapokufa. Andrea anamwambia gavana aweke chini upanga wake, kisha anashika mkono wa Maximilla na homa inamtoka. Anapomwagiza alete chakula, Andrea anakataa ofa ya Aegeates ya vipande 100 vya fedha. Baada ya kufanya miujiza mingi mjini, Andrea anapokea ujumbe kutoka kwa Maximilla aje amponye mtumwa wa kaka wa gavana, Stratocles. Mtume anamrudishia mvulana afya, na bwana wake anaammini.

Maximilla, akiwa amekasirishwa na mume wake, anatumia muda mwingi kusikiliza mahubiri ya Andrea na pia anabadilika. Kisha anakataa kulala na mume wake, na usiku mmoja hata anamchukua mtumishi badala yake. Maelezo ya matukio yaliyofuata yanapatikana katika akaunti ya kuuawa kwa shahidi. Aegeates, akiwa na hasira, anamshutumu Andrea kwa kumtenga mke wake na anamkamata. Baada ya kuhubiri kutoka gerezani,

Andrea anachukuliwa kusulubiwa kando ya bahari. Wakati Mkristo Stratocles anapomwona Andrea akiteswa na askari, anapigana njia yake, na yeye na Andrea wanatembea pamoja hadi mahali pa kusulubiwa. Aegeates, akimwogopa kaka yake, anaamuru askari wasingilie kati. Kando ya bahari, askari wanafuata amri ya proconsul kwamba Andrea afungwe, asigongwe misumari, kwenye msalaba ili kifo chake kiwe cha polepole na ataliwa na mbwa. Baada ya siku mbili, bado anazungumza na watu kutoka msalabani, na wengi wanamjia Aegeates wakidai kuachiliwa kwa Andrea. Walipofika kwenye tukio, proconsul anaona kwamba Andrea kweli yuko hai, na Aegeates anamkaribia mtume ili kumwachilia. Andrea anadai aruhusiwe kufa na kukutana na Bwana wake. Wanapomtazama, Andrea anakufa na watazamaji wanalia huku Maximilla na Stratocles wakishusha mwili wake kutoka msalabani. Maximilla anabaki mbali na mume wake na anaendelea kuwa Mkristo.

Hadithi ya Andrea

Kipande cha hadithi maarufu kinachopatikana tu katika lugha ya Kikopti. Katika hadithi hii kutoka karne ya pili BK, mwanamke anaua mtoto wake jangwani na kumpa mabaki mbwa. Anakimbia wakati mtume Andrea na Filemoni wanapokaribia, lakini mbwa anaichua kilichotokea. Andrea anaomba na mtoto, akitapikwa, anarejeshwa uhai na anaanza kucheka na kulia.

Matendo ya Andrea na Mathiya,

Hati hii ndefu ina uhalali unaoweza kutiliwa shaka sana, labda ikitoka karne ya Pili BK. Kitabu hiki kilikuwa mojawapo ya "Matendo" mengi ya apokrifa yaliyokusudiwa kuongeza kitabu cha AJ cha Matendo kwa kutoa maelezo zaidi kuhusu mitume. Mwandishi wa historia wa kanisa wa karne ya nne, Eusebius, alielezea kazi hii na nyinginezo kama za uzushi, zisizo na maana, na za uongo.

Katika hadithi hii, mitume walipiga kura kuamua kila mmoja aende wapi. Mathiya (Mathayo katika baadhi ya matoleo) anatumwa katika nchi ya walaji- watu, ambapo hivi karibuni anahitaji kuokolewa kutoka kwenye karamu ya walaji watu. Bwana kisha anamtuma Andrea kumwokoa. Andrea anafika kwa wakati na kufanya hivyo, na Mathiya kisha anachukuliwa na wingu. Sasa akiwa peke yake, Andrea anakamatwa na kuteswa, akiburuzwa kupitia mji ambao karibu anaangamiza kwa kuita maji kutoka kwenye sanamu. Hatimaye,

wakivutiwa na miujiza ya Andrea, watu wanatubu na kumwachilia. Andrea kisha anachora mpango wa kanisa, analijenga, anabatiza watu, na kuwapa maagizo ya Bwana.

Matendo ya Andrea na Paulo

Hadithi ya apokrifa ya vipande, inayopatikana tu katika vipande vya Kikopti, inahusu kuwasili kwa mitume Andrea na Paulo kwa baharini katika mji. Katika hadithi hiyo, Paulo, akimwagiza Andrea kumwokoa, anatembelea ulimwengu wa chini. Huko anakutana na Yuda, ambaye anaeleza kwamba aliabudu Shetani baada ya Yesu kumsamehe kwa usaliti. Andrea anamwokoa Paulo, ambaye anarudi akiwa na kipande cha mbaao. Ingawa Andrea anaombwa kumponya mtoto, baadhi ya Wayahudi wana mashaka na milango ya mji inabaki imefungwa kwa mitume. Paulo anagonga milango na kipande chake cha mbaao, na milango inamezwaa na ardhi. Wakiwa wameshangazwa na muujiza huo, Wayahudi 27,000 wanabadilika.

Waraka wa Mitume

Barua inayodaiwa kutoka kwa mitume 11 kwa makanisa "ya mashariki na magharibi, ya kaskazini na kusini, ikitangaza na kufikisha yale yanayomhusu Bwana wetu Yesu Kristo." Wengine wanaamini kwamba waraka huo uliandikwa Asia Ndogo karibu mwaka wa 160 BK; wengine wanafikiri kwamba ultoka Misri. Inawezekana kuwa ulipatikana karibu katikati ya karne ya pili. Kilichopo ni hati ya Kikoptiki iliyoharibika ya karne ya nne au ya tano, toleo kamili katika Kietiopia, na kipande katika Kilatini. Waraka huo haukulikana hadi ugunduzi wa hati ya Kikoptiki mwaka 1895.

Baada ya utangulizi, kuna tamko kwamba "Bwana wetu na Mkombozi Yesu Kristo ni Mungu, Mwana wa Mungu, ambaye alitumwa na Mungu, Bwana wa ulimwengu wote." Kisha inafuata muhtasari wa matukio kadhaa kutoka kwa Injili, ikijumuisha kauli hasi ya Kanuni ya Dhahabu: "Penda adui zako, na kile ambacho hutaki mtu akufanyie, usimfanyie mtu yeyote." Sura ya 24 inatambulisha mada ya ufufuo, ikifuatiwa na mfululizo wa maswali na majibu kutoka kwa Yesu. Unabii wa uongofu wa Paulo unaonekana katika sura ya 31. Katika sura ya 43, mabikira watano wenye busara wanatambuliwa kama "imani, Upendo, Neema, Amani, na Tumaini"; majina ya wapumbavu ni "Maarifa, Ufahamu (Mtazamo), Utii, Uvumilivu, na Huruma." Mtindo wa maswali na majibu wa sehemu kubwa ya kazi hii unakumbusha mtindo

wa baadhi ya maandiko yaliyopatikana katika maktaba ya Gnostic huko Nag Hammadi, hasa Apocryphon ya Yohana. Hata hivyo, maonyo kwamba Cerinthus na Simoni (sura ya 7) ni "maadui wa Bwana wetu Yesu Kristo" yanafanya iwe wazi kwamba hii si hati ya Gnostic. Waraka huu una ushahidi mwingi wa ushawishi wa kiorthodoksi, pamoja na dalili wazi za kuondoka kutoka Ukristo wa mitume.

Mitume, Injili ya Kumi na Wawili

Mojawapo ya idadi kubwa ya "injili" za uzushi zilizokuwa zikisambaa katika karne za mwanzo za kanisa la Kikristo ni pamoja na Injili za Mathayo, Marko, Luka, na Yohana. Injili ya Mitume Kumi na Wawili ilitajwa kwa mara ya kwanza kwa jina katika maoni juu ya [Luka 1:1](#) na mwanafalsafa wa Kikristo Origen (karne ya 185–254 BK). Baadhi ya wasomi wanafikiri inaweza kuwa sawa na injili ya Waebioniti, iliyotajwa katika maandiko machache ya mwanzo ya Kikristo. Hakuna kinachojulikana moja kwa moja kuhusu Injili ya Mitume Kumi na Wawili.

Injili ya Utoto ya Kiarabu

Mojawapo ya "injili za utoto" kadhaa zilizopatikana katika Agano la Kale la apokrifa. Hii moja kutoka karne ya tano inajumuisha simulizi la kuzaliwa kwa Yesu, ikiwemo ziara za wachungaji na mamajusi, kukimbilia Misri, na miujiza iliyofanywa na Yesu akiwa mtoto. Maelezo ya kipindi cha awali cha maisha ya Yesu yanatolewa, ambapo Injili za kanoni (Mathayo, Marko, Luka, Yohana) hazizungumzii. Kipengele cha kuvutia cha hadithi za miujiza ni jukumu la Maria, mama wa Yesu, katika nyingi zao, kinyume na rekodi ya miujiza katika Injili za kanoni. Injili ya Kiarabu inaweza kuwa iliandikwa kwa Kisiria na kutafsiriwa kwa Kiarabu. Baadhi ya hadithi zake pia zinapatikana katika Koran na maandiko mengine ya Kiislamu. Uchunguzi wa injili hii ya apokrifa unaonyesha tofauti yake kubwa na simulizi za kanoni, lakini pia inaonyesha jinsi maandiko haya na mengine yanavyohusiana na kuongezeka kwa heshima kwa Bikira Maria.

Historia ya Kiarabu ya Yosefu Mseremala

Simulizi ya karne ya nne BK kuhusu maisha na kifo cha Yosefu inajumuisha taarifa zinazodaiwa kutolewa na Yesu. Kulingana na simulizi hii, Yosefu mseremala anakuwa mjane baada ya kuzaa wana wanne na binti wawili (sura ya 2). Anapewa jukumu la kumtunza Maria akiwa na umri wa

miaka 90 (sura ya 14). Hivyo, kulingana na simulizi hii, kaka na dada za Yesu ni watoto wa Yosefu kutokana na ndoa ya awali. Yosefu anasemekana alikufa akiwa na umri wa miaka 111. Hati hiyo, ambayo ipo katika matoleo ya Kiarabu na Kikopti, ina taarifa kwamba Maria "lazima atafute mwisho wa maisha sawa na wanadamu wengine" (sura ya 18). Kwa hivyo, imewekwa tarehe kabla ya karne ya tano, wakati wazo la "kupaa kwa Maria mbinguni" lilikuwa likipandishwa.

Barua ya Aristeas

Simulizi ya awali ya uhusiano kati ya Uyahudi na Uheleni huko Misri inahusu kipindi ambacho Agano la Kale la Kiebrania lilitafsiriwa kwa Kigiriki (Septuaginta). Mwandishi, Aristeas, anayejitambulisha kama mhudumu wa mahakama ya Alexandria chini ya Ptolemy Philadelphus II (alitawala 283–247 KK), anadai kutoa taarifa kuhusu taratibu za tafsiri. Tarehe inayowezekana zaidi kwa Barua ya Aristeas (makadirio yanatofautiana kutoka 200 KK hadi 50 BK) ni mwishoni mwa karne ya Pili KK.

Kama sehemu ya mradi wake mkubwa wa maktaba, Mfalme Ptolemy anaonyesha nia katika sheria ya Kiyahudi. Aristeas anatumia fursa hiyo kuomba ukombozi na malipo ya watumwa wote wa Kiyahudi katika ufalme, na Mfalme Ptolemy anakubali ombi hilo. Mfalme anaomba kuhani mkuu huko Yerusalemu achague watafsiri kwa ajili ya mradi huo. Inafuata maelezo ya kina ya zawadi zilizotumwa kwa Eleazari, kuhani mkuu, na msisitizo maalum juu ya meza ya kifahari. Kisha Aristeas anaelezea hekalu, makuhani, mavazi ya kuhani mkuu, na mfumo wa ulinzi wa hekalu, ikifuatiwa na maelezo mafupi ya Palestina na mazingira yake.

Kwenye sehemu inayofuata, kuhani mkuu anazungumza na Aristeas na watafsiri kabla ya safari yao kwenda Aleksandria. Muhtasari wa hotuba yake unajumuisha utetezi wa kina wa sheria kutoka kwa mtazamo wa kifalsafa. Mfalme anapowakaribisha watafsiri 72 (6 kutoka kila kabilo) wanapowasili Aleksandria, anatoa karamu ya kifahari. Kila mtafsiri anatoa jibu la kuvutia kwa maswali maalum ya mfalme katika usiku saba mfululizo wa sherehe. Jina la kila mtafsiri, pamoja na swali na jibu lake, vimeandikwa. Kisha kazi inakamilika kwenye kisiwa cha Pharos kwa siku 72 na inasifiwa na Wayahudi wa Aleksandria na mfalme. Watafsiri wanaachiliwa na kupewa zawadi za kifahari.

Kwenye epilogi, mwandishi anadai kuwa alikuwa shahidi wa matukio hayo na anasisitiza kuwa ripoti yake ni sahihi. Hii haikubaliki na wasomi wa kisasa. Ubora wake uliopambwa na wa hadithi ultambuliwa katika karne ya tano KK. Majadiliano ya Aristeas kuhusu utaratibu wa tafsiri yalioneckana wazi kama fremu ya fasihi rahisi ya kutetea Uyahudi kwa ulimwengu wa kipagani. Ukombozi wa kidini na uaminifu kwa imani za msingi za Kiyahudi viliunganishwa kwa ustadi ili kuomba uvumilivu wa kisasa kwa Wayahudi. Maelezo mengi ya Barua ya Aristeas yanatia shaka, lakini picha yake ya msingi ya jinsi tafsiri ya Septuaginta ilivyotokea ni ya kuaminika. *Tazama majadiliano ya Septuaginta* katika Biblia, Toleo la (Zamani).

Injili ya Utoto ya Waarmenia

Akaanti ya hadithi ya utoto na ujana wa Yesu Kristo ni mojawapo ya injili nyingi za apokrifa zilizokusudiwa kuongeza maelezo zaidi kuhusu maisha ya awali ya Yesu kwenye Injili nne za Agano Jipy. Inawezekana ilitafsiriwa kwa Kiameni kutoka kwa asili ya Kisiria. Wamishonari wa Nestoria waliripotiwa kuleta "injili ya utoto" huko Armenia karibu mwaka wa 590 BK, lakini inaonekana si injili ya Kiameni katika umbo lake la sasa.

Vyanzo vya Injili ya Kiarmenia vilijumuisha vitabu viwili vilivyokuwa na hadithi kuhusu utoto wa Kristo, yaani, Protevangelium ya Yakobo na Injili ya Utoto ya Tomaso. Injili ya Kiarmenia inapanua nyenzo za maandiko haya mawili kwa kiasi kikubwa, ikiongeza mambo mapya mengi katika maisha ya Yesu. Kwa mfano, Yosefu anatafuta mkunga na anakutana na Hawa, ambaye amekuja kushuhudia utimilifu wa ahadi ya Mbegu ya Mkombozi ([Gn 3:15](#)). Baadaye, mamajusi wanaleta agano ambalo Adamu alimpa Sethi. Yesu, anaposhutumiwa kwa kusababisha kifo cha mtoto, anasafishwa wakati mtoto anafufuliwa kutoka kwa wafu.

Kupaa kwa Isaya

Tazama Isaya, Kupaa kutoka chini.

Barua ya Yakobo

Tazama Kupanda kwa Yakobo (hapo chini).

Sala ya Asenathi

Hadithi ya Kiyahudi kuhusu mke wa Yosefu alipokuwa Misri ([Gn 41:45](#)) inajulikana kwa majina kadhaa—Maisha na Ungamo la Asenathi, Kitabu

cha Yosefu na Asenathi, na mabadiliko ya hayo. Inaonekana ilikuwa maarufu sana katika kanisa la Kikristo la awali na la kat. Toleo za Kilatini, Kisiria, Kislavoni, Kirumania, na Kiethiopia, pamoja na nakala 40 za Kiarmenia, zimepatikana.

Wasomi wa kisasa wanaelekea kuona chanzo cha riwaya hiyo katika Uyahudi wa Kiheleni uliokuwa ukienye Misri kutoka mwaka wa 100 KK hadi 100 BK. Asenathi anaonekana kuwa mfano kwa mtu yeyote anayebadili dini kuwa Myahudi. Ikiwa uelewa huo ni sahihi, hadithi hiyo inatoa ufahamu muhimu kuhusu mitazamo isiyo ya kisheria ya sekta ya Uyahudi kabla ya Ukristo. Utambuzi wa toba na hali ya kutokuwa na matumaini kwa mwenye dhambi na kujitupa katika rehema za Mungu ni sehemu kubwa ya hadithi hiyo.

Asili imeandikwa kwa Kigiriki na imegawanywa katika sehemu mbili kuu. Sehemu ya I inahu maisha ya Asenathi kabla ya kukutana na Yosefu, kukataliwa kwake awali kwa sababu ya ibada yake ya sanamu, na toba yake ya baadaye katika majivu. Asenathi anamwomba Mungu, na Mungu anamtuma malaika kumtangazia msamaha wake na kumwambia kwamba jina lake sasa limeandikwa katika Kitabu cha Uzima. Yosefu anarudi na kushangazwa na uzuri mpya wa Asenathi, akifurahia mabadiliko yake. Kwa baraka za Farao, wanaoana siku inayofuata.

Sehemu ya II inaelezea kipindi ambacho Baba yake Yosefu, Yakobo, na familia yake wanafika Misri. Asenathi, binti mkubwa wa Farao, anamtamani Yosefu na anawashawishi ndugu zake Yosefu, Dani na Gadi, kumsaidia kumteka nyara. Mpango huo unazimwa na ndugu wengine wa Yosefu, ambao wanataka kuwaua Dani na Gadi, lakini Asenathi anaomba kwa mafanikio maisha yao yasalimike. Farao anamwachia Yosefu taji, ambaye anatawala kwa miaka 40 na kisha anamrudishia utawala mwana mdogo wa Farao.

Agano la Asheri

Tazama Mashahidi wa Mababu Kumi na Wawili (hapo chini).

Fumbo la Mose

Tazama Mose, Anayedhaniwa kuwa (hapo chini).

Matendo ya Barnaba

Hati moja ya mizunguko kadhaa ya jadi kuhusu Barnaba, mwenzake mtume Paulo, inamhusisha na Kipro. Kazi hii, yenye kichwa kamili Safari na Kifo cha Mtakatifu Barnaba Mtume, ilitengenezwa

Kipro mwishoni mwa karne ya tano au mwanzoni mwa karne ya sita BK.

Kitabu hiki kinadai kuwa ni simulizi la mtu wa kwanza lililoandikwa na Yohana Marko. Anadai kuwa aliacha mitume huko Perge (rej. [Matendo 13:13](#)) ili aweze kusafiri kuelekea Magharibi lakini alizuiwa. Alipajaribu kujejunga nao tena huko Antioquia, Paulo alimzuia. Kwa hiyo, baada ya mabishano fulani, Yohana Marko na Barnaba walielekea Kipro. Baada ya kuhubiri na kuponya watu wengi, Barnaba alikutana na adui wake wa zamani, Bar-Yesu, ambaye hatimaye aliwachochaea Wayahudi kumkamata. Walipomtoa Barnaba nje ya mji wa Salami, walimzunguka na kumchoma moto akiwa hai. Yohana Marko na waumini wengine walitoroka na majivu yake na kuyazika kwenye pango pamoja na maandiko ambayo Barnaba alikuwa amepokea kutoka kwa Mathayo. Yohana Marko kisha aliondoka kwenda Aleksandria kuhudumu huko.

Waraka wa Baranaba

Barua hii isiyojulikana inashughulikia swalilinaloulizwa mara kwa mara katika kanisa la awali: Uhusiano wa Ukristo unapaswa kuwa na Uyahudi vi? Klementi wa Aleksandria alinukuu mara nyingi kutoka kwa hati hii na kuinasibisha kwa "Barnaba, ambaye pia alihubiri na mtume [Paulo]." Jerome aliamini vivyo hivyo. Hata hivyo, mwandishi hajidai kuwa Barnaba, na madai ya awali ya uandishi yanatoka tu kwa viongozi wa kanisa la Aleksandria. Mtindo wa uandishi na wa tafsiri ni wa Aleksandria kabisa, hivyo inadhaniwa kuwa waraka huo uliandikwa huko Aleksandria.

Mwandishi wa waraka huu anakataa waziwazi uhusiano wowote kati ya Uyahudi na injili ya Yesu Kristo. Wakati huo huo, hasemi kwamba Agano la Kale linapingana na Agano Jipy; badala yake, anaona Ukristo kila mahali katika Sheria na Manabii. Anaamini kwamba taratibu zote za Kiyahudi na sherehe ni viashiria vya fumbo kwa Kristo na kwamba malaika mwovu amewapofusha Wayahudi wasielewe hili.

Waraka unazungumzia uharibifu wa Yerusalem, hivyo haukuandikwa kabla ya mwaka wa 70 BK. Kulikuwa na uharibifu wa pili wa Yerusalem mnamo mwako wa 132 ambaa ulihitimisha uasi wa Bar-Kochba. Kushindwa huku kungekuwa kumetimiza malengo ya mwandishi vizuri sana kiasi kwamba angekuwa ametaja ikiwa aliandika baada ya tukio hilo. Wasomi wengi wanapendekeza kwamba barua hiyo iliandikwa karibu na mwaka 130, kwani huu ulikuwa ni kipindi cha utaifa mkali

wa Kiyahudi. Utaifa huu ungewashinikiza Wakristo wengi wa Kiyahudi kurudi kwenye Uyahudi, na hivyo mwandishi wa Waraka wa Barnaba aliandika kutetea Ukristo dhidi ya Uyahudi.

Waraka wa Barnaba umeundwa na sehemu mbili. Sehemu ya kwanza (sura 1-17) ina tafsiri za mfano za Agano la Kale. Tafsiri hizi za kiroho na za fumbo zinalenga kupinga sheria za Kiyahudi na kueleza jinsi Agano la Kale lilivyotabiri kuhusu Yesu Kristo. Mwandishi anakubali kwamba watu wenye haki, kama Mose, Daudi, na manabii, walielewa maana ya kweli ya sheria ya Mose, lakini anadai kwamba taifa lingine la Israeli lilielewa vibaya agano la Mungu. Kwa hiyo, Wayahudi walipoteza haki yao ya baraka za agano, ambazo zilihamishiwa kwa Wakristo badala yake. Mtindo huu wa tafsiri ya mfano ulikuwa maarufu sana mionganoni mwa viongozi wa kanisa la Alexandria. Waraka wa Agano Jipy wa Waebania pia unatumia aina hii ya tafsiri. Mwandishi wa Waraka wa Barnaba mara nyingi ananukuu kutoka Septuaginta, ingawa nukuu hizo zinatolewa kwa uhuru kiasi.

Toleo la Kilatini la sehemu ya kwanza ndilo pekee lililojulikana kuhusu Waraka wa Barnaba hadi ugunduzi wa Codex Sinaiticus mwaka 1859. Codex hii ilijumuisha toleo la kwanza la Kiyunani la Waraka wa Barnaba, ambalo liliongezwa kwenye vitabu vya AJ pamoja na Mchungaji na Didache. Toleo la Kiyunani lina sehemu ya Pili inayosema, "Sasa hebu tuendelee na aina tofauti kabisa ya mafundisho." Sehemu hii ina maadili yanayoltinganishwa na njia ya giza na njia ya mwanga, mengi ambayo yanaonekana kunakiliwa kutoka "Njia Mbili" za Didache. Haina uhusiano mkubwa na sehemu ya kwanza. Hii imewafanya wasomi wengi kuhitimisha kuwa sehemu ya Pili iliongezwa na mwandishi mwingine katika tarehe ya baadaye.

Injili ya Barnaba

Kazi ndefu ya Kiitaliano iliyoandikwa katika karne ya nne na mfuasi wa Uislamu. Inawezekana alitaka kufaidika na kutajwa kwa siri kwa injili kama hiyo katika Amri ya Gelasian, iliyoandikwa si zaidi ya karne ya sita BK. Hadi sasa, hakuna ushahidi mwingine wa injili halisi ya Barnaba ambaa umepatikana, jambo ambalo limewafanya wasomi wengi kutilia shaka kama iliwhahi kuwepo.

Matendo ya Bartholomayo

Riwaya ya Kikristo ya mapema inayodai kuelezea siku za mwisho na kifo cha mtume Bartholomayo. Kazi hii pia inajulikana kama Kifo cha Shahidi

Mtakatifu na Mtukufu Mtume Bartholomayo. Inaweza kurudi nyuma hadi karne ya tano au ya sita BK na ilipokelewa vizuri, kwani nakala zipo kwa Kilatini, Kigiriki, Kiarmenia, na Kiethiopia.

Kwenye Matendo, Bartholomayo anaenda India na anakaa katika hekalu la kipagani, akifanya unabii wa uongo kukoma. Bartholomayo kisha anamponya mtu aliyepagawa na pepo, hivyo kuvutia umakini wa Mfalme Polymius. Bartholomayo pia anamponya binti wa mfalme aliyekuwa amepagawa na pepo. Kisha, anamfukuza mungu wa uongo kutoka kwenye hekalu. Baada ya onyesho hili la nguvu, wengi wanaamini injili. Hata hivyo, kaka wa mfalme anakasirika na kumfanya Bartholomayo apigwe na kukatwa kichwa. Kitendo chake cha haraka kinapata adhabu, kwani ananyongwa hadi kufa na pepo. Mfalme mwema Polymius anakuwa askofu na anatumikia kwa miaka 20.

Ufunuo wa Bartholomayo

Maandishi ya Koptiki yaliyovunjika yana mfanano fulani na injili za apokrifa za Bartholomayo. Wasomi wachache wamependekeza kuwa kazi mbili zilikuwa zinawakilishwa katika vipande hivi: injili na pia ufunuo. Ingawa dhana hii imeachwa kwa ujumla, marejeleo ya Ufunuo wa Bartholomayo unaobishaniwa bado yanaonekana.

Tazama pia Injili ya Bartholomayo (hapa chini).

Bartholomayo, Kitabu cha Ufufuo wa Kristo

Kazi ya apokrifa inayopatikana tu katika Kikopti na huenda iliandikwa katika karne ya tano au ya sita BK. Kama maandiko mengine mengi yenye uhalisi wa kutiliwa shaka, inadai kuongeza maelezo ya Yesu yaliyopatikana katika Injili za kibiblia. Kitabu hicho kilisemekana kuandikwa na Bartholomayo kwa mwanawe, Thadayo, ambaye alionywa ndani yake asiruhusu kitabu hiki "kiingie mikononi mwa mtu ye yote ambaye si muumini na ni mzushi." Kitabu hiki hakiwezi kuchukuliwa kama simulizi; lengo lake ni dhahiri kumtukuza Bartholomayo, ambaye anaona mambo ambayo yamefichwa kwa wengine. Maandishi yana mapengo mengi; migongano ni mingi na kupuuzia historia ni dhahiri. Watu wawili tofauti wanazika mwili wa Yesu: Yosefu na Philogenes, baba wa mvulana aliyeponywa na Yesu. Maria, mama wa Yesu, anachanganywa na Maria Magdalene. Katika akaunti ya Karamu ya Mwishi, mwandishi anazidisha sana kauli za kibiblia kuhusu mkate na divai: "Mwili wake ulikuwa mezani ambapo walikuwa wamekusanyika; na waliugawanya.

Waliona damu ya Yesu ikimwagika kama damu hai ndani ya kikombe." Maelezo ya kubuni pia yanapamba akaunti ya ufufuo. Kristo, kwa mfano, anamrudisha Adamu pamoja naye kutoka kuzimu. Hadithi ya Tomaso mwenge shaka imepanuliwa sana.

Maandishi kamili zaidi ya Kitabu cha Ufufuo yanapatikana katika Jumba la Makumbusho la Uingereza huko London. Vipande vingine kadhaa vipo, huenda kutoka toleo la awali.

Injili ya Bartholomayo

Mojawapo ya injili nyingi za apokrifa zilizojitokeza baada ya karne ya pili zilipewa jina la mtu mashuhuri. Kanisa la mapema lilitambua sio tu uwepo wa maandiko haya bali pia tabia yao ya kubuniwa. Katika karne ya nne, mwanahistoria wa kanisa Eusebius aliwafanua kama waasi, wa bandia, wa kipuuzi, na wasio na heshima. Baadaye, Injili ya Bartholomayo ilitajwa kwa jina, pamoja na injili nyingine kadhaa za Gnostic, katika utangulizi wa maoni ya Jerome juu ya Injili ya Mathayo. Hata hivyo, hakuna ushahidi kwamba Jerome aliwahi kuona kitabu kama hicho au kwamba kilikuwepo kweli.

Kazi inayoitwa Maswali ya Bartholomayo inapatikana katika maandiko ya Kigiriki, Kilatini, na Kislavoni—Kigiriki ikihesabiwa kuwa ya karne ya tano au ya sita. Maandishi haya yanaonyesha Bartholomayo akimuuliza Yesu alikoenda baada ya Kusulubiwa, na Yesu anamwambia kwamba alikwenda kuzimu. Baadaye, Bartholomayo anaonyeshwa akimuuliza Maria jinsi alivyopata mimba ya asiyeeleweka au kumzaa asiyeweza kubebwa. Maria anamwonya kwamba ikiwa angeanza kueleza, moto ungetoka kinywani mwake na kuangamiza dunia yote, lakini mtume anaendelea kuuliza. Anapohadithia kisa cha malaika kutembelea na Tangazo, moto unatoka kinywani mwake. Dunia iko karibu kuangamia, lakini Yesu anaingilia kati na kuweka mkono wake juu ya kinywa cha Maria. Mitume pia wanaomba kuona shimo lisilo na mwisho na "vitu vilivyo mbinguni." Bartholomayo anaonyeshwa adui wa wanadamu, Beliar, aliyezungwa na malaika 660 na kufungwa kwa minyororo ya moto. Bartholomayo anapokanya shingoni mwake, Beliar anaeleza kwamba alikua akiitwa Satanael na baadaye Shetani, anaelezea uumbaji wa malaika, na anasema jinsi alivyoanguka na jinsi alivyoeweza kumdanganya Hawa. Hatimaye, Bartholomayo anamuuliza Yesu kuhusu dhambi kubwa zaidi. Yesu anajibu kwamba kusema kitu chochote kibaya

dhidi ya Mwaminifu anayemwabudu Mungu ni dhambi dhidi ya Roho Mtakatifu.

Ufunuo wa Baruku

Kazi mbili tofauti za pseudepigrafi

1. Hati ya Kiyahudi ya Pseudographal yenyeye sura 87, ilioandikwa kwa Kiebrania na kutafsiriwa kwa Kigiriki na kutoka Kigiriki hadi Kisiria. Ni mistari michache tu ya asili ya Kiebrania iliyobaki, imenukuliwa katika maandiko ya kirabbi. Hati ya Kisiria inatoka karne ya sita au ya saba BK na ndiyo maandiko pekee kamili. Inaonyesha ushahidi wa uandishi wa waandishi wengi na utegemezi kwenye kitabu cha 2 Esdras katika Apokrifa. Ufanano wa maneno mengi na yale katika NT unapendekeza kwamba asili yake inaweza kuwa iliandikwa katika nusu ya mwisho ya karne ya kwanza au nusu ya kwanza ya karne ya pili.

Maandishi yamegawanywa katika sehemu saba zenyeye urefu tofauti, zikijumuisha maandiko ya nathari na ya kishairi. Mada zinazoshughulikiwa ni Masihi na ufalme wake wa baadaye, shida za zamani za Israeli, na uharibifu wa Yerusalem na Wababiloni. Maswali ya kiteolojia kama dhambi na mateso, hiarri ya bure, idadi ya watu watakaookolewa na Masihi, na ufufuo wa wenye haki hayashughulikiwi kwa kina ndani ya maandiko. Baadhi ya vifungu vinaonyesha picha ya matumaini kuhusu mustakabali wa Israeli; vingine ni vya kukatisha tamaa sana. Kwa ujumla, dunia ni eneo la ujisadi ambalo hakuna tiba. Ulimwengu mpya na wa kiroho uko karibu: "Chochote kilicho sasa ni bure, lakini kile kitakachokuwa ni kikubwa sana. Kwa maana kila kitu kinachoharibika kitapita, na kila kitu kinachokufa kitaondoka na wakati wote wa sasa, ambao umechafuliwa na maovu." Mabadiliko ya matumaini na kukata tamaa yanaweza kuonyesha mabadiliko ya bahati ya Uyahudi katika karne ya kwanza na ya pili BK au mtazamo wa waandishi tofauti. Ujumbe wa matumaini unalenga wale wanaoshika sheria ya Mose: "Kwa maana wenye haki wanatumaini kwa haki kwa mwisho, na bila hofu kuondoka kutoka makao haya, kwa sababu wana hazina ya kazi zilizohifadhiwa katika hazina pamoja na Wewe."

Sehemu ya mwisho ya kitabu inajulikana kama "waraka ambao Baruku, mwana wa Neria, alituma kwa makabila tisa na nusu." Ulitumwa kwa "kufungwa kwenye shingo ya tai," labda ikimaanisha kwamba ulikuwa umekusudiwa kwa Wayahudi waliotawanyika nje ya Palestina (Diaspora).

Baruku alikuwa mwandani na katibu wa nabii Yeremia ([Yer 36:4-8](#)). Jina lake linahusishwa na maandiko kadhaa ya apokrifa na pseudepigrafa yaliyoandikwa muda mrefu baada ya kifo chake. Ufunuo wa Baruku wa Kisiria pia unaitwa 2 Baruku ili kuutofautisha wazi na kitabu cha Baruku (1 Baruku) katika Apokrifa.

2. Hati ya Pseudepigrafa ya sura ya 17, pia inajulikana kama Ufunuo wa Kigiriki wa Baruku au 3 Baruku. Inapatikana katika maandiko ya Kigiriki, Kietiopia, Kiarmenia, na Kislavoni. Ilchapishwa kwa mara ya kwanza huko Venice mwaka 1609 na baadaye mwaka 1868, ingawa kuwepo kwake kulidokezwa na mwanafalsafa wa Kikristo wa mapema, Origen. Kama 2 Baruku, ufunuo huu unaonekana kuwa hati ya mchanganyiko kutoka karne ya Pili BK, lakini tofauti ni kwamba ni hati ya Kikristo iliyokusudiwa kuwaonya Wayahudi ambao hawajabadilika na kuwahimiza Wakristo kuwa na subira katika kushughulika nao.

Injili ya Basilides

Maoni ya polemiki kuhusu Injili na Gnosticism ya karne ya Pili. Maandishi ya Basilides yamebaki tu kama marejeleo na vipande katika kazi za baadaye za baba kadhaa wa kanisa. Basilides alifundisha huko Aleksandria wakati wa utawala wa mfalme wa Kirumi Hadrian (117–138 BK). Mwalimu wake, Glaukias, alidai kuwa mfasiri wa kwanza wa mtume Petro. Basilides alidai kwamba mpango wake wa Gnostic ilitokana na maoni ya Petro kuhusu uhusiano kati ya Mungu na Kristo. Alimwelezea Mungu kwa njia ya kinaya kama Kiumbe asiye na kuwepo ambaye "alizational" Uanapekee watatu. Kupitia kupanda na kuelimika kwa mfululizo, injili ya Mungu mkuu (injili ya Nuru) hatimaye ilishuka juu ya Yesu.

Origen alisema kwamba "Basilides alithubutu kuandika Injili kulingana na Basilides." Klementi wa Aleksandria na mwandishi wa kipande cha karne ya nne, Acta Archelai, walidhani kwamba Origen alirejelea Injili ya apokrifa, mafundisho ambayo yalitolewa kutoka kwa akaunti ya Irenaeus. Leo, kwa mujibu wa ufahamu wa Hippolytus kuhusu Basilides, kazi hii inachukuliwa kuwa maoni tu juu ya Injili. Basilides pengine hakuwa na jukumu katika ibada za kichawi na uhuru wa Basilidians, dhehebu la Gnostiki lililoongozwa na mwanawee Isidore na kuendelea Misri hadi mwisho wa karne.

Benyamini, Agano Jipyä

Tazama Ushuhuda wa Wazee Kumi na Wawili (hapo chini).

Kuzaliwa kwa Maria

Maandishi ya awali ya Gnostiki. "Wagnostiki wana kitabu wanachokiita Kuzaliwa (au Kushuka) kwa Maria, ambacho kina mambo ya kutisha na ya hatari." Hivyo alisema askofu wa karne ya nne Epiphanius alipokuwa akielezea Kuzaliwa kwa Maria, kazi ambayo hajasalia. Kuzaliwa kwa Maria ilidai kufichua kile ambacho Zekaria, Baba wa Yohana Mbatizaji, aliona katika hekalu—yaani, Mungu wa Kiyahudi katika umbo la punda. Dhana kwamba Wayahudi na Wakristo walibudu Mungu-punda ilikuwa ya kawaida mionganoni mwa wakosoaji wao wakati huo. Kazi hii ya kufuru haipaswi kuchanganywa na injili ya Kuzaliwa kwa Maria, simulizi la kufikirika lakini lisilo na madhara makubwa kuhusu kuzaliwa kwa Maria, maisha yake ya awali, na ndoa yake na Yosefu.

Kuzaliwa kwa Maria, Injili ya

Mkusanyiko wa hadithi zinazodai kusimulia maisha ya Maria kutoka kuzaliwa kwake hadi mauaji ya watoto huko Bethlehemu na Mfalme Herode. Hati ya awali zaidi ya aina hii inaitwa Kitabu cha Kuzaliwa kwa Maria au Injili ya Yakobo, kwa sababu inadaiwa kuandikwa na Yakobo, ndugu wa Yesu kwa upande wa mama. Iliandikwa kufikia mwaka wa 150 BK, kwani Justin, mwandishi wa Kikristo wa mapema, aliitaja katika *Majadiliano* yake (165). Iligunduliwa tena Magharibi na Postel, ambaye aliitafsiri kutoka Kigiriki hadi Kilatini (*Protevangelium Jacobi*, 1552). Kabla ya kupotea, marekebisho mawili makubwa ya Kilatini yalikuwa yamezalishwa: Pseudo-Mathayo na Injili ya Kuzaliwa kwa Maria, zilizokusanywa karibu na karne ya sita na ya tisa mtawalia. Marekebisho haya yalioneza Kitabu cha Kuzaliwa kwa Maria na hadithi za kufikirika zaidi na yalikuwa msingi wa Hadithi za Dhahabu za Yakobo wa Voragine (1230–1298), ambazo kwa upande wake zilikuwa muhimu katika kukuza heshima kwa Maria.

Kulingana na Kitabu cha Kuzaliwa kwa Maria, Maria alizaliwa na wazazi matajiri na tasa (Joakimu na Anna) kuptitia majibu ya kimalaika kwa maombi yao. Wanamtoa Maria kwa Bwana. Akiwa na miezi sita, Maria anatembea hatua saba, hivyo Anna anafanya chumba chake cha kulala kuwa patakatifu, akiruhusu chochote kisicho safi kutoingia, na anaapa kwamba Maria atatembea

tena tu katika hekalu. Akiwa na umri wa miaka mitatu, Maria anawekwa katika hekalu na kupokea chakula kutoka kwa malaika. Katika siku ya kuzaliwa ya kumi na mbili ya Maria, kuhani mkuu anamuuliza Mungu afanye nini na anaambiwa amuo kwa mjane. Yosefu mzee anachaguliwa wakati hua anatoka kwenye fimbo yake. Miezi kadhaa baadaye, Maria "anazaa" Yesu katika pango la Bethlehemu, kuptitia mwanga mkali sana kwamba hakuna anayeweza kuona; mwanga huo unajiondoa polepole na Mtoto anaonekana kwenye kifua cha Maria. Kitabu cha Kuzaliwa kwa Maria kinafungwa na mamajusi na mauaji ya watoto wachanga ya Herode. Maria anamwokoa Yesu kwa kumfunga katika nguo za kitoto na kumweka katika hori la kulishia.

Hivi karibuni, kipande kingine cha Kigiriki kutoka kwenye Injili ya Maria kilipatikana (tazama picha). Kipande hiki ni kidogo sana kutupa maelezo mengi kuhusu maudhui ya injili hii.

Kitabu cha Jogoo

Hadithi ya apokrifa iliyohifadhiwa na kanisa la Wakushi bado inasomwa Alhamisi kabla ya Pasaka. Kulingana na Kitabu cha Jogoo, usiku wa Karamu ya Mwisho, Akrosina, mke wa Simoni Farisayo, anamletea Yesu jogoo aliyeandalila vizuri kwa chakula cha jioni. Baada ya Yuda kutoka chumbani, Yesu anagusa jogoo na linakuwa hai. Analigiza kumfuata Yuda na kuripoti matendo yake. Jogoo linarejea na kusimulia kuhusu usaliti ujao, likmtaja Paulo wa Tarso kama mmoja wa waliohusika. Wanafunzi wanalia. Yesu anapeleka jogoo angani kwa miaka elfu moja.

Hadithi hiyo pia inapatikana kama kipande katika Sahidic Coptic. Katika toleo la Coptic, uufuwa wa jogoo ni ishara ya uufuwa wa Kristo.

Maisha ya Kikoptiki ya Bikira Maria

Kazi za apokrifa kuhusu Maria, mama wa Yesu, katika lugha ya Koptiki ya Misri. **Tazama Bikira, Maisha ya** (hapo chini).

Wakorintho, Sura ya Tatu

Mawasiliano ya apokrifa yanayodaiwa kuwa kati ya mtume Paulo na kanisa la Korintho. Iliandikwa wakati wa karne ya Pili na inajulikana kama 3 Wakorintho, kazi hii ina sehemu tatu: barua inayodaiwa kutoka kwa Stephanus wa Korintho kwenda kwa Paulo kuhusu mitume wawili wa uongo, Simoni na Cleobius; simulizi fupi linaloelezea jinsi ilivyowasilishwa; na jibu la Paulo

likikanusha mafundisho ya uongo. Mfululizo wa barua hizi ulikuwa sehemu ya awali ya Matendo ya Paulo, hati ndefu ya apokrifa, lakini ilisambazwa peke yake pia—hata ilijumuishwa katika maandiko ya Biblia ya Kiarmenia. Inajifanya kuelezea rejeleo katika [2 Wakorintho 2:4](#) kwa barua iliyoandikwa kwa huzuni kubwa.

Kulingana na Baba wa Kanisa wa mapema, Tertullian (*Kuhusu Ubatizo*), mwandishi wa 3 Wakorintho alikuwa mzee (kiongozi wa kanisa) wa Asia ambaye aliigushi kwa nia njema kwa Paulo muda mfupi baada ya mwaka wa 160 BK. Kuondolewa kwa mzee huyo ofisini kunaonyesha mtazamo mkali wa Wakristo wa mapema kuelekea uandishi wa nyaraka zinazodai kwa uongo kuwa na asili ya kitume.

Ushuhuda wa Dani

Tazama Ushuhuda wa Mababu Kumi na Wawili (hapo chini).

Mazungumzo ya Mwokozi

Hati ya Kikristo ya Gnostic, pia inajulikana kama Mazungumzo ya Mwokozi, ilipatikana katika Maktaba ya kale ya Nag Hammadi katika mji wa kisasa wa Nag Hammadi (Misri ya Juu) mwaka 1946. Mazungumzo haya ni simulizi la kubuni kuhusu mazungumzo kati ya Yesu na baadhi ya wanafunzi wake, ambapo wanajadili maswali kuhusu ulimwengu, ubinadamu, nyakati za mwisho, na wokovu. Hati hiyo iko katika hali mbaya. Uandishi na asili yake havijulikani, ingawa huenda iliandikwa Misri wakati wa karne ya pili au ya tatu BK.

Hotuba ya Theodosius

Toleo la Coptic Boharic la Kupaa kwa Bikira ni chanzo kikuu kwa fomu ya Coptic ya hadithi hiyo. *Tazama Bikira, Kupaa kwa (hapa chini).*

Doctrina Addaei

Aina ya Kisiria iliyopanuliwa ya Nyaraka za Kristo na Abgarus, iliyoandikwa karibu mwaka wa 400 BK. Doctrina Addaei inasimulia hadithi kuhusu mawasiliano kati ya Abgar (Abgarus), mfalme wa Edessa, na Yesu Kristo. Mfalme Abgar, akiwa na ugonjwa usiojulikana, inasemekana alimtuma mjambe kwa Yesu akiwa na ombi la kuponywa na kutoa hifadhi kwa Yesu katika ufalme wake. Yesu anajibu kwa maneno, akiahidi kumtuma mmoja wa wafuasi wake kwa Abgar baada ya kupaa kwake mbinguni. Mjambe wa Abgar pia anarudi na picha

ya Yesu ambayo inakuwa fahari ya Edessa. Baadaye, Addai anatembelea ufalme huo, anamponya Abgar, na kuanzisha Ukristo huko. **Tazama Abgarus, Barua za Kristo na** (hapo juu).

Ebionites, Injili ya

Injili iliyotajwa na mwandishi mmoja wa Kikristo wa mapema, Epiphanius (karne ya nne), katika kazi dhidi ya uzushi. Injili ya Waebioniti huenda ikawa sawa na injili ya apokrifa ya Waebrania, ingawa baadhi ya wasomi wanaihusisha na injili ya Wanazarayo. Waebioniti walikuwa walaji mboga; Nukuu za Epiphanius zinasisitiza lishe ya mboga za Yohana Mbatizaji na Yesu.

Injili ya Wamisri

Kuna kazi mbili za apokrifa zenye jina moja.

1. Maandishi ya Kigiriki ya karne ya pili BK yasiyo ya kweli, yaliyotajwa na waandishi wa mapema wa kanisa, Clementi na Origen, yalitumiwa Misri. Maandishi hayo yanaonekana kuwa na mafundisho ya Gnostiki, hasa yale yaliyopendekezwa na Gnostiki wa Syria kama Simoni na Menander. Kulingana na hawa Gnostiki, ndoa, kula nyama, na uzazi vilionekana kuwa maovu. Inawezekana Clementi alinukuu kutoka maandishi haya ili kupinga imani za Encratites, ambao walikubaliana kwa kiasi kikubwa na Gnostiki wa Syria kuhusu masuala hayo. Kudharau kwa Gnostiki kwa wanawake kulionyeshwa katika nukuu ambazo Clementi alitumia.

2. Utunzi uliogunduliwa mwaka 1946 huko Chenoboskion (Misri) ni sehemu ya mkusanyiko wa maandiko ya Gnostic ya Nag Hammadi. Kichwa kikuu cha kazi hiyo, kilichoelezewa katika kolofoni kama "injili ya Wamisri," kilikuwa "Kitabu Kitakatifu cha Roho Kuu Isiyoonekana." Kazi hii ilihusu miondoko kutoka "roho ya awali ya ulimwengu" na labda ilikuwa zao la dhehebu la Gnostic la Barbelo.

Kitabu cha Eldadi na Medadi

Utunzi wa kabla ya Ukristo wa pseudepigraphic unaolezea unabii unaodaiwa wa Eldadi na Medadi, watu wawili walioteuliwa kuwa wazee na Mose ([Hes 11:26](#)). Kwa kuwa asili ya unabii wao haikuelezwa, ilizua kazi iliyopotea ambayo inatajwa katika Mchungaji wa Herma kama ifuatavyo: "Bwana yuko karibu na wale wanaomrudia, kama ilivyoandikwa katika Eldadi na Medadi waliotabiri kwa watu katika nyika"

(Maono II, sura ya 3). Hiyo ndiyo chanzo pekee cha habari kuhusu kitabu kilichopotea.

Barua ya Eugnostos

Kazi ya Gnostic. Iliyopatikana karibu na mji wa kisasa wa Nag Hammadi, Barua ya Eugnostos iliandikwa kwa Kikopti na mwalimu kwa mwanafunzi wake. Mwandishi na tarehe ya uandishi hazijulikani. Mfano wa mapema wa maandishi ya Gnostic yasiyo ya Kikristo, huenda ilitumika kama msingi wa maandishi ya Kikristo ya Gnostic, "Hekima ya Yesu Kristo."

Barua ya Eugnostos inajaribu kuthibitisha uwepo wa ulimwengu wa kiroho usioonekana. Pia, inasisitiza umbali wa Mungu kutoka kwa wanadamu.

Injili ya Hawa

Maandishi ya Gnostic na apocalyptic, yanayojulikana tu kuitia nukuu ya Epiphanius, askofu mkuu wa Kipro mwishoni mwa karne ya nne. Epiphanius alinukuu Injili ya Hawa katika kukosoa kwa ukali mafundisho ya Gnostiki na Origenistiki. Inaonekana ibada ilijengwa kuzunguka Hawa kana kwamba jina lake lilimaanisha Ufunuo kwa sababu nyoka alizungumza naye katika Bustani ya Edeni. Nukuu ya Epiphanius kutoka Injili ya Hawa inatafsiriwa hivi: "Nimesimama juu ya mlima mrefu na kuona jitu na mtu dhaifu, na nikasikia sauti kama radi. 'Njoo karibu nami na usikilize,' na akaniambia akisema, 'Mimi ni wewe na wewe ni mimi. Popote ulipo, hapo ndipo nilipo. Mimi nimesambaa kuitia vitu vyote, na mahali popote unaweza kujificha au kupata hifadhi ndani yangu; na, ukipata hifadhi ndani yangu, unapata hifadhi ndani yako mwenywewe.'"

Ezekieli, Apokrifa

Kitabu kisicho cha kikanoni cha Ezekieli kilitajwa na Josephus, mwanahistoria Myahudi wa karne ya kwanza. Ezekieli ya apokrifa inatajwa katika maandiko matano ya Kikristo ya awali na ugunduzi wa hivi karibuni wa akiolojia. Askofu Epiphanius (karne ya nne) alitaja mfano wa Ezekieli, akitibitisha ufufuo wa roho na mwili vinavyotegemeana, kuhusu Mtu Kipofu na mtu kilema wakishirikiana kuiba bustani. Klementi wa Rumi, akiandika kwa Wakorintho (90 BK?), na Klementi wa Aleksandria katika maandiko yake mawili (200 BK?) wana nukuu za Ezekieli zisizo za kikanoni. Apokrifa ya Ezekieli inatajwa katika kanuni ya pseudo-Athanasiyan (ikidai kuorodhesha

vitabu nya kikanoni nya Biblia) na inatajwa katika stichometry (nathari iliyoandikwa kwa misemo ya kimuziki) ya Nicephorus, Patriarch wa Constantinople (806–815 BK). Mnamo mwaka wa 1940, Campbell Bonner alichapisha vipande nya papyrus nya Kigiriki vinavyothibitisha uwepo wa Ezekieli ya apokrifa.

Kitabu cha Nne cha Ezra

Jina lingine la kitabu cha apokrifa ni 2 Esdras. *Tazama* Esdras, Kitabu cha Pili.

Gadi, Agano Jipyä

Tazama Ushuhuda wa Wazee Kumi na Wawili (hapo chini).

Mwanzo Apokrifa

Jina lililotolewa kwa moja ya Nyaraka saba kubwa za Kiarabu zilizopatikana kutoka kwenye pango la kwanza la Qumran mnamo 1947. Pamoja na nyingine tatu, ilikuja kumilikiwa na askofu mkuu wa Siria wa Yerusalem, lakini haikuweza kufunguliwa na kupigwa picha kwa sababu ilikuwa imehifadhiwa vibaya; haikuwekwa kwenye mtungi wa udongo kama zingine. Hata hivyo, vipande vidogo vilitenganishwa, na maneno fulani juu yake yalionyesha kuwa inaweza kuwa kazi ya Kiaramu ya apokrifa inayohusiana na patriarchi Henoko. Vipande vingine vilizungumza juu ya Lameki, hivyo hati hiyo ilipewa jina la muda kwa mtu huyo wa kale.

Hatimaye ilifunguliwa na kugundulika kuwa haikuwa tu imeharibiwa bali pia haikukamilika; mwanzo na mwisho vilikuwa vinakosekana. Sehemu ya ndani ilikuwa imehifadhiwa vizuri zaidi, lakini uharibifu mkubwa ulikuwa umefanywa kwenye maandishi na wino uliotumika kuandika. Gombo hilo halikuhusu tu Henoko na Lameki bali pia watu wengine walijotajwa katika kitabu cha Mwanzo. Ilithibitishwa kuwa ni aina ya Kiaramu ya sehemu za Mwanzo zinazohusu mababu, lakini ilijumuisha hadithi na vifaa vingine vilivyowasilishwa katika mtindo wa kumbukumbu, ambavyo havikupatikana katika Biblia ya Kiebrania. Mtindo huo ulikuwa maarufu mionganoni mwa Wayahudi wacha Mungu mwanzoni mwa enzi ya Kikristo, hivyo asili yake inakadirisha kuwa ya karne ya kwanza KK. Nakala ya Qumran pengine ilitengenezwa kati ya mwaka wa 50 KK na 70 BK.

Sifa za kifasihi za gombo hilo zimeleta changamoto za uainishaji. Upanuzi huru na ujumuishaji wa nyenzo zisizo za kibiblia uliwafanya wasomi fulani

kuliita gombo hilo "targum" au ufanuzi-upanuzi wa maandiko ya Mwanzo. Wengine wameona kuwa ni "midrash" au simulizi la mahubiri ya hadithi ya Kiebrania. Gombo hilo lina vipengele vyote viwili na inafaa zaidi kuzingatiwa kama simulizi huru ya hadithi fulani za Mwanzo, iliyoboreshwa kwa kujumuisha nyenzo za kubuni kama vile maelezo ya uzuri wa mke wa mzee Abrahamu, Sara; ndoto; na simulizi za tauni na safari.

Apokrifa ya Kiaramu inatangulia ile iliyotumiwa Palestina wakati wa Kristo. Ina Hebraisms fulani lakini imeandikwa zaidi kwa Kiaramu kizuri, ambacho kinashabihiana sana na Kiaramu cha kibiblia. Hata hivyo, lugha ya gombo hilo ni ya baadaye kuliko kipindi cha Kiaramu cha zamani (karne ya kumi hadi ya nane KK) au Kiaramu rasmi (kipindi cha Waashuri na Waajemi), kama uwepo wa aina fulani za kisarufi unavyoonyesha. Wasomi wengi wameielezea lugha hiyo kama Kiaramu cha kati na wameiweka kati ya Kiaramu ya Danieli na Kiaramu ya baadaye ya magharibi. Wasomi hao kwa ujumla wanapanga tarehe ya karne ya Pili KK kwa Danieli, lakini hitimisho hilo linahitaji kurekebishiwa kwa sababu nyenzo za Qumran zinaonyesha kuwa hakuna kazi ya kikanoni iliyotungwa baadaye kuliko takriban 350 KK. Kwa ushahidi wowote, Kiaramu cha Danieli ni cha mapema kuliko cha Apokrifa na inaonekana inafaa vizuri katika kipindi ambapo Kiaramu rasmi ilikuwa aina kuu ya lugha. Mwanzo Apokrifa haionyesi sababu halali za kuweka tarehe ya Kiaramu ya Danieli au Ezra baadaye kuliko karne ya sita hadi ya tano KK.

Injili ya Tomaso

Tazama Tomaso, injili ya (hapo chini).

Isaya, Kupaa kwake

Kazi ya apokaliptiki ya Pseudepigrapha inayojulikana sana kwa Wakristo wa mapema; pia inajulikana kama Kifo cha Isaya, Agano la Hezekia, na Maono ya Isaya. Iligunduliwa tena wakati toleo la Kietiopia la sehemu ya maandiko lilichapishwa mwaka wa 1819. Toleo kamili la Kietiopia ndilo toleo pekee kamili lililopo. Maandishi ya Kilatini ya sehemu yaliyochapishwa mwaka wa 1832 yalikuwa yamechapishwa huko Venice zaidi ya karne tatu kabla. Matoleo ya Kislovoni na Kikopti pia yapo. Yote yanawenza kufuatiliwa nyuma hadi matoleo mawili ya Kigiriki ya karne ya tatu, ya tano, na ya sita.

Haijulikani wazi ikiwa asili ilikuwa ni utunzi mmoja au hata kama uandishi ulikuwa wa Kikristo au Kiyahudi na baadaye kuhaririwa na Wakristo. Fomu ya mwisho inaweza kuwa ya sehemu ya pili ya karne ya pili. Ilijulikana na Ambrose, Jerome, Origen, Tertullian, na labda Justyn Martyr. Yaliyomo yanawenza kugawanywa katika vichwa vitatu:

1. Ukuu wa Isaya. Nyenzo hii inajumuisha maneno ya kinabii, ikiwemo utabiri wa nabii kuhusu kifo chake mikononi mwa Mfalme Manase wa Yuda. Hati hii inazungumzia uasi wa giza wa mfalme, ambaye, akiwa amekaliwa na Shetani na kufuata Beliar, anaongoza watu wake katika kila aina ya dhambi. Yerusalem, ambao kuanguka kwake kunatabiriwa, unaitwa "Sodoma" na wakuu wake "Gomora." Katika mfumo wa midrash (mahubiri ya kiibada), sehemu hii inazungumzia kukataa kwa Isaya kwa uthabiti maelewano au kurudi nyuma. Ukuu wa Isaya kwa kukatwa "vipande viwili" ni sehemu ambayo inaonekana kuwa kanisa la mababa lilikuwa na ufahamu nayo.

2. Agano la Hezekia. Sehemu hii ni ya kiapokaliptiki, maono ambayo Isaya anampitishia mfalme wake. Inazungumzia kushuka kwa "Mpendwa," jina linalotumika katika hati hii kwa Masihi. Maono hayo yanashughulikia mwili wa Masihi, maisha, kifo, ufufuo, na kupaa, kisha yanageukia historia ya awali ya kanisa na uasi unaotangulia kuja kwa Pili kwa Bwana. Mpinga Kristo anafunuliwa kama Beliar au Shetani, ambaye anachukua umbo la kibinadamu na kumuua mama yake (bila shaka inamlenga mfalme wa Kirumi Nero, ambaye alimuua mama yake, Agrippina). Sehemu nzima inategemea Danieli na Ufunuo wa kibiblia na pia imeathiriwa na Gnosis. Hitimisho la maono (ushindi wa Mpendwa, ufufuo mbili, na hukumu ya mwisho) linafanana sana na utimilifu wa mambo yote katika kitabu cha Agano Jipy cha Ufunuo.

3. Maono ya Isaya. Sehemu hii inafanana na #2 hata kwa lugha, lakini inaonyesha ushawishi mkubwa zaidi wa Gnostic: Isaya anainuliwa hadi makao ya Utatu, mbingu ya saba, na kuonyeshwa siri nyingi za Kristo. Kwa sababu ya maono haya, Manase anamuua nabii. Mafundisho ya Gnostiki, kama yaliyivotangazwa na Cerinthus mwishoni mwa karne ya kwanza, yanaonekana. Yesu, aliyezaliwa duniani, anakuwa mwenyeji wa Kristo, ambaye anaondoka katika makao yake ya kidunia wakati wa Kusulubiwa.

Kihistoria, thamani ya Kupaa kwa Isaya ni kuonyesha mkanganyiko wa maoni yanayokinzana

ambayo, yakidai mamlaka na uvuvio, yaliathiri akili za Wakristo wa mwanzo.

Isaya, Uponyaji wa Mashahidi

Tazama Isaya, Kupaa (hapo juu).

Agano la Isakari

Tazama Ushuhuda wa Mababu Kumi na Wawili (chini).

Ufunuo wa Yakobo

Kulikuwa na mafunuo mawili ya Gnostic ya Yakobo (yalivoitwa "ya kwanza" na "ya pili"). Ya kwanza, inayojumuisha zaidi ya kurasa 20 za maandishi, inasemekana kuwa ni Ufunuo uliotolewa na Bwana, baadhi kabla ya Kusulubiwa na baadhi baada yake, kwa Yakobo, kaka yake, ambaye pia alijulikana kama Yakobo Mwenye Haki. Nyaraka hizo mbili zinazorejelewa kama Ufunuo wa Yakobo ziko katika Codex V ya fasihi ya Nag Hammadi iliyogunduliwa mwaka wa 1945 huko Misri, magharibi mwa Mto Nile kinyume na mji wa Chenoboskion, na ni tofauti na Apocryphon ya Yakobo, ambayo imejumuishwa katika maandiko ya apokrifa ya Agano Jipy. Ufunuo wa Pili, unaojumuisha kurasa 20 za maandishi ya Kikoptiki, unadaiwa kuwa ni hotuba iliyotolewa na Yakobo Mwenye Haki kwenye ngazi ya tano ya hekalu na ina marejeleo mengi ya au sauti za Maandiko ya kanoni. Kazi hiyo inamalizika na umati ukimwangusha Yakobo kutoka hekalu na kumpiga mawe kwa namna inayokumbusha kifo cha Stefano.

Kupaa kwa Yakobo

Kitabu kilichopotea kilitajwa tu na Epiphanius (askofu wa kisiwa cha Kigiriki cha Salami) katika kazi yake ya karne ya nne *Kukanusha kwa Heresi Zote*. Kulingana na Epiphanius, Kupaa kwa Yakobo kilitumiwa na Waebioniti, dhehebu la Kiyahudi la Kikristo lenye maisha ya kujinyima sana. Kitabu hiki kilimwakilisha Yakobo, ndugu yake Yesu, kama aliyejewa akizungumza dhidi ya hekalu na dhabihu. Kilimtangaza mtume Paulo kuwa Mgiriki ambaye alikwenda Yerusalem, akatafuta kuo binti wa kuhani mkuu, na kwa lengo hilo akawa mgeuzi na akatahiriwa. Aliposhindwa kumpata mwanamke huyo kijana, alikashifu sabato, Sheria, na tohara.

Kwenye maoni kuhusu Wagalatia (1865), J. B. Lightfoot alipendekeza kwamba kichwa cha kitabu kilirejelea kupanda kwa Yakobo kwenye ngazi za

hekalu, ambako aliwahutubia watu. Lightfoot pia alipendekeza kwamba kifo cha Yakobo kilikuwa kilele kikuu cha kupanda huko. Kulingana na nukuu kutoka kwa mwandishi wa Kikristo wa mapema Hegesippus (kama iliyorekodiwa katika *Historia ya Kikanisa ya Eusebius*), Yakobo alitupwa chini hadi kifo chake kutoka kwenye kilele cha hekalu.

Yakobo, Kitabu cha Protevangelium

Hii ni "injili" ya apokrifa inayosimulia kuhusu ndoa ya Maria, ujauzito wake wa kimiujiza, kuzaliwa kwa Yesu, utoto wake, na miaka yake ya ujana. Maandishi haya ya apokrifa yaligunduliwa katika karne ya 16 na Guillaume Postel.

Agano ya Ayubu

Fasihi ya kiapokaliptiki inafanana na kitabu cha Biblia cha Ayubu. Kitabu hiki huenda kiliandikwa kwa Kigiriki katika karne ya pili BK. Kwa kuwa hakina mawazo ya Kikristo, inawezekana kiliandikwa na Myahudi.

Kwenye sura ya 1–45, Ayubu ndiye msemaji. Anagundua kwamba hekalu la karibu limechafuliwa kwa kuwa sadaka zimetolewa humo kwa Shetani. Ayubu anapoliharibu, Shetani anamwambia vitisho. Marafiki wa Ayubu wanakuja kumfariji lakini hotuba zao zimefupishwa sana. Elihu anaonyeshwa kama msemaji wa Shetani na anapata kutoridhika kwa Mungu. Hata hivyo, Ayubu anatoa sadaka kwa ajili ya marafiki zake watatu. Anaoa tena na anapata wana saba na binti watatu, ambao wanarithi utajiri wake. Sura ya 46–51, ambapo kaka wa Ayubu ndiye msemaji, zinamaliza simulizi.

Maisha ya Yohana Mbatizaji

Sumulizi ya kihistoria inayodaiwa kuandikwa na Serapion inazungumzia maisha ya awali ya Yohana Mbatizaji, hasa kifo cha mama yake, Elisabeti. Wakati Yesu alikuwa akiishi na wazazi wake huko Misri, Elisabeti alifariki siku ile ile Herode Mkuu alipokufa. Yohana, akiwa mvulana mdogo, hajui jinsi ya kumzika. Mawingu yanawaleta Yesu, Maria, na Salome ambao wanaosha mwili. Kaburi linachimbwa na Mikaeli na Gabrieli, ambao pia wanawaleta roho za Zakaria na Simeoni. Kisha Yohana anaachwa kukua jangwani chini ya uangalizi wa malaika, wakati mawingu yanamwinua Yesu na Maria hadi Nazareti wanakoishi.

Kitabu cha Yohana Mwinjilisti

Maandishi haya yalitumiwa sana na Albigenes na yalionekana kwa kawaida kuwa yanatokana na Bogomiles kabla yao. Iliandikwa katika mfumo wa maswali na majibu yaliyodhaniwa kutoka kwa mtume Yohana alipokuwa amelala kifuani mwa Yesu kwenye Karamu ya Mwisho. Mfano huu wa maswali na majibu unapatikana katika maandiko mengine ya awali ya Gnostic, hasa injili ya Bartholomayo.

Maandishi hayo yana mafundisho ya kifalsafa ya Gnostiki. Inaonyesha dunia iliyoumbwa na Shetani badala ya Mungu. Kristo hakuzaliwa na Maria bali alikuwa malaika aliyetumwa duniani. Alikuwa "aliingia kwa sikio na kutoka kwa sikio" la Maria. Yohana Mbatizaji alitumwa na Shetani, na wanafunzi wake (kanisa la Kikatoliki la Kirumi) si wanafunzi wa Kristo. Ubatizo na hata Meza ya Bwana havina thamani.

Maandishi yamehifadhiwa tu kwa Kilatini na katika hali yake ya sasa hayako mapema kuliko karne ya 12. Tafsiri sahihi ya Kiingereza inaweza kupatikana katika M. R. Yakobo, *Agano Jipy la Apokrifa* (1924).

Sala ya Yosefu

Kazi ya apokaliptiki ya Kiyahudi, Sala ya Yosefu, ilipongezwa na Origen, msomi wa kanisa la awali, kama hati "isiyopaswa kupuuuzwa." Nukuu za Origen ndizo chanzo pekee cha habari kilichosalia kuhusu kazi hiyo, hivyo maudhui yake yote na umuhimu wake havieleweki vizuri. Orodha ya kale ya maandiko ya apokrifa na kanuni za Agano la Kale inaweka Sala ya Yosefu ya tatu na inataja urefu wake kuwa mistari 1,100. Nukuu za Origen zinahusu hasa Baba wa Yosefu, Yakobo. Yakobo yupo katika umbo la malaika, akiwa na jina alilopewa la Israeli. Yeye ndiye msemaji katika vipande vilivyonukuliwa na anatabiri hatima ya wanadamu. Anaelezea jinsi alivyokutana na Urieli katika safari ya kwenda Mesopotamia na jinsi Urieli alivyopambana naye, akidai kuwa ndiye mkuu wa malaika wote. Mshairi wa apokaliptiki alikuwa na hadithi ya mieleka ya ajabu ya Yakobo huko Yaboki ([Gn 32:22-29](#)) na vifungu kama [Danieli 10:13](#). Kwa sababu Yakobo anadai kuwa "mzaliwa wa kwanza wa viumbi vyote" na kwa hivyo jemadari wa malaika wote, Urieli anampinga.

Agano la Yosefu

Tazama Ushuhuda wa Wazee Kumi na Wawili (hapo chini).

Historia ya Yosefu Seremala

Hati hii inamtukuza Baba wa Yesu duniani na kukuza ibada ya Yosefu. Maneno katika sura ya 18 ya Historia ya Yosefu yanathibitisha tarehe ya karne ya nne kwa hiyo. Hapo Yesu anamwambia mama yake, "Wewe pia lazima utafute mwisho wa maisha sawa na wanadamu wengine." Kufikia karne ya tano, fundisho la "Kupaa kwa Bikira" lilikuwa limeenea sana.

Hati hiyo, iliyotokana na Protevangelium ya Yakobo, ilichafuliwa na Gnosticism na imani nyingine za kidini za Misri, nchi ambako iliandikwa. Ipo katika Koptic na Kiarabu na pia katika tafsiri ya karne ya nne ya maandishi ya Koptic.

Hadithi ya Yosefu Seremala inatoa maelezo kuhusu maisha ya Yosefu na kifo chake cha mfano akiwa na umri wa miaka 111. Inasemekana kuwa hadithi hii iliambiwa na Yesu kwa wanafunzi wake kwenye Mlima wa Mizeituni. Yosefu, seremala ([Mt 13:55](#)), ni mjane aliyezeeka sana anapomuo Maria, ambaye ana umri wa miaka 12 tu. (Alikuwa na watoto sita katika ndoa yake ya awali.) Yosefu anazikwa kulingana na desturi za ibada ya Osiris ya Misri baada ya Yesu kutoa hotuba ya maombolezo.

Kitabu cha Jubilees

Jubilees ni kazi ya pseudographal kutoka nusu ya mwisho ya karne ya pili KK, wakati wa kipindi cha Maccabean. Ni chanzo cha thamani kubwa kwa kuelewa mazingira ya enzi kabla ya kuzinduliwa kwa kanisa la Kikristo. Jubilees inasimama pamoja na Kitabu cha Henoko na Agano la Wazee Kumi na Wawili kama fasihi muhimu zaidi ya Kiebrania au Kiaramu ya wakati huo. Kama hizi, ilitafsiriwa kwa Kigiriki na kutumiwa na baba wa kanisa. Inawezekana sana kwamba Jubilees iliandikwa kwa Kiebrania, kwani inadaiwa kuwa na uandishi wa Mose na kwa kuwa mazingira yake ya kitaifa ya Maccabean yangedai hivyo. Vipande 10 vya maandiko ya Kiebrania vilivyopatikana Qumran vinaunga mkono nadharia kwamba awali ilikuwa katika lugha hiyo.

Kazi hiyo inatajwa na waandishi wa Kigiriki wa baadaye wakitumia vyanzo vya Kiebrania kama "Jubilees" na "Mwanzo mdogo." Pia inajulikana kama "Ufunuo wa Mose" na "Agano la Mose." Katika matoleo yaliyorekebishwa, imeitwa "Kitabu cha Binti za Adamu" na "Maisha ya Adamu."

Miswada kamili yenye sura hamsini inapatikana katika maandiko sita ya Ethiopia, ambapo maandiko ya karne ya tano na sita ni bora zaidi. Maandishi ya Kilatini yana thamani, lakini ni

sehemu tu, na vipande vichache vya toleo la Kigiriki vimebak. Vipande vya Kiebrania vilivyopatikana Qumran ni vya umuhimu maalum kwani vinatoka katika kipindi cha uandishi wa awali. Bibliotheque Nationale ina "Ethiopian 51" na "Ethiopian 160." Makumbusho ya Uingereza ina *Kufale*, au *Liber Jubilaeorum*, na *Henoko*.

Mwandishi wa Jubilees anadai kuwa mafundisho anayoyatoa yanatokana na ufunuo wa moja kwa moja. Mungu alizungumza na Mose katika Pentateuki kupitia "sheria ndogo" katika "kitabu kidogo cha Mwanzo." Kule Sinai, Mungu alizungumza na Mose kupitia "Malaika wa Uwepo," akimwambia malaika, "Andika kwa ajili ya Mose tangu mwanzo wa uumbaji hadi patakatifu pangu litakapojengwa kati yao milele" (1:27). Hii ni nyongeza kwa "sheria ya kwanza" (6:22).

Baada ya utangulizi mfupi, Kitabu cha Jubilees kinafuata maandiko ya Mwanzo na Kutoka hadi 14:31. Matibabu haya ya midrash ya nyenzo za Pentateuki yanajaribu kuonyesha kwamba mfumo wa kifalme ulifuata sheria hata kabla ya Mose. Lengo la mwandishi ni kuimarisha Uyahudi wa jadi mbele ya mwingiliano mkubwa wa utamaduni wa Kiyunani kati ya watu wa Kiyahudi. Katika kufanya hivyo, mwandishi hasiti kuongeza na kupunguza kutoka historia ya Pentateuki. Mababa wa taifa wamepambwa kwa kila njia. Chochote kilichoonyesha udhaifu na dhambi zao kiliondolewa na yaliyomo ya hadithi yaliingizwa ili kutukuza hawa mababa. Mababa wa taifa ni vyanzo vya utamaduni. Henoko aligundua uandishi; Noa, tiba; Abrahamu, kulima.

Kulingana na Mambo ya Walawi 25:8-12, kazi hii inasisitiza umuhimu wa namba saba. Historia kutoka kwa Adamu hadi Mose imepangwa kulingana na mizunguko ya saba. Njia hii ya kugawanya historia katika vipindi vya Yubile ilifunuliwa kwa Mose huko Sinai na hivyo ina idhini ya kimungu na imeamriwa. Falsafa ya historia inayotokana na hii inaona Mungu akitenda kwa uhuru na kwa kipekee katika Israeli tofauti na uhusiano wake na ulimwengu wa Mataifa. Mataifa mengine yanatawaliwa na malaika lakini si Israeli, ambayo iko chini ya uanganlizi wa Mungu moja kwa moja (Jubilees 15:31ff.).

Kitabu cha Jubilees kinapinga kalenda ya mwezi (6:36-38) na kuunga mkono kalenda ya jua, jambo ambalo ni sehemu ya juhud za mageuzi makubwa ya kutakasa Israeli. Israeli inapaswa kutengwa kwa Mungu kwa kila njia, bila kuchanganyika katika ndoa au kushiriki chakula na Mataifa. Kuna ukali wa kushangaza unaohitajika katika utunzaji wa

sabato (50:1-13). Adhabu ya kifo inatolewa kwa wale wanaosafiri, kununua au kuuza, kuchota maji, kubeba mizigo, kunasa viumbe, au kuwa na mahusiano ya ndoa siku ya sabato. Haya yanazidi mahitaji ya kibiblia na ni sehemu ya mazingira yaliyounda jamii ya Qumran na Waesseni.

Tangazo la kiapokaliptiko la Malaika wa Uwepo lina ukweli wa eskatolojia ulio wazi lakini wenye mipaka. Kitabu cha Jubilees kina matarajio ya kuanzishwa kwa haraka kwa enzi ya Masihi. Hata hivyo, msisitizo wote ni kwamba malengo ya kimaadili na kitamaduni yanapewa kipaumbele.

Agano la Yuda

Tazama Ushuhuda wa Wazee Kumi na Wawili (hapo chini).

Injili ya Yuda Iskarioti

Maandishi ya kale ya Gnostic yanaweza kuwa yalitengenezwa na dhehebu la Cainite. Kwa kuwa hayajahfadhiwa kwetu leo, tunayafahamu tu kupitia nukuu katika maandiko ya Wakristo wa mapema, hasa Irenaeus. Hivyo basi, lazima yaliandikwa kabla ya katikati ya karne ya Pili BK. Inawezekana yaliikuwa na mafundisho ya siri yanayodaiwa kufunuliwa na Yuda Iskarioti, yakifupisha maarifa ya juu na kamilifu yanayodaiwa kufunuliwa kwa dhehebu hili la Gnostiki. Injili inaweka wazi "siri ya usaliti," ikielezea jinsi Yuda, kupitia usaliti wake, alivyowezesha wokovu wa wanadamu wote. Hii ilikamilishwa kwa kuzuia kwake uharibifu wa ukweli uliohubiriwa na Kristo au kwa kuzuia mipango ya nguvu za uovu, Archons, amba walitaka kuzuia kusulubiwa kwa Kristo kwa sababu walijua ingeangamiza nguvu zao za uovu.

Barua ya Lentulus

Lentulus, anayedhaniwa kuwa mtangulizi wa Pontius Pilato, inasemekana aliandaa ripoti kwa Seneti ya Kirumi inayojulikana kama Barua (au Waraka) wa Lentulus. Ndani yake, alitoa maelezo ya kina kuhusu Yesu: "mrefu na mwenye sura nzuri, uso wake ukihamasisha heshima pamoja na upendo na hofu, nywele zake nyeusi, zinang'aa, zenye mikunjo, zimetenganishwa katikati, uso wake ukiwa na rangi nyororo. . ." Uhaisia wa barua hiyo una mashaka makubwa.

Agano la Walawi

Tazama Ushuhuda wa Wazee Kumi na Wawili (hapo chini).

Maisha ya Adamu na Hawa

Kichwa cha jumla kilichopewa maandiko yasiyo ya kikanoni yaliyopo katika Kigiriki na Kilatini. Kitabu hiki ni cha asili ya Kiyahudi, ingawa kuna ladha ya Kikristo inayosababisha wasomi wengi kuweka tarehe ya kazi ya asili mwanzoni mwa enzi ya Kikristo. Yaliyomo katika kitabu hiki ni upanuzi wa hadithi ya kibiblia ya Adamu na Hawa.

Toleo la Kigiriki linaanza na kufukuzwa kutoka Edeni. Katika ndoto, Hawa anaona mauaji ya Habili. Baada ya Adamu kuugua, Sethi na Hawa walikwenda kupata mafuta kutoka kwa Mti wa Uzima. Malaika mkuu Mikaeli alikutana na Sethi na kumwambia kwamba Adamu angekufa. Baada ya kifo chake, hatimaye alipelekwa mbinguni ya tatu. Sethi alishuhudia jinsi malaika walivyoziwa baba yake na alipokea maagizo ya jinsi ya kumzika mama yake, ambaye alikuwa wiki moja baada ya Adamu.

Toleo la Kilatini linatoa taarifa za ziada. Baada ya kufukuzwa kutoka Bustani, Hawa alimwomba Adamu amue, lakini badala yake alipendekeza wafanye tendo la toba. Adamu alisimama katika Yordani kwa siku 40 na Hawa alisimama katika maji ya Eufrate kwa siku 37. Wakati akiwa huko, alijaribiwa tena na Shetani, ambaye alijifanya kama malaika wa nuru, lakini hatimaye alifichuliwa na Adamu. Shetani sasa aileze sababu ya uadui wake kwao: wakati malaika waliamriwa kumwabudu Bwana, alikataa kumsujudia Mungu na hivyo akatupwa kutoka mbinguni.

Mauaji ya Mashahidi Mathayo

Hadithi hii isiyo na mpangilio mzuri kuhusu kifo cha shahidi Mathayo inakopa sana kutoka kwa "Matendo ya Andrea na Mathiya" na inadhani kwamba Mathiya alikuwa kwa kweli Mathayo. Hati hii inaonyesha msukumo wa chini wa kifasihi na kitheolojia wa maandiko ya baadaye yasiyo ya kanoni.

Hadithi inaanza wakati Mathayo anapopewa jukumu na Yesu kupanda fimbo huko Myrna, mji wa wale wanaokula watu. Mathayo anatimiza jukumu hilo baada ya kumtoa pepo Asmodeus kutoka kwa mke wa mfalme na familia yake. Fimbo inageuka kuwa mti usiku mmoja, na Mathayo anawahubiria watu, ambao wanakuwa "watu." Hata hivyo, Asmodeus anataka kulipiza kisasi kwa kumshawishi mfalme kumchoma Mathayo. Moto unateketeza sanamu za dhahabu na askari wengi, kisha unageuka kuwa joka na kumfukuza mfalme,

ambaye anaomba msaada kwa Mathayo. Hata hivyo, Mathayo anakuwa.

Mfalme, ambaye anajutia kidogo lakini bado hajabadi, anaweka mwili wa Mathayo katika jeneza la chuma na kuuzamisha kwa siri baharini. Siku inayofuata, Mathayo anaonekana baharini mbele ya wanaume wawili wanaong'aa na mtoto "mzuri". Hatimaye, mfalme anabadilika, kubatizwa, na kukubaliwa katika kanisa. Mathayo anaonekana kumpa mfalme jina lake mwenyewe na kumtawaza kuwa kuhani, huku familia yake ikifanywa mashemasi na mashemasi wa kike. Kisha Mathayo anapaa mbinguni na malaika wawili.

Kitabu cha Eldadi na Medadi

Tazama Eldadi na Medadi, Kitabu kilichotajwa hapo juu.

Kupaa kwa Mose Mbinguni

Hadithi ya Kiyahudi inasema kwamba Mose alichukuliwa mbinguni bila kufa. Inawezekana iliandikwa kati ya mwaka wa 7 na 30 BK, na inaweza kuwa mchanganyiko wa kazi mbili za awali, ikionekana kukopa sana kutoka kitabu cha Kumbukumbu la Torati. Kazi hii huenda ilitengenezwa ili kutoa mwisho wa kimiujiza kwa maisha ya ajabu ya Mose duniani, ikimpa usoefu sawa na wa Eliya. Hata hivyo, hadithi hii ya Kiyahudi inapingana na simulizi la Agano la Kale kuhusu kifo cha Mose ([Kumb 32:48-50; 34:5-7](#)).

Kupaa kwa Mose Kulikopotea

Ushahidi wa mambo matatu unaonyesha kwamba kulikuwa na kitabu cha apokrifa kilichokuwa na hadithi ya kupaa kwa Mose: (1) orodha za awali za kazi za apokrifa zinataja kazi hii kwa jina hili; (2) baba kadhaa wa kanisa wanakirejelea; na (3) vipande vichache kwa Kigiriki vimehifadhiwa.

Vitu vifuatavyo vilionekana katika kazi hiyo. Mungu alimwagiza malaika mkuu Mikaeli kumzika mwili wa Mose. Shetani alipinga mazishi ya Mose kwa kudai mamlaka juu ya vitu vyote na kwa sababu Mose alikuwa muuji. Mikaeli alikanusha madai ya Shetani na kumshtaki kwa kumjaribu Hawa huko Edeni. Joshua na Kalebu kisha walishuhudia kupaa kwa Mose kwa njia ya ajabu. Walipokuwa wakitazama, waliona mwili wa Mose uliokufa ukizikwa mlimani, lakini pia walimwona Mose akiwa na malaika. Kwa hakika, mwili wa Mose uliokufa, lakini Mose mwenyewe hakufa.

Ingawa mara nyingi inasemekana kwamba Yuda (mstari wa [9](#)) ilinukuliwa kutoka kwa Kitabu cha

Mose, hili haliwezi kuthibitishwa, kwa sababu sehemu husika za kazi hiyo hazijabaki. Kile ambacho mtu anaweza kusema ni kwamba baadhi ya baba wa kanisa, akiwemo Klementi wa Aleksandria (d. 215 BK) na Origen (c. 185–254), walipendekeza kwamba Kitabu cha Mose kilikuwa chanzo cha akaunti katika [Yuda 1:9](#). Walikuwa na kazi zote mbili. Sisi tuna Yuda pekee, hivyo hatuwezi kuthibitisha hitimisho lao. Jambo hili linachanganywa zaidi kwa sababu kuna kazi nyingine (tazama sehemu inayofuata) sasa inayoitwa Kitabu cha Mose. Watu mara nyingi hudhani kwamba [Yuda 1:9](#) ni nukuu kutoka kitabu hicho. Si hivyo.

Kupaa kwa Musa Kulikohifadhiwa

Kazi hii, huenda iliandikwa wakati wa maisha ya Yesu, inadaiwa kuwa maelezo ya utabiri wa Mose kwa Yoshua kuhusu hatima ya taifa la Israeli. Inafanana na maandiko mengine ya apokrifa, yasiyo ya kihistoria, ambayo yaliandikwa chini ya majina ya viongozi wakuu wa Kiyahudi.

Iligunduliwa kwa bahati mnamo mwaka wa 1861, katika Maktaba ya Ambrosian huko Milan, Italia. Hati hiyo, ilioandikwa katika karne ya tano BK, ni nakala duni sana ya tafsiri ya Kilatini, labda ilitokana na tafsiri ya Kigiriki ya maandiko ya asili ya Kiebrania. Mwanzo na mwisho vimepotea. Kuna makosa mengi ya tahajia, na hakuna nafasi kati ya maneno. Haishangazi kwamba wasomi wamekuwa wakibishana kwa muda mrefu kuhusu usomaji, tafsiri, na hata tafsiri ya mistari mizima.

Mistari mitatu ya mwanzo haikudumu, hivyo kichwa cha asili kilipotea. Wakati kilipogunduliwa, kazi hiyo ilidhaniwa kuwa ni ile iliyopotea kwa muda mrefu ya kupaa kwa Mose mbinguni, lakini utambulisho huu sasa unashukiwa sana. Ingawa kitabu bado kinaitwa kwa jina hili, kuna uwezekano mkubwa zaidi kuwa ni ama Agano la Mose (ambalo pia limetajwa, pamoja na kupaa kwa Mose, katika orodha za awali za kazi za apokrifa) au kazi ya mchanganyiko inayotokana na kuunganisha Agano na kupaa kuwa kazi moja.

Kuna rejeleo moja tu kuhusu dhana ya Mose katika kitabu, ambalo linahusishwa na kutajwa kwa kifo chake (10:12). Kwa sababu mwisho wa kitabu pia umepotea, haiwezekani kujua yaliyomo kwenye hitimisho au kusema kama rejeleo hili moja lililobaki la dhana ya Mose ni la asili au kama limeongezwa na mwandishi kwa makosa au na mhariri akichanganya kazi mbili tofauti. Hata hivyo, ni wazi kwamba mwandishi wa sehemu iliyosalia aliamini kwamba Mose alitarajia kufa

(1:15; 10:12–14) na kwamba Yoshua alidhani kwamba angekufa (11:4–8).

Kazi inaanza katikati ya sentensi (mistari mitatu inakosekana) na inataja hotuba ya Mose kuwa miaka 2,500 baada ya Uumbaji (1:2–5). Akitarajia kufa, Mose anamwita Yoshua, anamhimiza, na kumwambia kwamba Mungu aliumba dunia kwa ajili ya watu wake (Waisraeli), ambao watatubu kabla ya ukamilisho mwishoni mwa siku (1:6–18).

Kisha Mose anatabiri mustakabali wa Israeli. Watu watairithi nchi ya Kanaani na wataongozwa na mahakimu wa ndani, wakuu (Waamuzi), na wafalme (2:1–3). Ufalme utagawanyika, na watu wataelekea kwenye ibada ya sanamu (2:4–9). Mfalme kutoka mashariki (Nebukadneza) atachukua makabila mawili mateka kwa takriban miaka 77, ambapo watakumbuka maonyo ya Mose (3:1–14; rej. [Yer 25:11–12](#); [Dt 28:15–68](#); [30:15–20](#)). Mtu fulani (Danieli) ataomba ukombozi (rej. [Dn 9:4–19](#)), na Mungu atamshawishi mfalme (Koreshi) kuwarudisha mateka nyumbani (4:1–6; rej. [Is 45:1–6](#); [Ezr 1:1–4](#)). Baadhi ya mateka watarudi mahali walipopangiwa (Yerusalemu) na kuujenga upya ukuta lakini hawataweza kutoa dhabihu [sawa] (4:7–8; kinyume na [Ezr 3:1–7](#)). Wengine watabaki uhamishoni lakini wataongezeka kwa idadi ya watu (4:9). Hii inahitimisha kipindi cha Agano la Kale na kuanza kipindi cha kati ya Agano la Kale na Jipy (c. 400 hadi 1 KK).

Uasi mkubwa wa kipindi cha Seleucid (karibu 201–267 KK) umeelezewa, kwa marejeleo maalum kwa makuhani na Waamuzi (4:1–6). Wamakabayo, ambao walipata na kudumisha uhuru wa kisiasa kutoka Syria (mnamo mwaka wa 164 KK), hawajatajwa. Badala yake, mkazo ni kwa wafalme (Wahasmoni) ambao walijifanya makuhani wakuu (6:1). Kisha atakuja mfalme mwenye kiburi (Herode Mkuu, 37–4 KK), ambaye atatawala kwa ukatili (6:2–7). Kisha mfalme mwenye nguvu kutoka Magharibi atashinda watu, kuwachukua baadhi mateka, kuwasulubisha wengine, na kuchoma sehemu ya hekalu (6:8–9).

Kuanzia wakati huu, mwandishi, baada ya kufikia kipindi chake mwenyewe, alilazimika kubashiri kuhusu siku zijazo. Hivyo, utabiri alioweka katika kinywa cha Mose ni wa jumla au haueleweki na mara nyingi haujatimia. Watawala wanaofuata (Masadukayo?) watakuwa wasio na heshima, wasaliti, walafi, wadanganyifu, na wenye wasiwasi kuhusu uchafu wa kidini huku wakiishi kwa anasa kwa gharama ya maskini (7:1–10). Wakati wa ghadhabu isyo na kifani ungefuata, ambapo

mfalme mkuu angewatesa Wayahudi, akiwatesa, kuwafunga, na hata kuwasulubisha kwa kufanya tohara (8:1-5). Wakati wa mateso haya, mtu mmoja, Taxo, Mlawi mwenye wana saba, angebaki mwaminifu kwa Mungu na kufa badala ya kukubali desturi za Kigiriki (8:1-7).

Sehemu inayofuata (10:1-10), shairi la kiapokaliptiki (mashairi kumi, kila moja na mistari mitatu), ni sehemu ya kipekee ya kiapokaliptiki katika kitabu. Ufalme wa Bwana utaonekana, Shetani hatakuwapo tena, na malaika jemadari (Mikaeli) atalipizia Israeli kisasi (10:1-2). "Aliye Mbinguni atainuka kutoka kwenye kiti chake cha kifalme," na kutakuwa na ishara za miujiza duniani na angani; hata bahari itakauka (10:3-6). Mungu wa Milele ataonekana na kuwaadhibu Mataifa, akiharibu sanamu zao (10:7). Lakini Israeli itafurahi na kuinuliwa, akishangilia kuona maadui zake katika Jehanamu (kuzimu) na kumshukuru Muumba wake kwa shukrani (10:8-10). Kwa kutajwa kwa kifo cha Mose na maneno ya faraja kwa Yoshua, utunzi unamalizika katika hali isiyokamilika.

Kitabu lazima kiwe kimeandikwa baada ya Herode kufa na Varus kushinda uasi huko Yudea (4 KK) na kabla ya hekalu kuharibiwa (70 BK). Kitabu kinatabiri kwamba wana wa Herode hawatatawala kwa muda mrefu kama Herode mwenyewe alivyofanya (miaka 34, 37-4 KK). Utabiri huu unaweza kuwa umejengwa juu ya ukweli kwamba mwana mmoja, Arkelao, aliondolewa baada ya kutawala kwa miaka 10 (4 KK- 6 BK). Ikiwa ni hivyo, kitabu kiliandikwa baada ya 6 BK. Hata hivyo, wana wengine wawili (Filipo na Antipa) walitawala kwa muda mrefu zaidi kuliko baba yao. Kwa mwandishi kutojua hili, inahitaji kwamba kitabu lazima kiwe kimeandikwa ndani ya miaka 34 ya kifo cha Herode—kwa maneno mengine, kabla ya 30 BK. Kwa hiyo, kitabu labda kiliandikwa wakati fulani kati ya 6 na 30 BK. Hii pia inamaanisha kwamba kitabu kinaakisi mawazo ya Kiyahudi wakati wa maisha ya Yesu.

Mwandishi alikuwa Myahudi wa Palestina, lakini kuna shaka kama alikuwa mwanachama wa dhehebu lolote kuu linalojulikana wakati huo. Anapinga utawala wa Kirumi (8:1-10:10) bila kuhimiza uasi, tofauti na Wazeloti na watangulizi wao. Shauku yake katika hekalu (2:8-9; 5:3; 6:9; 8:5) si ya kawaida kwa Mwiseni. Analaa ni mtindo wa maisha wa Wasadukayo (7:3-10). Na matumizi yake ya uandishi wa kiapokaliptiki (10:1-10) yanadhaniwa kuwa yasiyo ya kawaida kwa Mfarisayo.

Agano la Naftali

Tazama Ushuhuda wa Mababu Kumi na Wawili (hapo chini).

Injili ya Nikodemo

Kichwa mbadala kwa kazi ya apokrifa ya Matendo ya Pilato. *Rejelea Pilato, Matendo ya (hapo chini).*

Kitabu cha Noa

Marejeleo ya maandiko ya Noa yanapatikana katika kitabu cha Jubilees ambapo inasemekana "Noa aliandika mambo yote katika kitabu kama tulivoagiza kuhusu kila aina ya dawa. Hivyo roho mbaya ziliwekwa mbali na (kuumiza) wana wa Noa" (10:13; tazama pia 21:10). Kitabu cha Noa kinakopa sana kutoka kitabu cha Henoko (tazama sura 6-11, 54-55, 60, 65-69, 106-110). Sehemu nyingine zinahusiana na Gharika ya Noa na mada ambazo Noa angeweza kudhaniwa kuwa na ujuzi. Kwa bahati mbaya, hakuna hati tofauti ya kitabu cha Noa inayojulikana kuwa ipo.

Odesi za Solomoni

Taazama Solomoni, Zaburi ya (hapo chini).

Agano la Wazee Kumi na Wawili

Tazama Ushuhuda wa Wazee Kumi na Wawili (hapo chini).

Matendo ya Paulo

Tazama Matendo ya Paulo na Thecla (hapo chini).

Paulo, Matendo ya Andrea na Wengine

Tazama Andrea na Paulo, Matendo ya (hapo juu).

Matendo ya Paulo na Thecla

Matendo ya Paulo na Thecla ni sehemu ya kazi ya apokrifa inayojulikana kama Matendo ya Paulo. Inaonekana iliandikwa katika nusu ya pili ya karne ya pili BK na mzee wa kanisa aliyeishi Asia. Kulingana na Tertullian (*On Baptism* 17.19-21), lengo la uandishi lilikuwa "upendo wa Paulo," lakini mzee huyo aliondolewa ofisini kwa kutengeneza hati hii. Haijulikani kama sababu ya kuondolewa kwake ilikuwa ni madai ya uongo ya uandishi wa kitume, au kama ilikuwa ni kwamba maoni yalijotolewa katika hati hiyo yalione kana kuwa ya uzushi.

Hadithi hii inasomeka kama hadithi ya jadi. Paulo anawasili Ikonio baada ya kutoroka kutoka

Antiokia. Anakutana na Onesiforo, ambaye anamkaribisha Paulo nyumbani kwake. Kundi la watu linakusanyika hapo kusikiliza ujumbe wa Paulo. Kando ya dirisha la nyumba ya jirani, Thecla ameketi. Hawezi kumwona Paulo, lakini anasikiliza kwa makini ujumbe wake. Mama yake, Thecleia, anasema, "Binti yangu, kama buibui, amenaswa na maneno yake kwenye dirisha, akivutiwa na tamaa mpya na shauku kali." Paulo anafundisha kwamba ili "kumwona Mungu," mtu lazima aishi maisha ya kujizua na kuepuka shughuli za ngono.

Thecla amepanga kuolewa, lakini anavutiwa sana na mafundisho ya Paulo kiasi kwamba anaamua kuvunja uchumba wake na Thamyris. Thamyris, akiwa na huzuni, anamwomba gavana wa jiji, ambaye anamkamata na kumfunga Paulo. Thecla anamhonga mlinzi wa gereza kwa bangili na kioo cha fedha ili aingie kwenye seli ya Paulo. Tena anavutiwa na mafundisho yake. Kwenye kesi, Thecla anasisitiza kukataa kwake kuolewa na Thamyris. Paulo anapigwa marufuku kutoka jijini; Thecla anahukumiwa kuchomwa hadi kufa. Kwa miujiza, maisha yake yanaokolewa, na anaungana tena na Paulo na kusafiri naye hadi Antiokia.

Kule Antiokia, Thecla anakataa majaribio ya mwanamume mashuhuri, Iskanda, na kwa mara ya pili anahukumiwa kifo. Hata hivyo, wanyama wa porini ambaa wanapaswa kumla katika uwanja wa umma badala yake wanamnyonya miguu na kumlinda. Anapo jitupa kwenye kisima cha maji ili kubatizwa, tena anaepuka kifo—mwangaza wa radi unaua samaki waliokuwa wakivizia ndani ya maji, na wanatiririka juu ya uso bila uhai. Malkia Trifaina, ambaye amekuwa rafiki wa Thecla, anazimia kwa mshtuko kutokana na majaribio ya mara kwa mara ya kuchukua maisha ya Thecla. Akiona hili, Iskanda hatimaye anaomba gavana amwachilie Thecla huru.

Huru tena, Thecla anamtafuta Paulo. Anajificha kama Adamu kwa kuva mavazi ya kiume. Anapofika Mira, anamkuta Paulo na kumwambia kwamba anarudi Ikonio. Paulo anamwagiza "kufundisha neno la Mungu." Baada ya kufundisha kwa muda huko Ikonio, Thecla anasafiri kwenda Seleukia.

Kipindi kilichosalia cha maisha ya Thecla hakijarekodiwa vizuri. Baadhi ya maandiko yanaripoti kwamba Thecla, akiwa na hofu ya watu wa Seleukia, alijiondoa kwenda mlimani na kuishi katika pango. Huko aliishi maisha ya kujitenga, akifundisha wanawake waliomjia, na alifanya huduma ya uponyaji. Baadaye aliondoka kwenda Roma, akimtafuta Paulo. Hata hivyo, Paulo tayari

alikuwa amekufa. Thecla alipofariki akiwa na umri wa miaka 90, alizikwa karibu na kaburi la bwana wake mpendwa.

Ingawa kazi hii inachukuliwa kuwa ya apokrifa na imetengwa kutoka kwa kanuni ya AJ, kuna waandishi wa mapema ambaa waliheshimu sana. Matendo ya Paulo, ambayo hati hii ni sehemu yake, yanatajwa na Origen na Hippolytus kwa heshima. Eusebius alikuwa na maoni kwamba hati hiyo ilikuwa ya bandia, lakini aliitofautisha na kazi za uzushi duni. Kuna matukio mawili ambapo maelezo ya habari yamepata njia yao kutoka kwa Matendo ya Paulo hadi kwenye maandiko ya mapema ya vitabu vy'a kanoni ([2 Tm 3:11; 4:19](#)). Inawezekana kwamba mitazamo iliyoonyeshwa katika hati hii ilionyesha mila za kidini maarufu zilizoshikiliwa sana katika karne ya pili BK.

Hata hivyo, Tertullian anasema kwamba hati hiyo haipatani kabisa na mitazamo ya Paulo kama ilivoonyeshwa katika nyaraka za kikanoni. Hasa, anapinga jukumu lilochukuliwa na mwanamke katika Matendo ya Paulo na Thecla. Tertullian anasema Paulo hangekubali kamwe mwanamke kufundisha na kubatiza (*Juu ya ubatizo* 17.21–23). Matendo ya Paulo na Thecla yanatofautiana na msimamo wa Paulo, lakini si kwa njia iliyoonyeshwa na Tertullian. Hati hiyo inaonyesha Paulo kama mtetezi wa mtazamo wa encratite, akifundisha kwamba useja ni muhimu kwa wokovu. Paulo wa kikanoni alifundisha kwamba wokovu unapatikana kupitia imani pekee, na kwamba useja ni suala la mwito maalum na si kawaida kwa kila Mkristo ([1 Kor 7:1–7](#)). Matendo ya Paulo na Thecla yanapendekeza kwamba mwanamke lazima avae mavazi ya kiume na lazima ajiepushe na ndoa ikiwa attachukua jukumu la uongozi. Paulo wa kikanoni alielekeza kwamba mwanamke katika nafasi ya uongozi anapaswa kuva kama mwanamke ([1 Kor 11:4–6](#)), na alithibitisha kazi ya huduma ya wanawake walioolewa ([Rom 16:3](#)). Matendo ya Paulo na Thecla yanaonyesha mwanamke ambaye nguvu yake ya motisha ilikuwa kujitolea binafsi kwa mtume. Maandishi ya kikanoni yanapendekeza kwamba Paulo alikataza vikali onyesho kama hilo la uaminifu binafsi kwake ([1 Kor 1:12–17](#)). Kristo pekee ndiye aliypaswa kuwa ushawishi wa motisha katika huduma ya Kikristo.

Matendo ya Paulo na Thecla yanatupa maelezo ya kipekee kuhusu muonekano wa Paulo: "Mtu mfupi kwa kimo, mwenye kichwa kipara na miguu iliyopinda, akiwa na mwili wenye afya, na nyusi zinazokutana na pua iliyopinda kidogo, mwenye

urafiki mwingi; wakati mwingine alioneckana kama mtu wa kawaida, na wakati mwingine alikuwa na uso wa malaika." Maelezo haya pengine si ya kuaminika kihistoria; inawezekana zaidi yanaonyesha Myahudi wa kawaida wa kipindi hicho. Lakini kwa sababu hakuna maelezo mengine yaliyohifadhiwa katika nyaraka za awali, haya yamekuwa msingi wa picha nyingi za Paulo ambazo zimekuja kupitia karne.

Ufunuo wa Paulo

Hati hii, ambayo iliokea mwishoni mwa karne ya nne BK, inajifanya kuwa ni akaunti ilioandikwa ya baadhi ya uzoefu ambaao mtume Paulo alikuwa nao aliponyakuliwa hadi mbingu ya tatu, au paradiso, kulingana na [2 Wakorintho 12:2-4](#). Ukweli kwamba Paulo hakuielezea alichokiona au kusikia wakati wa maono hayo ya ufunuo uliamsha mawazo ya Mkristo asiyejulikana wa karne ya nne. Kwa kuwa mwandishi anaelezea kwa furaha mateso ya kuzimu yaliyopitiwa na presbiteri, askofu, na shemasi (sura ya 34-36) na mahali pengine anaidhinisha ibada na uchaji wa watawa na masista (sura ya 7-9) na wale ambaao ni mabikira au wenye kujitunza (sura ya 22), ni salama kuhitimisha kwamba alikuwa mtawa ambaye hakukubaliana na unafiki na udini wa kinafiki wa watu wa wakati wake, wote walei na makasisi.

Kitabu hiki, ambacho awali kiliandikwa kwa Kigiriki, kimehifadhiwa kwa kiasi kikubwa katika lugha ya Kilatini. Moja ya dalili za umaarufu mkubwa wa kipande hiki cha hadithi ya kidini ni kwamba kilitafsiriwa katika lugha za Kiaethiopia, Kikopti, na Kisiria pamoja na Kilatini.

Kitabu kimegawanywa katika sehemu saba kwa utaratibu mzuri. Kazi inaanza na sehemu fupi ya utangulizi inayojaribu kueleza kwa nini kitabu hakikujulikana kutoka karne ya kwanza hadi ya nne (sura ya 1-2): wakati wa ukonsuli wa (mfalme) Theodosius Augusto Mdogo na Cynegius (hati inaweza hivyo kuwekwa tarehe 388 BK), mtu mwenye heshima lakini asiye na jina alipokea Ufunuo kupitia malaika. Adamu aliishi Tarso katika nyumba ambayo Paulo Mtakatifu aliwahi kuishi. Malaika alimwambia Adamu avunje misingi na achapishe chochote alichokipata. Baada ya kupigwa na malaika kwa kutotii, hatimaye alivunja misingi na kugundua sanduku la marumaru ambalo alilikabidhi mara moja kwa mfalme. Mfalme alifungua sanduku na akapata toleo la asili la Ufunuo wa Paulo (ambalo alinakili) na jozi ya viatu viliviyotumiwa na Paulo katika safari zake za

umishonari. Maudhui ya hati ya ajabu kisha yanafuata.

Kwenye sura ya 3-6, Paulo anasemekana kupokea ujumbe kutoka kwa Mungu unaoleza jinsi uumbaji wote unavyomtii Mungu isipokuwa mtu mwenyewe. Sura ya 7-10 zinaeleza jinsi malaika walini wa kila mwanaume na mwanamke wanavyoripoti kila asubuhi na jioni kwa Mungu kuhusu matendo ya wale walio chini ya uanganlizi wao. Wengine ni wazuri sana, wakati wengine ni waovu sana. Katika sura ya 11-18, Paulo anachukuliwa katika Roho Mtakatifu hadi mbingu ya tatu na anaomba kuona roho za weny haki na weny dhambi wanapoondoka duniani. Malaika anayemfuata Paulo anamwonyesha mtu mwenye haki akiondoka duniani, mtu asiye na Mungu, na roho ya yule aliyedhani kuwa mwenye haki lakini kwa kweli hakuwa.

Sura ya 19-30 inaelezea Paulo akiinuliwa hadi mbingu ya tatu (taz. [2 Kor 12:2-4](#)), ambapo aliona lango la dhahabu lilozungukwa na nguzo za dhahabu zenye vibao vya dhahabu vilivyoandikwa majina ya weny haki. Alipoingia paradiso, alikaribishwa na Henoko na Eliya na kuonyeshwa mambo ambayo hakuweza kufichua kwa wengine (sura ya 21; taz. [2 Kor 12:4](#)). Kutoka hapo, alipelekwa mbingu ya pili na kisha kwenye anga iliyozungukwa na Bahari (sura ya 21). Huko aliona maji meupe ya maziwa ya Ziwa Acherusia ambapo mji wa Kristo ulikuwa. Aliletwa kwenye mji huo kwa mashua ya dhahabu huku malaika 3,000 wakiimba wimbo. Katika Mto wa asali, alikutana na Isaya, Yeremia, Ezekiel, na manabii wengine (sura ya 25); kwenye Mto wa asali, aliona watoto wachanga waliouawa na Herode (sura ya 26); kwenye Mto wa divai, alikutana na Abrahamu, Isaka, Yakobo, Lutu, na Ayubu (sura ya 27); kwenye Mto wa mafuta, alikutana na wale walijitolea kabisa kwa Mungu (sura ya 28). Katikati ya mji, karibu na madhabahu kuu, Daudi aliimba haleluya kwa Mungu.

Ziara ya Paulo kuzimu inaelezewa katika sura ya 31-44; ni mahali pa huzuni na dhiki ambapo Mto unaochemka kwa moto unafurika. Katika Mto huo, baadhi ya waliolaaniwa walizamishwa hadi magoti, wengine hadi kitovu au midomo, kulingana na uzito wa dhambi zao (sura ya 31). Sura ya 34-36 zinaelezea mateso ya kasisi, askofu, na shemasi. Katika sehemu hii, mateso ya kutisha zaidi yanayoweza kufikirika yanaelezewa kwa undani na kwa furaha kubwa. Hatimaye, katika sura ya 44, Kristo anaamuru kwamba kwa ajili ya Paulo

hakutakuwa na mteso siku za Jumapili kuanzia sasa.

Kiongozi wa safari wa kimbunguni wa Paulo anampeleka paradiso (sura ya 45–51), ambapo wenyewe haki wa nyakati zote wanatamani kukutana naye. Anakutana na Bikira Maria (sura ya 46), Abrahamu, Isaka, na Yakobo pamoja na wana 12 wa Yakobo (sura ya 47), Mose, ambaye analia kwa ajili ya Wayahudi ambao hawajabdalika (sura ya 48), Isaya, Yeremia, na Ezekieli, kila mmoja wao anaelezeza kifo chake cha kishahidi, Lutu na Ayubu (sura ya 49), Noa (sura ya 50), Eliya, Elisha, Zekaria na mwanawewe, Yohana Mbatizaji, na Adamu (sura ya 51). Hati hiyo ama ilimalizika hapa au, katika matoleo mbadala, na safari ya kimuujiza ya Paulo kwenda Mlima wa Mizeituni ambapo ye ye na wanafunzi wengine walipokea agizo la kimungu.

Hati hiyo ina migongano mingi na tafsiri nyingi hazikubaliani katika maelezo yake yote. Umuhimu wa jemadari wa hati hiyo uko katika mtazamo wake kuhusu mawazo ya Ukristo mwishoni mwa karne ya nne.

Shauku ya Paulo

Toleo la Kilatini lililorekebishwa la kisa cha kifo cha kishahidi cha Paulo kisicho katika kanoni, ambacho kilikuwa sehemu ya mkusanyiko mkubwa wa maandiko yanayoitwa Matendo ya Paulo. Kisa cha awali cha Kifo cha Kishahidi ni simulizi kuhusu Paulo kumfufua Patroklusi, mhudumu wa kikombe cha Nero, ambaye alikuwa ameanguka dirishani na kufa wakati wa moja ya mahubiri ya Paulo. Patroclus anakiri imani yake mpya kwa Kristo mbele ya Nero aliyeshangazwa, ambaye anachukua hatua haraka kuwakusanya "askari wa mfalme mkuu (Kristo)" wote. Paulo anajumuishwa katika mauaji hayo. Shauku inapanua hadithi hiyo kwa kujumuisha kifungu kuhusu Seneca kuvutiwa na Paulo na maandiko yake, sehemu ambazo Seneca anadaiwa kumsomea Nero. Pia, Paulo akiwa njiani kuelekea kifo chake anakopa kitambaa kutoka kwa Plautilla, akiahidi kukirudisha. Wanajeshi waliorudi wanapomdhihaki, anamwonyesha kitambaa kilichojaa damu.

Shauku ya Petro na Paulo

Tazama Petro na Paulo, Mateso yao (hapo chini).

Lulu, Wimbo

Tazama Tomaso, Matendo ya (hapo chini).

Shauku ya Petro na Paulo

Maandishi haya yanapatikana katika aina mbili, zote zikidaiwa kuandikwa na Marcellus na yanatoka karne ya tano. Aina ya kwanza inafanana na Matendo ya Petro na Paulo, ikisisitiza safari ya Paulo kwenda Rumi. Aina ya pili inazingatia zaidi makazi ya wanaume hao huko Rumi, ikisisitiza kukaa kwao katika nyumba ya jamaa wa Pontius Pilato. Aina zote mbili zinaonyesha uhusiano wa karibu kati ya Petro na Paulo na mafanikio yao dhidi ya Simoni Magus, ambaye anadai kuwa Kristo. Hukumu zao za kifo zimejumuishwa katika maandishi lakini kwa maelezo mafupi tu ya mteso yao.

Injili ya Petro

Tazama Kipande cha Akhmim (hapo juu).

Mahubiri ya Petro

Hati hii, ambayo imebaki tu katika vipande, inaonekana kuandikwa mapema katika karne ya Pili BK huko Misri. Ingawa kichwa hakidai wazi kuwa ni cha Petro, Klementi wa Aleksandria (mwisho wa karne ya Pili BK) alielewa kuwa ilikuwa ni maandishi halisi ya mtume Petro (*Stromata* 2.15.68). Sehemu kubwa ya vipande vya Mahubiri ya Petro imehifadhiwa katika mfumo wa nukuu fupi katika maandiko ya Klementi wa Aleksandria.

Mnamo karne ya nne, mwanahistoria wa kanisa Eusebius wa Kaisaria alibaini kwamba Mahubiri ya Petro hayakukubaliwa na mamlaka yoyote ya zamani (*Historia Ecclesiastica* 3.3.1–4), ingawa huenda hakuwa na ufahamu wa kukubalika kwake na Klementi. Ingawa ni vipande tu vya hati hiyo vimebaki, ni muhimu kwa kuwa vinaonyesha hatua ya mpito katika historia ya fasihi ya Kikristo ya mapema. Katika karne ya kwanza, fasihi ya Kikristo, ikiwemo yote ya Agano Jipy, iliandikwa kwa ajili ya matumizi ya Wakristo wengine. Katika karne ya pili, waandishi wa Kikristo walianza kuhisi haja ya kuteteta imani yao dhidi ya ukosoaji kutoka kwa wapinzani wao wapagani na Wayahudi. Aina mpya ya fasihi ya Kikristo, utetezi (ikimaanisha "ulinzi"), ilianza kuonekana mapema katika karne ya pili na maandiko ya watetezi wa kwanza wa Kikristo kama Quadratus na Aristides. Mahubiri ya Petro yanawakilisha mpito kutoka kwa aina ya maandiko ya utetezi yanayopatikana katika Matendo ya Mitume, mahubiri ambayo kitabu hicho kinayo, na maandiko ya watetezi wa awali.

Kama Klementi anavyonukuu kiholela kutoka kwa Mahubiri ya Petro, haiwezekani kubaini mpangilio ambao nukuu hizo zilionekana katika utunzi wa asili. Baadhi ya msisitizo muhimu wa hati hiyo utaonekana kutoka kwa muhtasari ufuataa wa nukuu za Klementi. Petro, kulingana na Klementi, alimwita Bwana "Sheria na Neno" katika "Mahubiri" (*Stromata* 1.29.182; 2.15.68). Binadamu lazima watambue kwamba *mmoja* Mungu aliumba mwanzo wa vitu vyote na ana uwezo wa kuleta mwisho wa vitu vyote (*Stromata* 6.5.39–41). Wapagani, ambao mwandishi wa Mahubiri ya Petro alipinga, walidai kwamba ulimwengu haukuumbwa na ni wa milele. Mungu, mwandishi anasisitiza, haonekani, haueleweki, hahitaji chocrote, haifikiriki, ni wa milele, haangamii, na hakuumbwa. Mungu huyu hapaswi kuabudiwa kwa namna ya Wagiriki, kwani wameunda kwa upumbavu sanamu za vifaa nya kawaida na kuzitukuza kama miungu. Zaidi ya hayo, wanachukua wanyama ambao wanapaswa kutumika kwa chakula na kuwadhabihu kwa sanamu hizi. Ibada ya Wayahudi haipaswi kuigwa pia, kwani wanawaheshimu malaika, malaika wakuu, miezi, na mwezi. Ikiwa ye yote wa taifa la Israeli atatibu, watapata msamaha (*Stromata* 6.5.43). Mahali pengine Mahubiri ya Petro yanaeleza jinsi Bwana aliyotuma wanafunzi kuhubiri injili duniani kote baada ya ufufuo (*Stromata* 6.6.48), ingawa uhusiano halisi kati ya simulizi hili na kauli za utetezi zilizotangulia hauko wazi. Inawezekana kwamba hati hiyo ilianza na toleo maalum la Agizo Kuu. Mahali pengine hati hiyo inasema kwamba manabii wa Agano la Kale wanazungumza juu ya Kristo, wakati mwingine kwa mifano na mafumbo, lakini wakati mwingine kwa uwazi na moja kwa moja (*Stromata* 6.15.128). Kwa kweli, matukio makubwa ya maisha ya Kristo, kuja kwake, mateso, kusulubiwa, kifo, ufufuo, na kupaa mbinguni yalitabiriwa kwa undani na manabii.

Umuhimu wa vipande vilivyosalia nya Mahubiri ya Petro uko katika jinsi vinavyoonyesha mabadiliko ya Ukristo wa karne ya Pili kutoka hali ya kujihami hadi hali ya kushambulia katika kutangaza injili yake.

Matendo ya Kislovoni ya Petro

Akaanti ya safari za baadaye za Petro na kifo chake huko Roma imehifadhiwa kwetu tu katika lugha ya Kislovoni. Kulingana na akaanti hii, mtoto (Yesu) anamjia Petro na kumwambia aende Roma. Malaika Mikaeli ni nahodha wa meli inayowapeleka Roma. Baada ya kuwasili Roma,

Petro anamwambia mtoto huyo avue samaki, ambapo anavua 12,000 kwa saa moja. Kisha mtoto huyo anauzwa kwa mfalme wa Kirumi, Aravistus, kwa vipande 50 vya dhahabu. Mtoto huyo anawanyamazisha walimu wake. Baada ya maono ya malaika, nyumba nzima inabatizwa. Nero anamkamata Petro, ambapo mtoto huyo anamkemea. Wengi waliokufa wanafufuliwa, lakini mtoto huyo anawarudisha makaburini mwao kusubiri ufufuo na Mikaeli. Petro anasulubiwa kichwa chini. Mtoto huyo anapofichua kuwa yeye ni Yesu, misumari inaanguka kutoka mwilini mwa Petro, anaomba msamaha kwa wauaji wake, na kisha anakufa. Toleo kama hizi za apokrifa za Matendo ya viongozi wa kanisa la awali zimejaa Matendo ya Mitume ya kufikirika na mawasiliano yao na Kristo.

Barua ya Petro kwa Filipi

Barua hii ni sehemu ya nyenzo za Kikristo za Gnostiki zilizogunduliwa mwaka wa 1947 huko Nag Hammadi. Inawezekana ilitoka mwishoni mwa karne ya pili au mwanzoni mwa karne ya tatu. Barua hii imepewa jina kutokana na kipande mwanzoni mwa maandiko ambapo Petro anadai kutuma nyenzo kwa Filipo. Imeandikwa katika mfumo wa mazungumzo, ambao ni wa kawaida katika fasihi ya Gnostiki. Mwili wa maandiko unajumuisha mfululizo wa maswali yanayoulizwa na mitume kwa Bwana aliyefufuka na majibu yanayotolewa naye. Maswali haya yanatoa msingi wa ufanuzi wa falsafa ya Gnostiki kuhusu muundo wa ulimwengu uliofunuliwa na Nuru ya Kimungu. Nuru hiyo ni Kristo, ambaye ni Mkombozi wa mbinguni.

Matendo ya Pilato

Hati hii ni injili ya mateso ya apokrifa ambayo ilifikia umbo lake la sasa katikati ya karne ya nne BK. Mwandishi wa kwanza wa Kikristo kutaja Matendo ya Pilato alikuwa Epiphanius, mtafiti wa uzushi wa kikanisa, ambaye aliandika shutuma ndefu dhidi ya uzushi mbalimbali mwaka wa 375 BK, ambapo alitaja wazi Matendo ya Pilato (*Heresies* 50.1). Mapema zaidi, Justin Martyr alikuwa ametaja ripoti ya Pilato kwa Tiberio kuhusu kesi ya Yesu (*I Apology* 35; 48), lakini haonekani kuwa anarejelea Matendo ya Pilato. Mwishoni mwa karne ya pili BK, kizazi baada ya Justin, Tertullian alirejelea akaanti iliyyotumwa kutoka kwa Pilato kwa mfalme Tiberio, lakini hii haiwezi kuwa Matendo ya Pilato, kwani Yesu alidaiwa kufanya miujiza mingi mbele ya mtaalamu. Ingawa si jambo lisilowezekana

kwamba toleo la awali la Matendo ya Pilato lilitangulia karne ya nne, toleo la sasa lazima liwekwe tarehe katikati ya karne hiyo. Lughya ya asili ya Matendo ya Pilato ilikuwa Kigiriki, na tafsiri zake zilifanywa kwa Kilatini, Kikoptiki, na Kiarmenia. Eusebius, mwanahistoria wa kanisa wa karne ya nne na askofu wa Kaisaria, alilaani kile alichokiona kama akaunti ya kukufuru ya Pilato, ambayo inaonekana kuwa hati ya kipagani iliyokusudiwa kumchafulia Kristo (*Historia Ecclesiastica*, 1.9.3; 9.5.1). Matendo ya Kikristo ya Pilato huenda yaliandikwa ili kupinga hati ya kipagani.

Matendo ya Pilato ni hati ilijojumuisha sehemu mbili kuu. Sehemu ya kwanza (sura ya 1-16) inadaiwa kuwa tafsiri kutoka Kiebrania hadi Kigiriki ya akaunti ilijoandikwa na Nikodemo kuhusu matukio yanayozunguka mateso ya Yesu. Sehemu ya Pili (sura ya 17-27), pia inajulikana kama "Kushuka kwa Kristo Kuzimu," inaelezea kwa uwazi kushuka kwa Kristo kuzimu ili kuwaokoa wafu wenye haki (upanuzi wa kufikirika wa [1 Pt 3:19](#)) ambayo yenye we ilibadilishwa katika Kanuni ya Mitume kuwa kifungu "alishuka kuzimu"). Baada ya karne ya 14 BK, utunzi wote ulijulikana kwa kawaida kama Injili ya Nikodemo kwa sababu ya nafasi maarufu ambayo mhusika huyo alicheza katika hati hiyo.

Kwenye utangulizi wa Matendo ya Pilato, askari Mroma aitwaye Ananiasi anadai kuwa alikuta Matendo ya Pilato kwa Kiebrania na kuyatafsiri kwa Kigiriki katika mwaka wa 18 wa utawala wa Kaisari Flavius Theodosius (425KB). Nukuu ya hati nzima inafuata: Katika mwaka wa 15 wa Tiberio Kaisari (29BK), Nikodemo aliandika akaunti ya matukio yaliyohusiana na mateso, kifo, na ufufuo wa Yesu. Makuhani wakuu wa Kiyahudi walimshakti Yesu kwa Pilato kwa makosa mbalimbali ya kidini na kumwomba ahukumiwe. Ingawa hakutaka, Pilato alimwita Yesu hata hivyo, ingawa kwa njia ya upole sana. Yesu alipofika, viwango vya Kirumi vilimpigia magoti kwa hiari yao wenye we (sura ya 1). Katika sura ya 2 mashtaka ya Kiyahudi dhidi ya Yesu yalijumuisha: (1) kwamba alizaliwa kutohana na uzinzi, (2) kwamba kuzaliwa kwake kulimaanisha kifo cha watoto wa Bethlehemu, na (3) kwamba Yosefu na Maria walikimbilia Misri kwa sababu hawakuhesabiwa kati ya watu wa Israeli. Shtaka la uzinzi lilikanushwa mara moja na Wayahudi 12 wacha Mungu amba walishuhudia uchumba wa Maria na Yosefu. Mahojiano kati ya Pilato na Yesu (yaliyoundwa baada ya [Yn 18:33-38](#)) yanafuata katika sura ya 3. Wayahudi wanashakti Yesu kwa

kumkufuru Mungu, na Pilato kwa kusita anamkabidhi Yesu kwao (sura ya 4). Nikodemo kisha anasimama katika baraza la Kiyahudi na kuwasihu wamwachilie Yesu, kwa maana ikiwa si wa Mungu harakati zake zitashindwa (rej. [Matendo 5:38-39](#)), lakini Wayahudi wanampinga (sura ya 5). Kisha Wayahudi watatu walioponywa na Yesu wanatoa ushahidi kwa niaba yake (sura ya 6), ikifuatiwa na Bernike, mwanamke aliyepokea uponyaji wa tatizo la damu (sura ya 7). Umati unamtangaza Yesu kuwa nabii (sura ya 8). Pilato anapotoa kutoa mfungwa, Wayahudi wanaomba Baraba, na Pilato kisha anaosha mikono yake ya suala hilo na anafanya Yesu apigwe mijedidi na kusulubiwa na wahalifu wawili, Dysmas na Gestas (sura ya 9). Yesu anadhihakiwa na umati, wakati mhalifu mmoja (Gestas) anakaripiwa na mwingine (sura ya 10). Kifo cha Yesu kinaambatana na giza la jua, ambalo Wayahudi wanachukulia kama kupatwa kwa kawaida (sura ya 11). Yosefu wa Arimathaya kisha anashikwa na Wayahudi na kufungwa; wanapokuja kumwua amepotea (sura ya 12). Walinzi wanaripoti kuonekana kwa malaika kwenye kaburi, lakini wanahongwa na Wayahudi kukaa kimya (sura ya 12). Wayahudi watatu kisha wanatoka Galilaya: Phineas, kuhani; Adas, mwalimu; na Angaeus, Mlawi. Wanaripoti kuwa wameona Agizo Kuu na kupaa kwa Yesu kwenye Mlima Malich (sura ya 14). Nikodemo anapendekeza kwamba milima inayozunguka ichunguzwe ili kuona kama roho fulani haijamchukua Yesu na kumtupa kwenye miamba; Wayahudi hawapati kitu isipokuwa Yosefu wa Arimathaya katika mji wake (sura ya 15). Yosefu anaitwa kutoa ushahidi mbele ya baraza na kufichua jinsi Yesu aliyefufuka alivyomtokea alipokuwa kifungoni na kumweka huru (sura ya 15). Baraza linaamua, baada ya kusikia mashahidi wengine, kwamba ikiwa Yesu bado anakumbukwa baada ya miaka 50, hadithi lazima ziwe za kweli (sura ya 16).

Hati ya Pili inaanza na simulizi la Yosefu akizungumza na baraza. Anadai kwamba ndugu wawili walilelewa pamoja na Yesu. Baraza linawaita ili watoe hadithi zao (sura ya 17). Wakiwa kuzimu, ndugu hao walidai kwamba nuru kuu ilionekana na Abrahamu na Isaya wakafurahi sana (sura ya 18). Shetani alifikiri kwamba Yesu angeweza kuzuiliwa kuzimu (sura ya 20); lakini Mfalme wa Utukufu alipofika, milango ilivunjwa. Shetani alikabidhiwa kwa malaika ili afungwe (sura ya 22) na alikemewa na kuzimu kwa kusababisha uharibifu wa ufalme wake (sura ya 23). Mfalme wa Utukufu (Kristo) kisha

akawaongoza Adamu na wafu wengine wenye haki kutoka kuzimu (sura ya 24) na kwenda paradiso (sura ya 25), ambapo hata mhalifu aliyekuwa ametubu alionekana (sura ya 26). Ndugu hao wawili wanadai kwamba wametumwa na malaika Mikaeli kuhubiri ufufo wa Yesu kwa wanadamu wote.

Matendo ya Pilato ni mkusanyiko wa nukuu na marejeleo kutoka kwa Injili nne za kanoni, yakiwa yamechanganya na nyongeza za kubuni na hata za kufikirika. Kimsingi, ni hati ya utetezi inayojaribu kuthibitisha ukweli wa ufufo wa Yesu dhidi ya madai ya wapinzani wa kipagani na Kiyahudi. Kwa bahati mbaya, ina sauti ya chuki dhidi ya Wayahudi ambayo ilikuja kuashiria maigizo ya Kikristo ya matukio ya Wiki ya Mateso kuanzia karne ya nne hadi mwisho wa Enzi za Kati.

Pistis Sophia

Hati ya Koptiki ya karne ya nne (Codex Askewanus) inawakilisha moja ya kazi za Gnostiki zilizopo leo. Kazi hii, yenye sura nne, inapata jina lake kutoka kwa shujaa Sophia, ingawa ni nusu ya kwanza tu ya kazi hiyo inayomrejelea. Sehemu hii inaeleza jinsi Yesu, katika miaka 11 ya kwanza baada ya ufufo wake, alirudi kuwafundisha wanafunzi wake siri kuu ya yote: Hazina ya Nuru. Yesu alirudi kwenye Mlima wa Mizeituni ambapo anakamatwa kuititia aeons na katika safari yake anafika aeon ya kumi na tatu ambapo anamkuta Sophia. Yeye yuko katika huzuni kwa sababu ameona mwanga wa Hazina ya Nuru lakini anadanganya na Authades (anayejitakia), ambaye anamwangazia mwangaza wa uongo mbele yake, na kumsababisha kuanguka mikononi mwa nguvu za vitu. Hata hivyo, anadumisha matumaini na imani yake, na baada ya sala 12 anaokolewa kutoka kwa Authades na machafuko na Yesu ambaye anamrudisha kwenye kikomo cha chini cha aeon ya kumi na tatu.

Kazi hiyo ipo katika mfumo wa mazungumzo—Yesu akijibu maswali yanayoulizwa na wanafunzi wake. Mada ina mtazamo wa Kignostiki kabisa kuhusu wokovu unaotokana na mafundisho ya siri yanayotoa mwanga.

Kitabu cha Protevangelium cha Yakobo

Tazama Yakobo, Protevangelium ya (hapo juu).

Zaburi za Solomoni

Tazama Solomoni, Zaburi ya (hapo chini).

Kitabu cha Ufufuo wa Kristo na Bartholomayo

Tazama Bartholomayo, Kitabu cha Ufufuo wa Kristo na (hapo juu).

Agano la Reuben

Tazama Ushuhuda wa Wazee Kumi na Wawili (hapo chini).

Unabii wa Sibyline

Maandishi ya pseudopigrafi yalikuwa na vitabu 15 awali, ambapo 12 kati ya hivyo viro katika maandiko ya Kigiriki ya baadaye. Neno *sibyl* lina asili ya Kigiriki. Lilidaiwa kuwa ni unabii wa miungu na kwa ujumla lilikuwa na ujumbe wa tukio la maafa linalokuja. Baadhi ya Wayahudi walikubali na kutumia aina hii ya uandishi kwa madhumuni ya uenezaji.

Masibila walitokea mwanzoni mwa kipindi cha Maccabean (165 KK) na kuendelea hadi muda mfupi baada ya uharibifu wa Hekalu la Pili (76 BK). Waandishi, wanaoaminika kuandika huko Aleksandria, Misri, walisisitiza umoja na ukuu wa Mungu. Mungu alidhibiti matukio yote, huku miungu ya kipagani ikiwa haina maana na isiyoweza kufanya chochote. "Lakini Mungu ni mmoja, aliyeinuliwa zaidi ya wote, ambaye ameumba mbingu, jua, nyota na mwezi. . . . Amemfanya Adamu kuwa mtawala aliyechaguliwa na Mungu wa wote. Ninyi watu . . . acheni aibu ya kutengeneza miungu" (kitabu 2). Mungu anadhibiti historia ya mataifa. Masibila yanaelezea historia ya vizazi 10 kutoka ufalme wa Ashuru hadi uharibifu wa Hekalu la Pili na tetemeko kubwa la ardhi (kitabu 4.47ff.). Kitabu cha tatu pia kina sehemu kuhusu uharibifu na matatizo yatakayopatikana kabla ya hukumu kuu. Inajumuisha vifungu viwili vyaa kimasih ambapo Masihi anatambulisha enzi ya Amani na ustawi kwa Mwaminifu: "Atainua ufalme wake kwa vizazi vyote juu ya watu. . . . Kwa maana hakuna kitu isipokuwa Amani kitakachokuja juu ya nchi ya wema" (mistari 767, 780). Hali ya milele itahifadhiwa kwa Mwaminifu ambaye atafufuliwa kutoka kwa wafu katika umbo la mwili: "Lakini wote walio wacha Mungu wataishi tena duniani, wakati Mungu atakapowapa pumzi na uhai na neema kwao wacha Mungu" (kitabu 4.187–190), wakati wasio wacha Mungu watatupwa kuzimu, "Na wote waliotenda dhambi kwa matendo ya uovu rundo la ardhi litawafunika tena, na Tartaru yenye giza na sehemu za ndani za kuzimu" (mistari 183–186).

Kusudi la wazi la waandishi wa masibila lilikuwa kuonyesha usahihi wa imani ya Kiyahudi kwa kuweka ujumbe wao katika mfumo wa masibili, ulioanzishwa na Wagiriki na kuthaminiwa na Warumi. Katika kusisitiza kwao Mungu wa Israeli na upinzani wao dhidi ya upagani, wanasimama katika mkondo wa apokaliptiki, ufhuzi wa siri za Mungu za zamani na zijazo. Sibyl kama mjambe wa kimungu ilitumiwa, hivyo, kama aina ya fasihi ili kufikisha ujumbe kwa ulimwengu usio wa Kiyahudi.

Mafundisho ya Silwano

Kazi ya fasihi ya Gnostiki, inayohusishwa na Silwano, rafiki wa Petro na Paulo, iligunduliwa huko Chenoboskion, Misri ya Juu, mwaka wa 1946.

Agano la Simeoni

Tazama Ushuhuda wa Wazee Kumi na Wawili (hapo chini).

Matendo ya Petro ya Kisilavoni

Tazama Petro, Matendo ya Kisilavoni (hapo juu).

Zaburi ya Solomoni

Zaburi za Solomoni ni mkusanyiko wa nyimbo 18 zinazohusishwa na Solomoni. Zinachukuliwa kama pseudepigrapha. Zaburi hizi ziliandikwa pengine na mwandishi mmoja, aliyeishi katikati ya karne ya kwanza KK na aliandika kwa Kiebrania. Mtazamo wa kiteolojia wa mwandishi ni wa Kifarisyat katika maoni yake kuhusu sheria, hukumu, na mustakabali wa Israeli. Zaburi za Solomoni zinafanana na kitabu cha kanoni cha Zaburi katika umbo na istilahi zao. Moja ya mfanano katika umbo na istilahi ni msisitizo juu ya tofauti kati ya wenye haki na waovu. Waovu ni Mataifa ambao wanatia unajisi vitu vitakatifu vya Bwana (2:3) na Wayahudi walioasi ambao wameanguka katika dhambi (3:11, 13).

Tabia ya mwenye dhambi ni ya kipumbavu, tofauti na mtu mwenye hekima (rej. Fasihi ya Hekima). Mpumbavu hana hofu ya Bwana (4:1); maneno na matendo yake yanaonyesha kutokuwa kwake na haki (4:2ff.). Anajulikana kwa uongo wake, kuhukumu wengine, viapo vya uongo, uasherati, uvunjaji sheria, na tamaa zake za ubin afsi kwa gharama ya wengine (rej. 12). Wenye haki ni wenye hekima, wanaomcha Bwana (4:26). Hawakatishwi tamaa na ndoto mbaya au nyakati za hatari (6:4–5). Wanachochewa na bidii kwa ajili ya Uadilifu wa Bwana, wanaposhuhudia unajisi wa

hekalu na sheria (8:28). Upendo wa Bwana kwao unaonyeshwa katika nidhamu, na wanajibu karipio la Bwana kwa kutubu dhambi zao. Mwandishi anawalinganisha wenge haki na Mti wa Uzima katika Paradiso. Wao ni imara na hawataong'olewa (14:2ff.). Waovu, kwa upande mwengine, hawatakumbukwa katika maisha haya, na Mungu atashughulika nao kwa haki kwa kuwatupa katika "Sheol na giza na uharibifu" (14:6; 15:10).

Mwandishi anamwona Mungu kama Mfalme mwenye nguvu anayewatawala mataifa (2:34ff.), tayari kuhukumu maadui zake na maadui wa wenye haki (2:38ff.; 4:9) na kuwatetea wenye haki (2:39). Utunzaji wa Bwana unaonyeshwa katika jinsi anavyodumisha maumbile (5:11–12), na katika kuinua kwake wafalme, watawala, na mataifa (5:13). Mwandishi anamhakikishia msomaji kwamba utunzaji wake unawafikia hasa maskini na wale wanaomwita (5:2–3, 13). Yeye ni tumaini la wenye haki (8:37).

Kutokana na imani hii ya ufalme wa haki wa Mungu na ulinzi wake kwa wenye haki, Zaburi zimejaa imani kwamba uovu utashindwa kwa kuingilia kati kwa Mungu kwa niaba ya wenye haki. Muktadha maalum ambao Zaburi hizi zilitokana ni kuingia kwa Pompey katika Yerusalem na unajisi wake wa hekalu (63 KK), na ilitumainiwa kwamba kifo cha Pompey (48 KK, tazama 2:30ff.) enzi ya masihi ingeanzishwa. Kwa hiyo, mwandishi anamkumbusha Mungu kuhusu agano lililofanywa na Daudi (17:5) na anaomba msamaha wa Mungu kwa dhambi za Israeli zilizopita. Israeli imekumbwa na uvamizi na udhibiti wa Mataifa kama matokeo ya hukumu ya Mungu (17:6). Kwa kuwa Pompey alikuwa amekufa, mwandishi aliomba urejesho wa utawala wa Mungu chini ya mfalme wa Daudi—"Tazama, Ee Bwana, na umwinulie mfalme wao, mwana wa Daudi. Wakati wote ambao Unaona, Ee Mungu, ili atawale juu ya Israeli mtumishi Wako" (17:23). Kupitia Masih wa Daudi nchi itatakaswa kutoka kwa wenye dhambi, mataifa yasiyo na Mungu, na wenye haki watatakaswa. Utawala wa masihi unapanuka tu juu ya mabaki ya wenye haki, ambao watakaporejeshwa katika nchi, watagawanywa katika makabila 12; Masih wa Daudi atatawala juu ya makabila na mataifa mengine "katika hekima ya Uadilifu wake" (17:29–31). Mgeni na mataifa ya Mataifa hawatashiriki katika utukufu wa ufalme. Badala yake, nafasi yao itakuwa ya utumishi.

Matumaini ya mustakabali wa utukufu wa Israeli ni kipengele cha apokaliptiki katika Zaburi. Ziliibuka katika muktadha wa kihistoria, lakini zinatarajia

mustakabali mpya kabisa. Mwandishi wa zaburi alitangaza baraka kwa wote watakaoshuhudia hukumu ya Mungu juu ya mataifa, urejesho wa Israeli, na kuanzishwa kwa ufalme wa kimasih: "Heri wale watakaokuwa katika siku hizo, kwa kuwa wataona Bahati njema ya Israeli ambayo Mungu atalaeta katika kuwakusanya makabila. Bwana na aiharakishe rehema Yake juu ya Israeli! Bwana Mwenyewe ni mfalme wetu milele na milele" (17:50-51).

Agano la Solomoni

Agano la Solomoni ni maandiko ya pseudopigrafi kutoka karne ya pili KK. Maandiko haya yanadai kwamba Solomoni ndiye mwandishi wa agano hilo. Yanapatikana katika maandiko ya Kisemiti na baadhi ya maandiko ya Kigiriki.

Nyenzo hizo kimsingi ni za Kikristo, zikiwa na msisitizo juu ya msalaba na kuzaliwa kwa bikira, lakini pia zina vipengele vya Kiyahudi. Agano hilo linaeleza jinsi Solomoni, kwa kutumia pete aliyopewa na malaika mkuu Mikaeli, alivyoweza kutuliza na kutumia ujuzi wa pepo kujenga hekalu lake. Baada ya kukamilisha hekalu, hata hivyo, Solomoni alijihuisha na ibada ya sanamu kutokana na tamaa yake kwa msichana wa Kishunemi. Kuanguka kwake kulichukuliwa na mwandishi wa agano kama fursa ya kuwaonya wasomaji juu ya nguvu na maumbo ya pepo na malaika wenyewe nguvu juu yao. Kazi hiyo imeandikwa katika mfumo wa agano ili kumruhusu Solomoni kutafakari (katika kitanda chake cha mauti) jinsi alivyofanikiwa na kushindwa kama urithi kwa Israeli.

Ushuhuda wa Wazee Kumi na Mbili

Sehemu ya pseudopigrapha ya Kiyahudi. Utunzi huu maalum unaitwa "ushuhuda" kwa sababu unawakilisha hotuba za kitandani za kila mmoja wa wana wa Yakobo. Ushuhuda huanza na hotuba ya Reuben kwa wanawe na kumalizika na ushuhuda wa Benyamini kwa warithi wake. Kila mzee anawakilishwa akikusanya wanawe karibu naye na kueleza matukio muhimu ya maisha yake. Wakati wa hotuba, mzee huonya dhidi ya maovu na mitazamo fulani na kupendekeza maadili fulani. Ushauri na maonyo ya kila mzee mara nyingi yanajumuisha ufahamu na utabiri kuhusu dhambi na wokovu kwa watoto wake. Maelezo ya maisha ya mzee hutumika kama mwongozo kwa mustakabali wa kizazi chake. Mwishoni mwa hotuba, kila mzee hufa na kuzikwa Hebron.

Inaonekana kwamba dhana ya "ushuhuda" inapata mwelekeo wake katika [Yoshua 23-24](#), ambapo Yoshua anawaita wazee, wakuu, waamuzi, na maafisa wa Israeli ([Jos 23:2; 24:1](#)) na kuwapa maagizo kabla ya kifo chake. [Wafalme wa Kwanza 2:1-12](#) inaonyesha Daudi akimpa Solomoni ushauri wa kitandani kabla ya kifo chake ili kutembea katika njia za Mungu. Hotuba za wazee wa ukoo zinapata marejeleo zaidi ya maandiko katika Mwanzo sura ya [49](#), ambapo Yakobo anawaita wanawe pamoja ili kusikia kuhusu siku zao za baadaye. Mwisho wa hotuba, Yakobo anakufa ([Gn 49:33](#)).

Aina ya maandishi ya sasa (toleo la Kislavoni, Kiarmenia, na Kigiriki) huenda ilitokea wakati fulani katika karne ya pili au ya tatu BK. Hata hivyo, sehemu kubwa ya nyenzo inaonekana kurudi nyuma hadi karne ya pili au ya tatu KK. Makubaliano ya jumla ya wasomi ni kwamba maandishi ya awali katika lugha ya Kisemiti (ama Kiebrania au Kiaramu) yaliandikwa na mwandishi au waandishi fulani katika karne ya tatu au ya pili kabla ya enzi ya kawaida. Katika kipindi cha baadaye, sehemu za Kikristo ziliongezwa kwenye maandishi ya awali. Kwa mifano ya sehemu za Kikristo tazama Agano la Simeoni 6:7; Agano la Walawi 10:2; Agano la Dani 6:9; Agano la Naftali 4:5; Agano la Asheri 7:3-4; Agano la Yosefu 19:11; Agano la Benyamini 3:8; 9:2-4. Inaonekana kwamba maagano haya yanaweza kuwa yamefanyiwa marekebisho na mwandishi wa Kiyahudi na waandishi wengine wa Kikristo kwa muda mrefu. Hivyo, tuna hati ya Kiyahudi kutoka karibu karne ya tatu kabla ya enzi ya kawaida ambayo imepitia marekebisho ya Kiyahudi na Kikristo kwa muda mrefu. Maagano haya yalipata umaarufu mkubwa katika karne ya kumi, huku maslahi maalum yakionyeshwa katika unabii wa mababu na maarifa yao ya siri.

Yafuatayo ni muhtasari wa kila moja ya ushuhuda wa mababu. Vipande hivi vimejikita kwenye *Pseudopigrapha* ya R. H. Charles, uk. 282-367.

Rubeni

Agano la Reuben linaathiriwa sana na tukio la kuchafua kitanda cha baba yake. Hii inahu Reuben kumchukua suria wa baba yake, Bilha, wakati alipokuwa amelewa. Reuben ana maoni makali kuhusu kile anachokiona kama sifa mbaya za wanawake, na anawaonya wanawe kuwa waangalifu katika uhusiano wao na wanawake. Maoni yake juu ya wanawake yanaweza kuonyesha hisia mbaya zilizokuwepo kati yake na Yakobo kuhusu Bilha. Reuben anatabiri kwamba katika

siku zijazo wanawe watakuwa na wivu kwa wana wa Walawi lakini hawataweza kuwashinda. Anawaasa wazao wake kuwa na heshima na upendo kwa kila mmoja na kuwa wakweli kwa majirani zao. Reuben anazikwa Hebron.

Simoni

Mzee Simeoni anaonyeshwa kama shujaa mwenye nguvu. Akirejelea simulizi la kiblibia la Yosefu kuuzwa utumwani ([Gn 37:25-28](#)), Simeoni anasema kwamba alitaka kumuua Yosefu badala ya kumuua utumwani. Kama adhabu kwa mtazamo huu, Mungu alinyauka mkono wake wa kulia kwa siku saba. Simeoni anawaonya wanawe dhidi ya wivu, udanganyifu, na uasherati. Anatabiri kwamba watajaribu kuwadhuru wana wa Walawi lakini anasema kwamba wana wa Walawi watabaki kuwa bora. Simeoni alitarajia enzi ya furaha (6:4-7a), wakati "Wale wa Juu" watabarikiwa. Mstari wa 7b ni uingiliaji wa Kikristo, "Kwa sababu Mungu amechukua mwili na kula na watu na kuwaokoa watu." Anawaonya wanawe kutii wana wa Walawi na Yuda, kwani itakuwa kutoka kwao kwamba wokovu wao utatimizwa. Anatabiri kwamba kuhani mkuu atatoka Walawi na mfalme atatoka kwa ukoo wa Yuda. Simeoni anahitimisha agano lake kwa kutabiri kwamba Mataifa yote (uingiliaji) na Israeli wataokolewa.

Walawi

Agano la kitanda cha Walawi linaelezwa kuititia ndoto ambazo anasimulia kwa wanawe. Anatabiri kwamba kutoka kwa wazao wake na wale wa Yuda, Bwana angeonekana mionganoni mwa watu ili kuoko kila jamii ya watu (2:11). Wazao wa Walawi wangekuwa "kama jua kwa uzao wote wa Israeli" (4:3b), na katika ndoto moja inaonyeshwa kwamba baraka za ukuhani zingekuja kwa wanawe (8:2-3). Walawi anatabiri kwamba mfalme angeinuka katika Yuda; mfalme huyu angeanzisha ukuhani mpya ambao unahudumia Wayahudi na Mataifa. Sura ya kumi ina uingiliaji wa Kikristo kwamba kwa sababu ya uovu na makosa, wana wa Walawi wangemkosea "Mwokozi wa ulimwengu, Kristo" (10:2) na kwa sababu hiyo wangeenezwa duniani kote. Sura ya 13 ina mada kadhaa za hekima na msisitizo juu ya hitaji la kufuata na kutii sheria. Sura ya 16 inatambulisha utabiri wa eskatolojia kwamba wana wa Walawi wangepotoka kwa majuma 70. Sura inayofuata inatoa maelezo ya majuma 70 ambapo kungekuwa na ukuhani kwa kila Yubile. Ukuhani wa kwanza ungekuwa mkubwa, na uhusiano wa kuhani na Mungu ungekuwa kama kwamba Mungu angeitwa Baba. Ukuhani wa Pili unge "zaliwa katika huzuni ya

wapendwa" (17:3), lakini ukuhani huu utatukuzwa na wote. Ukuhani wa tano unaofuata ungekuwa na sifa za huzuni, maumivu, chuki, na giza. Hata hivyo, ukuhani mpya ungeinuka na Amani italetwa duniani kote (18:4); dhambi itakoma (18:9), kwa kuwa ukuhani huu mpya utakuwa na roho ya ufahamu na utakaso juu yake. Agano linahitimisha na onyo la kuchagua ama sheria ya Bwana au kazi ya Beliar (toleo la Beliar). Wana wanaahidi wenyewe kwa sheria, na baada ya kifo cha Walawi wanamzika huko Hebron.

Yuda

Agano la Yuda linaanza kwa kuwaambia wazao wake kwamba aliahidiwa na baba yake kuwa angekuwa mfalme. "Na ikawa, nilipokuwa mwanaume, baba yangu alinibariki, akisema, Utakuwa mfalme, ukifanikiwa katika mambo yote" (1:6). Yuda anakumbuka ujana wake na uwezo wake wa kushinda wanyama wa porini. Alitii amri na hakujiachilia kwa tamaa. Alitabiri kwamba wazao wake wangeanguka katika uovu kwa sababu ya upendo wa pesa na mvuto wa wanawake wazuri (sura ya 17). Katika sura ya 21, Yuda anatabiri kwamba Bwana angewapa wazao wake ufalme na ukuhani kupitia wana wa Walawi. Sura ya 24 inajumuisha uhariri wa Kikristo wa kimasih. Inatabiriwa kwamba kutoka kwa nyota ya Yakobo, mmoja atainuka ambaye hatakuwa na dhambi na kutoka kwake fimbo ya Uadilifu itakua kwa Mataifa (24:6). Agano linahitimisha na tumaini la eskatolojia kwa siku zijazo wakati "wale amba ni maskini kwa ajili ya Bwana watafanywa matajiri na wale amba ni Putu kwa ajili ya Bwana watafufuka kwa uzima" (25:4). Yuda anakufa na kuzikwa Hebron.

Isakari

Maneno ya mwisho ya mzee huyu ni ya kipekee kwa kuwa Isakari anaonyeshwa kuwa "mnyofu" na asiyé na makosa (tofauti na ndugu zake wengi). Anatabiri kwamba ukuhani utatoka kwa Walawi na ufalme utatoka katika ukoo wa Yuda. Katika sura ya 6, Isakari anatabiri kwamba watoto wake "watashikamana" na Beliar. Ikiwa watatambua rehema ya Mungu na kufuata maisha ya mfano ya Isakari, "kila roho ya Beliar itawakimbia." Ombi lake la mwisho ni kwamba azikwe Hebron pamoa na baba zake.

Zabuloni

Mzee Zabuloni anaanza agano lake kwa kujieleza kama "zawadi nzuri" kwa wazazi wake. Kama Isakari, anaonyesha kwamba hana ufahamu wa kutenda dhambi "isipokuwa katika mawazo" (na

ikiwa ana uovu wowote, ni dhambi ya ujinga tu). Zabuloni anadai kwamba hakuunga mkono vitendo vilivyofanywa dhidi ya Yosefu, na angekuwa amemwambia Baba yake kuhusu shida ya Yosefu isipokuwa ndugu wengine walikubaliana kwamba ikiwa "mtu yelete atafichua siri, atauawa" (1:6). Katika 1:7, anatangaza kwamba kama si yeze, ndugu wengine wangemuua Yosefu. Ndugu walikuwa na shaka sana na Zabuloni kiasi kwamba walimwangalia hadi Yosefu aliuzi. Mstari wa 5:3 una mada inayojulikana inayopatikana katika AJ na kwa marabi: "Kuwa na huruma miyoni mwenu, watoto wangu, kwa sababu kama mtu anavyofanya kwa jirani yake, ndivyo Bwana atakavyofanya kwake." Zabuloni anaamini kwamba somo hili linaonyeshwa kwa njia ya vitendo. Wana wa ndugu wengine walipatwa na ugonjwa na kufa kwa sababu ya kitendo kilichofanywa dhidi ya Yosefu ("kwa sababu hawakuonyesha huruma miyoni mwao," 5:5). Wana wa Zabuloni walihifadhiwa bila ugonjwa. Anaendelea na mafundisho yake ya hekima (8:3) kwa kutangaza kwamba kwa kiwango ambacho Adamu ana huruma kwa jirani yake, Bwana kwa kiwango hicho atamrehemu. Zabuloni anatabiri mgawanyiko kati ya falme za kaskazini na kusini na hatimaye ushindi wa falme hizi na Mataifa. Hata hivyo, watu watatibu na Bwana atawarudisha "nchini" na Yerusalem (9:8). Katika sura ya 10, Zabuloni anatabiri kwamba baada ya kifo chake atainuka kama mtawala katikati ya wanawe (10:2), na anaahidi thawabu kwa wale wanaoshika sheria na adhabu kwa wasiomcha Mungu. Zabuloni anakufa mwishoni mwa agano lake na anazikwa Hebron.

Dani

Mzee Dani analalamika kuhusu vivu wake kwa Yosefu na anaeleza kwamba alidhibitiwa na roho ya Beliar. Anafichua kwamba alitaka kumuua Yosefu ili apate upendo wa Baba yake. Dani anaonya dhidi ya roho za uongo na hasira, na anawahimiza wazao wake kupenda ukweli na uvumilivu. Anawaonya kushika amri na "kupenda Bwana katika maisha yenu yote na kupendana kwa moyo wa kweli" (5:3). Dani anatabiri kwamba wanawe "katika siku za mwisho" watajitenga na Bwana na hivyo kuamsha hasira ya wana wa Walawi. Pia watapigana dhidi ya wana wa Yuda. Wanawe hawatashinda dhidi ya wana wa Walawi na Yuda kwa sababu malaika wa Bwana atawaongoza. Dani anaeleza kwamba alisoma katika kitabu cha Henoko (marejeleo yanayopendwa na wazee) kwamba Shetani na roho zote za uovu na kiburi zitasababisha wana wa Walawi, Yuda, na Dani kutenda dhambi.

Watachukuliwa mateka ambapo watapokea mapigo ya Misri na maovu yote ya Mataifa. Hata hivyo, watakaporudi kwa Bwana watapokea rehema na kupewa amani. Utabiri ni kwamba kutakuwa na mmoja atakayeinuka kutoka kabilia la Yuda na Walawi anayeitwa "wokovu wa Bwana." Inaonekana kwamba "anayeinuka" atapigana dhidi ya Beliar na kutekeleza "kisasi cha milele" dhidi ya maadui wao (5:10). Onyo la mwisho la Dani ni kuwa makini na Shetani na roho zake na kumkaribia Mungu na malaika "anayewaombea" (6:2). Sehemu ya mwisho inawaonya wana wa Dani kuwarithisha watoto wao wote waliyosikia ili "mwokozi wa Mataifa apooke" wao. Inafuata hoja ya kupinga kwa Mkristo kuhusu mwokozi kuwa wa kweli, mvumilivu, mpole, na mnyenyeketu (6:9). Dani alipokufa, alizikwa karibu na Abrahamu, Isaka, na Yakobo.

Naftali

Inasemekana Naftali alikuwa na umri wa miaka 130 alipotoa maneno yake ya mwisho. Anaonyeshwa kuwa na afya njema, lakini asubuhi baada ya karamu anatabua kwamba atakufa. Hivyo, anakusanya wanawe karibu naye. Naftali ana hisia kali ya mpangilio ambayo inachangia katika muundo na vitendo vya mtu pamoja na ulimwengu. Anaona "tatizo la Mataifa" kama kuacha kwao Bwana na kubadilisha mpangilio wao ili watii "nguzo na mawe." Mabadiliko ya mpangilio yalikuwa tatizo huko Sodoma na pia yalisababisha Gharika.

Naftali anasoma kutoka kitabu cha Henoko kwamba watoto wake watajitenga na Bwana na kutembea "katika uasi wote wa Mataifa" (4:1). Anabashiri kwamba kizazi chake kitachukuliwa mateka kwa sababu ya dhambi zao, na baadaye "wachache" watarudi kwa Bwana na atawarudisha katika nchi yao. Baada ya kurudi katika nchi, Naftali anatabiri kwamba watoto wake watamsahau Bwana na "kuwa wasiomcha Mungu," na matokeo yake watatawanyika duniani kote. Watabaki katika hali hii hadi huruma ya Bwana itakapokuja na mtu anayefanya Uadilifu na rehema atakapokuja kwao. Naftali anasimulia ndoto mbili alizokuwa nazo katika mwaka wake wa 40. Katika ndoto ya kwanza, aliona jua na mwezi vimesimama. Isaka aliwaambia wajukuu zake wakimbie na kushika jua na mwezi, kila mmoja kulingana na nguvu zake. Walawi walishika jua, na Yuda alikamata mwezi. Wote wawili walinuliwa pamoja na jua na mwezi. Ndipo alioneckana fahali katika ndoto akiwa na pembe mbili kubwa na mabawa ya tai. Wana wengine walijaribu kumkamata fahali huyu lakini

hawakuweza. Hata hivyo, Yosefu alikuja na kumkamata fahali na kupaa "juu pamoja naye" (5:7).

Kuna utabiri kwamba makabila 12 ya Israeli yangechukuliwa mateka na Waashuru, Wamedi, Waajemi, Wakaldayo, na Wasiria. Ndoto nyingine iliona meli ikitisafiri kwenye bahari ya Jamnia bila mabaharia au nahodha. Imeandikwa kwenye meli hiyo maandishi "Meli ya Yakobo" (6:2). Yakobo na wanawe walikuwa kwenye meli, na dhoruba ilipotokea Yakobo aliondoka kutoka kwa. Hatimaye meli inavunjika kutokana na mawimbi ya bahari, na wakati Yosefu anasafiri kwa mashua ndogo, ndugu wengine wanagawanyika kati ya mbao tisa huku Walawi na Yuda wakishiriki mbao moja. Inaonekana kwamba kwa maombi ya Walawi, ndugu wote hatimaye wanafika salama ufukwensi. Naftali anapomweleza Baba yake ndoto hizi, Yakobo anajibu kwamba mambo haya yote lazima yatimie.

Naftali aliwaambia wanawe wawe na umoja na Walawi na Yuda kwa sababu kupitia wao "wokovu utainuka kwa Israeli" (8:2). Pia kupitia Walawi na Yuda, wenye haki wa Mataifa watakusanya. Naftali alikuwa na kuzikwa Hebron.

Gadi

Mzee Gadi anaonyeshwa akimchukia Yosefu kwa sababu Yosefu alimwambia baba yake kwamba Gadi na baadhi ya ndugu wengine walikuwa wakila kutoka kwenye kundi bora zaidi wakati wakichunga. Wakati wa agano lake, Gadi anakiri dhambi yake ya chuki kwa wanawe na kuwaonya dhidi ya kuhifadhi chuki kwa sababu inaleta tu maumivu: "Kwa maana kama upendo ungewahuisha hata wafu na kuwaita tena wale waliopangiwa kufa, basi chuki ingewaua walio hai na wale waliotenda dhambi kidogo isingewaacha waishi" (4:6).

Toba inaeleweka kama njia ya kutoa maarifa kwa roho na inaongoza akili kuelekea wokovu. Gadi anawahimiza wanawe kuheshimu ukoo wa Walawi na Yuda, kwa kuwa humo ndipo wokovu wa Israeli unapatikana. Anatabiri kwamba wanawe watatembea katika uovu na ujisadi wote na anamalizia kwa sauti ya kukata tamaa kwa kuomba kuzikwa karibu na baba zake. Gadi anazikwa Hebron.

Asheri

Asheri ana uelewa mkubwa kuhusu roho nzuri na mbaya na uchaguzi ambao mwanadamu lazima afanye kati ya uwezekano huu mbili. Asheri

anatabiri kwamba kizazi chake kitafanya mambo yasiyompendeza Mungu na hawatazingatia sheria ya Mungu. Kwa hivyo, watakabidhiwa mikononi mwa maadui zao na watatawanyika. Wataishi katika hali hiyo hadi "Juu" atakapozuru dunia "akija Mwenyewe [kama mwanadamu na watu wakila na kunywa] . . . ataokoa Israeli na Mataifa yote" (7:3-4). Uingiliaji huu wa Kikristo unaifuatiwa na tamko kwamba Bwana atawakusanya kwa sababu ya huruma yake na kwa ajili ya Abrahamu, Isaka, na Yakobo. Asheri anapokufa, anazikwa Hebron.

Yusufu

Yosefu anajiita "mpendwa wa Israeli," (1:2) na ingawa alikabili wivu na hatari ya kifo, hakukata tamaa. Katika ushuhuda wake, anasimulia masaibu yake ya kuuzwa utumwani. Mistari katika sura ya kwanza imeandikwa kwa ulinganifu, ambapo nusu ya kwanza ya kila mstari inaeleza shida za Yosefu na nusu ya pili inamtukaza Bwana kwa usalama wake: "Nilieuza utumwani, na Bwana wa wote akanifanya huru: Nilichukuliwa mateka, na mkono wake wenye nguvu ukansaidia. Nilipata njaa na Bwana mwenyewe akanilisha" (1:5). Yosefu anaeleza uzoefu wake Misri, na sura nane zimejitelea kwa majaribu ya mwanamke wa Misri. Hata hivyo, Yosefu alikataa majaribu hayo na Bwana akamzawadia kwa imani yake. Anawaonya wanawe kuwa na hofu ya Bwana katika kazi zao zote kwa sababu yejote anayefuata sheria ya Bwana atapendwa naye. Hii ndiyo siri ya mafanikio yake. Yosefu anawahimiza watoto wake kutenda mema kwa yejote atakayewatendea mabaya na kuwaombea maadui zao. Anatoa mtazamo wake kwa ndugu zake kama mfano wa sifa hiyo.

Yosefu anawaonya wanawe wazingatie amri za Bwana na waheshimu Walawi na Yuda kwa kuwa "Mwanakondoo wa Mungu, anayeondoa dhambi za ulimwengu, anayeokoa Mataifa yote na Israeli" (19:11) atatoka kwa. Anatabiri utumwa huko Misri lakini pia ukombozi wa baadaye. Anawaelekeza wanawe wachukue mifupa yake wanapoondoka Misri, na agano linaonyesha kuwa Yosefu alizikwa Hebron.

Benjamini

Mzee wa mwisho anatoa agano lake akiwa na umri wa miaka 125. Anawahimiza watoto wake kumpenda Bwana na kushika amri zake. Anawasihi wafuate mfano mwema wa Yosefu, kwa kuwa hakutaka matendo ya ndugu zake dhidi yake yahesabiwe kama dhambi. Benyamini anatabiri kwamba katika Yosefu unabii utatimia "kuhusu Mwanakondoo wa Mungu na Mwokozi wa

ulimwengu, na kwamba asiye na lawama atatolewa kwa watu wasio na sheria, na asiye na dhambi atakufa kwa ajili ya watu wasiomcha Mungu katika damu ya agano, kwa ajili ya wokovu wa Mataifa na Israeli na atamwangamiza Beliar na watumishi wake" (3:8). Mtu anaweza kuona mara moja jinsi uingiliaji wa Kikristo ungeweza kupata urahisi wa hoja katika agano hili. Yosefu anaonyeshwa akiteseka bila hatia na bila majuto. Vivyo hivyo, Masihi wa Kikristo angeweza kuteseka na kufa kwa ajili ya watu wasiomcha Mungu.

Benyamini anaamini kwamba kuna waovu mionganoni mwa wanawe; kutokana na kusoma kwake kitabu cha Henoko, anabashiri kwamba watafanya "uasherati na uasherati wa Sodoma" na ni wachache tu watakaonusurika (9:1). Inaonekana kutakuwa na mabaki kutoka kila kabilia kwani makabila 12 na Mataifa watakusanyika katika hekalu la mwisho. Wokovu wao utatokana na "Bwana" kumtuma "nabii wake pekee aliyezaliwa" (9:2), ambaye atainuliwa juu ya mti, na pazia la hekalu litapasuka na Roho wa Mungu atapewa Mataifa. Benyamini anawaonya wanawe kwamba wakitembea katika utakatifu kulingana na amri za Bwana, Israeli wote watakusanyika kwa Bwana. Benyamini anapokufa, anazikwa Hebron.

Kutoka kwa muhtasari mfupi wa kila mzee, ni dhahiri kwamba agano lilifanyiwa marekebisho na Wayahudi na Wakristo na linaenda zaidi ya kuingizwa tu. Maandishi yanaonyesha sifa kama vile masihi wawili, amri ya upendo mara mbili, mafundisho ya kimaadili na ya kiteolojia, pamoja na wokovu wa ulimwengu wote. Hata hivyo, ni vigumu zaidi kuweka vipengele hivi ndani ya kipindi maalum cha wakati au hata dini.

Matendo ya Thaddeus

Toleo la karne ya sita na upanuzi wa Doctrina Addaei ya karne ya tano ya Kisiria, au Hadithi ya Abgar. Hadithi hii inahusu mawasiliano ya barua zinazodaiwa kuwa kati ya Abgar, mfalme wa Edessa (9-46BK), na Yesu. Mawasiliano haya yanababisha Thaddeus, mmoja wa mitume wa Yesu, kutumwa kwenda Edessa. Akiwa huko, anafanya miujiza mingi, ikiwemo kumponya Abgar. Matendo yanaonyesha Abgar akiponywa wakati Ananiasi, mjumbe wake, anarudi kabla ya kuwasili kwa Thaddeus. Matendo haya yanazingatia shughuli za Thaddeus katika kuanzisha kanisa huko Edessa.

Thecla, Matendo ya Paulo na Wengine

Tazama Paulo na Thecla, Matendo ya (hapo juu).

Matendo ya Tomaso

Matendo ya Tomaso ni mojawapo ya kundi la Matendo ya Mitume ambayo yana sifa tatu za kawaida. Yanahadithia uenezaji wa injili katika ulimwengu wa kale, yanasisitiza matendo na maneno ya mmoja wa mitume, na bila shaka yanarekodi kifo cha mtume huyo kama shahidi. Matendo ya zamani zaidi kati ya hizi "hadithi za Matendo" ni za Paulo, Yohana, Andrea, Petro, na Tomaso. Matendo ya Tomaso, kama mengine, ni mchanganyiko wa uchaji Mungu wa Kikristo, hadithi maarufu za Hellenistic za wakati huo, na mafundisho ya maadili ya aina ya haggadic ya Kiyahudi.

Utafiti wa kitaaluma kuhusu Matendo ya Tomaso unapendekeza kwamba huenda iliandikwa mwanzoni mwa karne ya tatu. Bila shaka, maandishi haya yaliandikwa kwanza kwa Kisiria na pengine na mtu aliye na mwelekeo mkubwa kuelekea uzushi wa Gnostiki. Ilikuwa maarufu sana mionganoni mwa Wagnostiki, Wamanikee, na makanisa ya kiorthodoksi, kiasi kwamba ilitafsiriwa haraka kutoka Kisiria cha asili hadi Kiarabu, Kiarmenia, na tafsiri kadhaa za Kiyunani. Kutoka kwa matoleo haya mbalimbali ya Kiyunani, tafsiri za Kikopti, Kilatini, na Kiethiopia zilifanywa. Sehemu muhimu za toleo la Kikopti zilitafsiriwa tena kwa Kiarabu, Kiethiopia, na Kiyunani, hivyo kuunda utamaduni wa maandishi wenye kuchanganya sana. Ni maandishi moja tu kamili ya awali ya Kisiria inayosalia, na inachukuliwa kuwa si ya kuaminika sana kuliko baadhi ya tafsiri za Kiyunani zilizopo.

Kwenye toleo muhimu la Kiingereza la Matendo ya Tomaso, lile la A. F. J. Klijn lililochapishwa mwaka wa 1962, simulizi limegawanywa katika Matendo ya jadi (praxeis). Kuna 13 ya haya yaliyohesabiwa katika sura 170 mfululizo zinazojumuisha kifo cha shahidi wa mtume. Vipande mbalimbali vya liturujia, vipande vya mahubiri, na nyimbo zimejumuishwa, ikiwa ni pamoja na nyimbo mbili maarufu sana katika kanisa la awali—"Wimbo wa Bibi Arusi" katika tendo la 1 na "Wimbo wa Lulu" katika tendo la 9. Matendo sita ya kwanza hayajafungwa pamoja na mada yoyote maalum, na yanarekodi kwamba Tomaso alipanda meli kwenda India (tendo la 3), ambalo lingemaanisha huduma ya Kusini mwa India. Hata hivyo, maandishi yanazungumzia huduma kwa mfalme wa kaskazini mwa India, Gundaphoro (tendo la 4). Hata hivyo, Matendo 7 hadi 13 na kifo cha shahidi vimewekwa katika ufalme wa Kusini mwa India wa Mazdai na vinaonekana wazi kuandikwa na mkono

mmoja. Inawezekana kwamba Matendo sita ya kwanza yanawakilisha vifaa vya awali vilivyowekwa pamoja na mwandishi wa Matendo saba za mwisho na kifo cha shahidi. Hati hii inatajwa kwa mara ya kwanza kwa mila kwamba Tomaso alihudumu India, aliuawa huko, na kwamba mifupa yake ilirudishwa Edessa. Matendo ya Tomaso yameandikwa, kama yalivyo Matendo ya Mitume yasiyo ya kanoni, kwa dhana kwamba dunia iligawanywa kati ya mitume kwa ajili ya uinjilishaji na kwamba India iliangukia kwa Tomaso.

Tomaso anaitwa Yuda Tomaso katika Matendo haya yote kulingana na mtindo wa Kisiria wa kumrejelea mtume huyo. Tomaso anatajwa kama pacha wa Yesu (Pacha wa Agano Jipy), kama mpokeaji wa ufunuo wa kiungu maalum, na kama Yesu aliyefanya mwili tena—katika sura za 10, 11, 39, 47, na 48 za Matendo. Wanahistoria wengi wanaona hizi kama dalili wazi za mawazo ya Gnostiki. Wengine wanaona mawazo haya kama maonyesho ya Yesu kujibadilisha kwa mtazamo wa kibinadamu na kujitambulisha na mitume wake—vipengele ambavyo mara nyingi hupatikana katika fasih za Kikristo za mapema. Inaonekana hakuna shaka kwamba mielekeo ya Gnostiki au Manichee ilihaririwa polepole kutoka kwa maandiko ya Kigiriki na Kilatini na waandishi wa nakala wa kiorthodoksi.

Simulizi hii inamvutia msomaji haraka. Matendo ya Tomaso yanaanza na Yuda Tomaso akikataa kwenda India. Kisha anauzwa kama mtumwa—kama vile Kristo alivyokuja kama mtumwa kumkomboa Adamu. Hivyo, Tomaso anafika India kama seremala (pia kama Yesu) na mjenzi wa nyumba. Anakuwa msimamizi wa harusi ambapo miujiza inamshawishi mpiga filimbi kuhusu nafasi ya Tomaso kama mtume wa Mungu; hivyo mfalme anaomba Tomaso amwombee binti yake. Mkazo mkubwa unawekwa kwenye usafi katika mafundisho ya Tomaso, na hii mara nyingi inahusisha kujizuia na ngono pia. Hatimaye, wengi wanabadilika, akiwemo mfalme, na wanaunda mkusanyiko wa waumini huko Sandaruk.

Kwenye kitendo cha pili, Mfalme Gundophor anampa Tomaso kiasi kikubwa cha pesa ili ajenge kasri. Baada ya kumshangaza mfalme kwa kuchora kasri ardhini wakati wa baridi, Tomaso anatumia pesa hizo kuwasaidia maskini na kujenga kasri mbinguni. Mfalme anamfunga na kuamua kumuua Tomaso kwa kudhani amedanganya; lakini kaka wa mfalme, Gadi, anakufa na kwenda mbinguni ambako anaona kasri na anatamani kuinunua. Gadi

kisha anarejea mwilini mwake na anajaribu kununua kasri kutoka kwa Gundophor. Gundophor anajifunza kwamba hawezi kuiiza, anamwachilia Tomaso kutoka gerezani, na anamshauri Gadi kupanga kujenga kasri lake mwenyewe mbinguni. Tomaso anatoa doxolojia kubwa (sura ya 25 ya kitendo cha 2), na ndugu hao wawili ambao wamekuja kuamini kupidia yote haya wanataka kubatizwa.

Kwenye simulizi na mafundisho haya ya miujiza, vitabu vyote vya Agano Jipy vinaonekana kuakisiwa, ingawa kuna nukuu chache za moja kwa moja. Vipengele vya miujiza vinavyopendwa kama punda wa Balaamu anayezungumza na kuachiliwa kwa Petro kutoka gerezani vinapatikana tena katika maisha ya Tomaso kwa mapambo makubwa. Punda anayezungumza anaingia nyumbani na kumfukuza pepo kwa amri ya Tomaso; Tomaso anasababisha mshangao mkubwa kwa kupita mara kwa mara ndani na nje ya gereza lililofungwa kwa usalama. Miujiza hiyo, mateso, na wongofu vinajumuisha Matendo 3 hadi 13 na vinaendelea hadi kilele cha huduma ya Yuda Tomaso. Kifo chake cha kishahidi kinatokea (sura ya 168) mikononi mwa askari wanenye wenye mikuki ambao wameamriwa na mfalme wa Mazdal kumuua Tomaso. Baadaye anawatokea wafuasi wake ambao wanachukua mifupa ya Tomaso hadi Edessa. Wakati huo huo, mwana wa mfalme wa Mazdal anaugua hadi kufa. Kwa kukata tamaa, mfalme anaenda kwenye kaburi la Tomaso, akifikiria kupata mabaki ili kumponya mwanawewe. Akikuta mwili haupo, anatumia vumbi ambalo mwili wa Yuda Tomaso ulilala, na mwanawewe anapona. Baadaye mfalme anakuwa muumini na kujiunga na jumuiya ya waumini.

Injili ya Tomaso

Injili isiyo ya kawaida na ya uzushi ya asili ya Gnostiki ambayo huenda ilitoka katika karne ya pili au ya tatu BK. Ni moja ya maandiko mengi yanayofanana ambayo yalistawi mionganoni mwa madhehebu ya kidini ya awali kama vile Marcosians (kikundi cha karne ya pili ambacho kilijenga mfumo wa kisakramenti wa kina kuzunguka Hesabu) na Manicheans (uzushi wa karne ya tatu unaohusiana na mgogoro wa asili kati ya mwanga na giza). Kwa kweli, Cyril wa Yerusalem, aliyekufa mnamo mwaka wa 386 BK, anasema injili ya Tomaso iliandikwa na “mmoja wa wale wanafunzi waovu wa Mani” (mwanzilishi wa Manichaeism). Pamoja na Protevangelium ya Yakobo, ni moja ya injili za apokrifa za zamani zaidi na zinazojulikana zaidi kati ya zaidi ya 50 ambazo

zilisambaa ndani ya makanisa wakati wa kipindi cha ukuaji na upanuzi wao wa awali.

Injili hii ya Tomaso (wakati mwininge hujulikana kama "injili ya utotoni") haipaswi kuchanganywa na toleo la Kikopti lililopatikana mwaka wa 1945 karibu na Nag Hammadi katika Misri ya Juu. Toleo hilo la mwisho ni mkusanyiko wa "hutuba 114 za Yesu," ambayo yanatoa mwanga mkubwa juu ya ushawishi wa Gnosisimu kwenye Ukristo wa Misri. Yanadai kuwa ni "hotuba za siri" ya Yesu yaliyotolewa na "Didymos Yuda Tomaso." Injili ya Tomaso, ambayo makala hii inashughulikia, inaundwa na mfululizo wa miujiza ya utotoni ya Yesu na imehifadhiwa kwetu katika matoleo manne—mawili kwa Kigiriki (moja likiwa refu zaidi kuliko jingine), moja kwa Kilatini, na moja kwa Kisiria.

Injili ya Tomaso ilijulikana mapema na Hippolytus (155–235BK), ambaye anainukuu akisema, "Yeye anayetafuta mimi atanipata kwa watoto wenye umri wa miaka saba; kwa maana hapo ndipo mimi, ambaye nimefichwa katika aeon ya kumi na nne, nitapatikana." Hippolytus alidai kuwa ilitumika na Naasenes (kikundi cha Gnostiki kilichoabudu nyoka) kuunga mkono mafundisho yao kuhusu asili ya mwanadamu wa ndani. Nukuu hiyo hapo juu haipatikani katika matoleo yaliyopo, lakini hii inaeleweka kwa sababu kuna ushahidi kutoka kwa Stichometry ya Nicephorus (labda karne ya nne) kwamba toleo la awali lilikuwa na urefu mara mbili zaidi. Injili ya Tomaso ilijulikana kwa Origen (c. 185–254BK) na Eusebius (c. 260–340 BK). Wa mwisho aliweka katika maandiko ya uzushi na akasema inapaswa "kukatalika kama upuuzi kabisa na kukufuru" (*Historia Ecclesiastica* 3.25).

Hadithi zinazounda injili ya Tomaso zinasisitiza nguvu za miujiza na hekima ya ajabu ya mvulana Yesu. Baadhi ya wasomi wanafikiri zilitengenezwa awali na Wakristo wa kiorthodoksi kipinga uzushi wa Gnostiki kwamba "Kristo wa ajabu" alikuja kwa Yesu wakati wa ubatizo wake. Hata hivyo, inawezekana zaidi kwamba asili yao inatokana na udadisi wa watu kuhusu jinsi mvulana Yesu alivyokuwa. Baadhi ya hadithi zinaweza kuwa zilitoka kwenye vyanzo vya kipagani.

Kando na miujiza mitatu au minne, ambayo inaweza kuhesabiwa kuwa yenye manufaa, matukio ya kimuujiza yaliyodaiwa kufanywa na mvulana Yesu yalikuwa ya uharibifu. Kwa mfano, wakati mtoto fulani aliharibu mabwawa yaliyotengenezwa na Yesu, alilaaniwa na Yesu na kunyauka kabisa. Mvulana mwininge aliyemchokoza Yesu kwa kukimbia kumwelekea

"mara moja . . . alianguka na kufa." Mwalimu aliyempiga Yesu kichwani alilaaniwa papo hapo na akaanguka chini. Mwandishi wa Kifaransa Renan alimtaja Yesu wa injili ya Tomaso kama "mtoto mdogo mwenye tabia mbaya."

Katika injili, Yesu anaonyeshwa kuwa na hekima isiyo na kipimo. Anamwambia mwalimu wake Zakayo akisema, "Wewe mnafiki, kwanza, kama unajua, fundisha Alfa, halafu tutaamini wewe kuhusu Beta." Baada ya Zakayo kujilaumu kwa kuwa duni sana kwa yule aliyekusidia kumchukua kama mwanafunzi, Yesu anacheka na kutangaza, "Mimi nimetoka juu ili niwalaani." Maandishi yanaendelea, "Na hakuna mwanadamu baada ya hapo aliyethubutu kumchokoza, asije akamlaani, na akawa kilema."

Miujiza mingine ni pamoja na kutengeneza shomoro 12 hai kutoka kwa udongo, kuwapiga washtaki wake na upofu, kumfufua mtoto kutoka kwa wafu, kuponya mguu uliokatwa vipande viwili na shoka, kubeba maji katika vazi la kitambaa, kuvuna mavuno makubwa kutoka kwa punje moja ya ngano, kunyoosha kipande cha mbaa hadi urefu unaofaa, na kumponya kaka yake Yakobo ambaye alikuwa ameumwa na nyoka wakati wa kukusanya kuni. Miujiza zaidi inaweza kupatikana katika toleo refu la Kilatini.

Haishangazi kwamba Kanisa la Kiorthodoksi limekataa daima kuondoka kwenye kanuni yake ya Maandiko Matakatifu, ikiwemo Injili ya Tomaso ya apokrifa. Hata hivyo, imenekuliwa katika injili nyingine za baadaye za aina hiyo hiyo. Kwa mfano, Injili ya Pseudo-Mathayo kuanzia sura ya 18 ina msingi wake katika Injili ya Tomaso. Pamoja na vifaa vingine vya apokrifa, imekuwa na ushawishi mkubwa kwenye sanaa na fasihi ya Kikristo, hasa kuanzia karne ya kumi na kuendelea. Kwa mfano, simulizi la Yesu kutengeneza shomoro 12 kutoka kwenye udongo linaonekana katika Koran.

Injili ya kweli

Karibu mwaka wa 1945, kundi la wakulima wa kijiji wa Misri karibu na Nag Hammadi ya kisasa walichimba kwa bahati kwenye kaburi la kijiji cha kale kinachojulikana kama Shenesit-Chenoboskion na wakafukua mtungi uliokuwa na vitabu 13 (9 kati ya hivyo vilikuwa kamili kwa kiasi kikubwa) na vipande 15 vya kazi. Ugunduzi huu ulikuwa mactaba ya dhehebu la kale la Gnostiki na ulikuwa na maandiko 51 tofauti ya Gnostiki—yote isipokuwa mawili ambayo hayajawahi kufika mikononi mwa wasomi wa kisasa hapo awali. Sasa yanaitwa maandiko ya Nag Hammadi au

Chenoboskion, kazi hizi zilikuwa ugunduzi wa kwanza wa kisasa wa fasihi asilia ya Gnostiki. Yote ni tafsiri za Kikoptiki za asili za Kigiriki za awali.

Codex I (inayojulikana kama Jung Codex kwa sababu sasa inamiliikiwa na Taasisi ya Jung huko Vienna) ni ya kipekee kati ya kazi 13 kwa sababu iko katika Kikoptiki cha Sub-Achimimic, wakati kazi zingine ziko katika Kikoptiki cha Sahidic ambacho ni cha kawaida zaidi. Codex I ina kazi tano, mbili kati ya hizo ni Injili za Tomaso na Injili ya Ukweli ambazo zimeleta utata mkubwa.

Injili ya Ukweli haina kichwa, lakini badala yake inachukua jina lake kutoka kwa incipit (mstari wa kwanza wa maandishi); haina mwandishi wala mpokeaji. Kwa kweli, si injili hata kidogo, bali ni risala inayoonyesha Gnosis ya Valentinian katika hatua yake ya awali kabisa. Kwa sababu Gnosis ilioonyeshwa katika Injili ya Ukweli haina maendeleo ya kimitolojia ya Valentinian ya baadaye na kwa sababu inatajwa kwa urahisi na karibu katika mifumo ya mawazo ya Kikristo ya kawaida, wataalamu wengi wa kisasa wanaipa Valentinus mwenyewe, ingawa hakuna ushahidi wa mwisho wa hili ambaa umepatikana bado. Ikiwa Valentinus mwenyewe hakuandika hati hii, basi ilibidi iwe mtu katika mzunguko wa karibu wa wanafunzi wake wa awali.

Valentinus alizaliwa Misri karibu mwaka wa 100 hadi 110 BK. Alipata elimu ya kina huko Aleksandria, akawa Mkristo, na alifundisha kwanza Misri kabla ya kuhamia Roma karibu mwaka wa 136 BK, ambapo alikaa hadi 154 au 155. Tertullian, katika kazi yake dhidi ya uzushi, anaeleza kwamba Valentinus alifukuzwa mara mbili kutoka kanisa la Kirumi; anasema kwamba Valentinus alikuwa mtu mwenye kipaji na mfasaha ambaye alitarajia kuwa askofu huko Roma wakati mmoja. Valentinus alivutia wafuasi wenye uwezo ambaa baadaye walipanua mafundisho yake hadi karibu yasitambulike. Lakini alipoondoka Roma wakati fulani baada ya 154 au 155, alikuwa amevunja kabisa na kanuni na alikuwa akifundisha aina ya uzushi wa Gnostiki ambaa ulisababisha kuandikwa kwa Injili ya Ukweli, iliyoandikwa na yeye mwenyewe au mtu kutoka mzunguko wake wa karibu. Kuna taarifa iliyosalia kwamba Valentinus alifundisha baadaye huko Kipro, na kisha anapotea katika ukungu wa historia.

Irenaeus alisema kwamba Injili ya Ukweli si injili, kwa kuwa haifanani na Injili nne (*Dhidi ya Uzushi 3.2.9*). Irenaeus alikuwa sahihi, kwa kuwa kazi hiyo si hadithi. Pia, Injili ya Ukweli haina hadithi yoyote kuhusu Yesu, jina lolote la mahali, tarehe yoyote, au

kutajwa kwa mtu ye yeyote isipokuwa Yesu, ambaye ametajwa mara tano tu.

Zaidi ya mara 60, kazi hii fupi inatumia dhana za maarifa au hitaji la kujua. Maarifa haya huzaliwa kutoka ndani wakati roho inarudi kwa nafsi yake, ikipata kile ambacho Uungu uliweka ndani yake—au labda bora zaidi, ikipata mabaki ya Uungu yaliyobaki ndani yake. Hivyo basi, ye yeyote aliye na Gnosis amechukua tu kile kilicho chake na anaweza kujua anatoka wapi na anakwenda wapi. Jukumu la Kristo lilikuwa kuwasilisha "Kitabu cha Wanaoishi" au "Kitabu Hai." "Kitabu" kinaeleweka, si kama tangazo la injili la maisha na mafundisho ya Yesu, bali kama injili ya asili au ukweli uliokuwepo kabla ya uumbaji. Ilikuwa ni kosa na ujinga vilivyompinga Mwokozi na kumonga msumari kwenye mti. Kinachodokezwa hapa, ingawa hakijasemwa wazi, ni ufahamu wa Gnostic kwamba pia ilikuwa ni kosa la kimungu na ujinga ambavyo vilitokeza au kuumba jambo. Wokovu kwa viumbe hai vilivyokwama katika jambo hili huja na kurudi kwa Uungu usiochanganyika. Njia ya kurudi huku ni Gnosis (maarifa). Pleroma, ukamilifu wa Uungu, ultoka kwenda kwenye kina cha jambo kutafuta wateule mionganoni mwa viumbe kupitia Yesu na msalaba.

Ingawa sifa hizi za Gnosticism ni wazi, injili hii iko karibu zaidi na imani ya kawaida kuliko maandiko mengi ya Gnostiki Chenoboskion kwa sababu inamtaja mwana wa Mungu mmoja tu, badala ya miungu kadhaa; haimgawanyi Yesu kuwa Yesu wa kimwili na Kristo wa kimungu; na la kushangaza zaidi, Sophia, mhusika mkuu wa kawaida katika tamthilia ya kozmiki ya Gnostiki, haonekani kabisa. Ni kwa sababu hizi na nynginezo kwamba injili ya Ukweli imewekwa karibu sana na mafundisho ya Valentinus na imani ya kawaida.

Injili ya Ukweli imepata umuhimu fulani katika masomo ya Agano Jipyä zaidi ya inavyostahili kutokana na maudhui yake ya uzushi kwa sababu inakubali kikamilifu kanuni yetu ya Agano Jipyä. Kwa mujibu wa baadhi ya wasomi, kuna si chini ya sehemu 83 ambapo Injili ya Ukweli inarejelea vitabu vyta kanuni ya Agano Jipyä—liche ya ukweli kwamba hairejelei moja kwa moja usemi wowote wa Yesu. Hasa, inategemea sana kitabu cha Ufunuo na Waraka kwa Waibrania.

Kupaa kwa Bikira

Hadithi maarufu inayohusu kifo na kupaa kwa Bikira Maria. Hakuna kati ya matoleo mengi yaliyo mapema kuliko karne ya nne. Mengi yanatoka Misri. Katika matoleo ya Kikopti, Yesu mwenyewe

anamjia Maria kabla ya mitume kuondoka kwenye kazi zao za kimishonari; Yesu anatangaza kifo chake kijacho na kupaa kwake. Katika aina nyingine, malaika anafanya tangazo hilo. Maria anaomba uwepo wa mitume wote, ambao wanaletwa kwa miujiza juu ya mawingu. Maria anabadilishwa, na uponyaji mwangi unatokana na kugusana na mwili wake uliokufa. Anapelekwa mbinguni na Yesu muda mfupi baada ya kifo chake.

Hadithi hii ilipata mvuto na umuhimu mpya mwaka wa 1950 wakati "Kupalizwa kwa Bikira Maria" kulipofanywa kuwa sehemu ya mafundisho rasmi ya Kanisa Katoliki la Roma.

Maisha ya Bikira

Kuna akaunti kadhaa kuhusu maisha ya awali na uwepo wa Bikira Maria. Nyingi kati ya hizi zinapatikana kuitia maandiko ya Kikoptiki. Zinasimulia kuzaliwa kwa Maria kwa Joachim (pia anaitwa Kleopa) na Anna, ambao walidhiahikiwa na marafiki kwa kutokuwa na watoto. Maria alizaliwa baada ya maono ya njija mweupe. Katika baadhi ya akaunti, Maria alitolewa kwa Bwana na kisha kupewa uangalizi wa Adamu, Yosefu. Alipokuwa nyumbani akifuma pazia la hekalu, malaika walikuwa wakimhudumia. Tangazo la Gabrieli linatolewa kwa urefu mkubwa. Kuzaliwa kwa Yesu kunafafanuliwa kwa kina wakati Yosefu anatafuta mkunga, Salome. Akaunti nyingine zinaendelea kuelezea matukio ya huruma kati ya Maria na mtoto Yesu. Katika baadhi ya matoleo haya, kuna utambulisho usio wa tahadhari wa Bikira Maria na Maria wengine wote wa Injili.

Agano la Zabuloni

Tazama Ushuhuda wa Wazee Kumi na Wawili (hapo juu).

Ardhi

Uhusiano kati ya wanadamu na ardhi ni mada maarufu katika Agano la Kale. Katika Mwanzo, dunia pamoja na ardhi kavu ziliundwa kama makazi ya wanadamu kuishi katika ushirika na Mungu. Wanadamu walipewa jukumu la kuitiisha dunia na kutawala viumbe wa wanyama ili kutosheleza mahitaji yao na kuleta utukufu kwa Muumba. Baada ya kuanguka kwa ubinadamu katika dhambi, walitengwa sio tu na Mungu na wanadamu wenzao bali pia na ardhi waliyokuwa wakiishi. Walifukuzwa kutoka Bustani ya Edeni, na dunia ikalaaniwa. Walilazimika kufanya kazi kwa

bidii na jasho ili kuitiisha dunia na kujipatia riziki yao wenye kwa sababu mavuno yalizuiliwa na miiba na mibaruti.

Baada ya kumuua kaka yake, Kaini anapokea adhabu ya kipekee ya laana ya ardhi. Anaambiwa kwamba ardhi haitatoa mazao yake kwake hata kwa kazi ngumu, ikilmazimisha kuhama kutoka sehemu moja hadi nyingine. Bila kuwa na makazi ya kudumu, Kaini anakosa furaha ya kupumzika na ustawi. Kwa sababu ya dhambi, tamaa muhimu ya binadamu ya kuwa na mahali pa kudumu inakataliwa kwa Kaini ([Mwa 4:12](#)).

Baada ya Gharika, ambayo ilikuwa hukumu ya Mungu juu ya jamii ya wanadamu waovu kupita kiasi, wanadamu tena walimchokoza Mungu; ujenzi wa Mnara wa Babeli ulionyesha jinsi wanadamu walivyojaribu kuinua nguvu zao mbali na Mungu. Mungu aliingilia kati kwa kuchanganya lugha ya watu na "kuwatawanya duniani kote" ([11:9](#)). [Mwanzo 1-11](#) hivyo basi ina sifa ya mfululizo wa hadithi zinazofafanua kupoteza ardhi na shida zake kama matokeo ya dhambi na uasi dhidi ya Mungu.

Ardhi na Agano la Abrahamu

Wakati wa Abrahamu, Mungu aliingilia kati mambo ya kibinadamu ili kutoa nchi maalum kwa kundi maalum la watu waliotengwa kwake. Hapa ndipo mada ya Nchi ya Ahadi inatambulishwa katika Maandiko. Mungu alimwambia Abrahamu, "Ondoka katika nchi yako, jamaa zako, na nyumba ya baba yako, uende katika nchi nitakayokuonesha. Nitakufanya kuwa baba wa taifa kubwa" ([Mwa 12:1-2](#), tmh). Ahadi hii kwa Abrahamu inapanuliwa katika [Mwanzo 12:7; 13:14-18; 15:7-21; 17:7-8](#). Abrahamu anaambiwa kwamba nchi ya Kanaani itakuwa "umiliki wa milele" wa wazao wake ([17:8](#)).

Hadithi ya AK inafuata ukoo wa Abrahamu kuitia Isaka na Yakobo, na inasimulia uhamiaji wa familia ya Yakobo kwenda Misri, ambapo kwa takriban karne nne walikua watu wengi na wenye nguvu. Katika kipindi hiki, ahadi ya kumiliki nchi ya Kanaani inarudiwa ([Mwa 28:15; 35:11-12; 46:3-4; 50:24](#)) na inashikiliwa mbele ya wazao wa Abrahamu kama kipengele muhimu cha ahadi za Mungu za agano.

Ardhi na Agano la Mose

Wakati Mungu alipomwita Mose kuongoza Waisraeli kutoka Misri, alihusisha jukumu la Mose na utimilifu wa ahadi kwa mababu: "Nimekumbuka

agano langu nao. . . Nitakufanya kuwa watu wangu maalum, nami nitakuwa Mungu wako. . . . Nitakuleta katika nchi niliyowaapia Abrahamu, Isaka, na Yakobo. Itakuwa mali yako mwenyewe" ([Kut 6:5-8](#), nlt). Waisraeli wanapaswa kukombolewa kutoka Misri kwa sababu mbili: kwanza, ili kuanzishwa kama watu wa agano la Mungu katika Mlima Sinai, na pili, ili kumiliki nchi iliyohidiwa kwa baba zao. Ni muhimu sana, hata hivyo, kwamba kwa kuanzishwa kwa agano la Mose, umiliki endelevu wa nchi unategemea utii. Ikiwa Waisraeli watakiuka wajibu wa agano, italeta laana za agano juu yao, kali zaidi ikiwa ni kufukuzwa kutoka Nchi ya Ahadi ([Walawi 26:32-33](#)). Hii haimaanishi kwamba Mungu atawaacha watu wake na nchi kabisa au milele, kwa sababu Mungu pia anaahidi kwamba watu watakapotubu, "ndipo nitakumbuka agano langu na Yakobo . . . na nitakumbuka nchi" ([Law 26:42](#), nlt).

Wakati wa utawala wa Mfalme Daudi, ahadi ya ardhi ilipata angalau utimilifu wa muda. Ingawa ni kweli kwamba utimilifu wa awali ulitokea wakati Yoshua alipoingia katika ardhi, wakati huo eneo halikuenea hadi mipaka ya ahadi ya Abrahamu ([Mwanzo 15:18](#)) na sehemu kubwa ya ardhi iliyokaliwa bado ilikuwa na mifuko ya upinzani na wakaazi wa zamani ([Yos 13:1-6](#); [Waamuzi 1](#)). Haikuwa hadi wakati wa Daudi ambapo ardhi ilimiliwi kikamilifu kama ilivyoahidiwa awali ([2 Sm 8; 1 Fal 4:21, 24](#)).

Wajibu wa mfalme kuzingatia sheria na uhusiano kati ya utii wa agano na umiliki wa ardhi unafafanuliwa tena wakati Solomoni anapoweka wakfu hekalu ([1 Fal 9:4-9](#)). Kutotii kutasababisha sio tu kufukuzwa kutoka kwenye ardhi bali pia uharibifu wa hekalu.

Historia inayofuata ya enzi ya ufalme uliogawanyika ni kwa kiasi kikubwa historia ya kuvunja agano, na watu pamoja na wafalme. Bwana alituma maonyo ya mara kwa mara kupitia manabii kwamba kutotii huko kungeweza tu kusababisha kufukuzwa kutoka katika nchi. Lakini ujumbe wao haukusikilizwa ([Is 6:11-12](#); [Am 5:27](#); [7:17](#); [Hos 9:17](#)). Wafalme mara kwa mara walijidhihirisha kuwa hawastahili ofisi hiyo.

Wakati watu walipoendelea katika njia yao mbaya, Yeremia alitangaza kwamba Nebukadneza alikuwa wakala wa Bwana kuwafukuza kutoka katika nchi ([Yer 21:2; 22:25; 25:8-9; 27:6; 28:14; 29:21](#)). Hata hivyo, Yeremia na manabii wengine pia waliona zaidi ya uhamisho hadi urejesho wa baadaye na kurudi katika nchi ([Yer 32:6-25](#)). Kihistoria, hili lilitkelezwa chini ya utawala wa Koreshi Mkuu wa

Uajemi (538 KK) na limeelezwa katika vitabu vyatua Ezra na Nehemia.

Ugumu wa tafsiri unatokea katika kutafuta utimilifu wa kutosha wa unabii fulani wa kurudi (taz. [Ez 37](#); [Am 9:14-15](#)), ambao unahuishisha ustawi mkubwa na umiliki wa kudumu wa nchi chini ya utawala wa mfalme wa Kidaudi. Kipindi cha kati ya Agano la Kale na Jipyä hakioneekani kuwa utimilifu unaofaa kwa utabiri huu.

Ardhi na Agano Jipyä

Kwenye Agano Jipyä, mada ya ardhi haionekani sana na inaonekana zaidi kupewa alama ya kiroho. Mwandishi wa Waembrania anapendekeza kwamba Abrahamu alielewa ahadi ya ardhi kama kitu kilichoashiria zaidi ya utimilifu wa kijiografia tu kuelekeea nyumbani kwa mbinguni iliyobora na yenye kuridhisha zaidi. Akigundua kutojamiliika na hali ya mpito ya yote ambayo dunia hii inatoa, Abrahamu alitazama zaidi ya utimilifu wa muda wa ahadi ya ardhi kwa mji ambao mjenzi na mtengenezaji wake ni Mungu ([Ebr 11:10](#)), na alitafuta "nchi bora, yaani, ya mbinguni" (sura ya [16](#)). Katika Agano Jipyä inaonekana kwamba ahadi ya ardhi ya Israeli na kuingia Kanaani inapaswa kueleweka kama kuashiria pumziko la mbinguni la baadaye linalosubiri watu wa Mungu ([Ebr 3-4](#)). Labda hii inaeleza msisitizo wa Agano la Kale juu ya uhusiano kati ya kuishi kwa Israeli kwa utii kwa sheria ya Mungu na umiliki wao wa ardhi. Wakati Waisraeli hawadhihirishi hali ya utakatifu, wanajiondoa wenyewe kutoka kuashiria hali ya kubarikiwa, na hivyo wananyimwa ufikiaji au kufukuzwa kutoka ardhi. Agano Jipyä linaonyesha kwamba ni kusudi la Mungu kuandaa makazi ya milele kwa watu wake ambapo utawala wa Mfalme wa kimungu ni wa moja kwa moja na wa haki, ambapo vitu vyote vinatii mapenzi yake, ambapo kifo na dhambi vimeondolewa, na ambapo mahitaji ya watu wake yanatoshelezwa kabisa ([Ebr 11:13-16](#); [Ufu 21](#)).

Ahadi za ardhi za Agano la Kale zimeonekana na baadhi kama zenyetumuhimu wa kawaada tu. Kwa kuzingatia mwili wa Kristo, tamko lolote la Maandiko kuhusu mustakabali wa ardhi linapaswa kufasiriwa kama limetimizwa kwa maana ya kiroho katika kanisa. Kanisa sasa ni Israeli mpya na mrithi wa ahadi za Agano la Kale. Kwa sababu ufalme wa Mungu sasa ni ukweli wa kiroho, inachukuliwa kuwa ni kutoelewa kwa Agano la Kale kutarajia utimilifu wa baadaye wa unabii wa Agano la Kale wa kurudi kwa Israeli kwenye ardhi na kuanzishwa kwa kipindi cha amani na ustawi

chini ya utawala wa Kristo, Mwana wa Daudi (rej. [Is 2:1-5; 11:6-11; Ez 37; Am 9:14-15](#)). Kukaa ndani ya Kristo kunachukuliwa kuwa utimilifu wa kutosha wa ahadi za kimwili na kijiografia za uchumi wa Agano la Kale.

Wengine, ingawa hawakani umuhimu wa kawaida wa ukweli huu wa Agano la Kale, wanapendekeza kwamba ahadi za ardhi bado zinafanya kazi katika vipenegele vya kimwili na kijiografia ambazo zilitolewa. Inaelezwa kuwa Paulo anasema katika [Warumi 9:11](#) kwamba bado kuna wakati ujao kwa taifa la Israeli. Licha ya historia ya Israeli ya kutotii, ikifikia kilele katika kukataliwa kwa Masihi, uchaguzi na mwito wa Mungu hauwezi kubatilishwa, na Israeli bado itarejeshwa katika mti wa mzeituni ambaa hapo awali ilikatwa. Luka anasema kwamba Yerusalemu itakanyagwa na Mataifa hadi nyakati za Mataifa zitakapotimizwa ([LK 21:24](#)), ikionyesha kwamba kuna wakati ujao ambapo Yerusalemu itamiliikiwa tena na taifa la Kiyahudi. Hii haimaanishi kwamba mtu lazima aone hali ya sasa ya Israeli kama utimilifu wa moja kwa moja wa ahadi za Agano la Kale za kurudi kwenye ardhi. Agano la Kale linaonyesha kwamba kurudi kutasababishwa na imani ([Kumb 30:1-16](#)). Kurudi kwa sasa ni bila imani. Wakati huo huo, uhifadhi wa ajabu wa watu wa Kiyahudi kwa karne nyingi na kuanzishwa upya kwa taifa hivi karibuni labda kueleweka kama matarajio au ishara za utimilifu wa baadaye na kamili zaidi wa ahadi za ardhi za Agano la Kale.

Arkeolojia na Biblia

Uchunguzi wa historia ya binadamu wa kale unafanyika kupitia urejeshaji na uchunguzi wa mabaki ya kimwili. Arkeolojia ya Biblia inazingatia vitu na miundo iliyopatikana katika Mashariki ya Karibu (Mashariki ya Kati) ambavyo vinahusiana na Biblia. Mabaki haya yanajumuisha mabaki yaliyofukiwa (vitu vya kale), magofu, na makaburi. Baadhi ya mabaki haya yana maandiko katika lugha za kale. Wasomi wanahitaji kusoma kwa makini maandiko haya ili kuyaelewa. Vitu vingine ni pamoja na vitu vya kila siku kama vyungu vilivyovunjika, mbaa zilizochomwa, vinyago, na zana. Vipande hivi vyote lazima vieleweke ndani ya kipindi cha kihistoria walikotoka.

Uvumbuzi katika Arkeolojia

Ugunduzi mwingi muhimu wa arkeolojia umetokea kwa bahati. Kwa mfano, mkulima mmoja nchini

Syria aligundua mji wa kale wa Ugarit alipokuwa akilima. Mbedui mmoja aliyetafuta mbuzi aliyepeota aligundua Nyaraka za Bahari ya Chumvi kwenye pango. Mnamo mwaka wa 1887, mwanamke mmoja wa Misri alipata vibao vya Amarna alipokuwa akitafuta matofali ya kutumia kama mbolea. Mnamo mwaka wa 1945, Wamisri waliokuwa wakitafuta mbolea ya ndege karibu na Nag Hammadi walipata maandiko muhimu ya Gnostic. Hata hivyo, ugunduzi wa bahati si mbadala wa tafiti za arkeolojia za makini na za kimfumo.

Leo, wanaarkeolojia wanachunguza kwa makini maeneo yanayoweza kuwa na mabaki kwa kutumia upigaji picha wa angani na vifaa vya kielektroniki. Mbinu hizi hutumika kugundua vitu viliyvo chini ya ardhi. Vitu vya kale vinapewa tarehe kulingana na safu ya ardhi vilikopatikana na mbinu nyingine, kama vile uchambuzi wa radiokaboni. Lengo ni kuunda ratiba inayowakilisha kwa usahihi historia ya vitu vya kale na eneo lenyewe.

Umuhimu wa Arkeolojia katika Kuelewa Biblia

Wanaarkeolojia na wasomi wanachukulia mabaki haya kama ushahidi wa kweli wa maisha ya binadamu wa zamani. Ingawa kunaweza kuwa na maoni tofauti juu ya jinsi ya kuyatafsiri, vitu hivi bado ni mashahidi wa moja kwa moja wa historia. Ni muhimu kuelewa vitu hivi kutoka wakati wa awali kama ushahidi na sio kuvitumia vibaya ili kutosheleza nadharia za kibinafsi kuhusu historia, utamaduni, au dini. Arkeolojia ya Mashariki ya Karibu hutusaidia kuelewa Biblia kwa kutoa taarifa za msingi zisizoegemea upande wowote.

Kwa mfano, ikiwa kifaa chenye maandishi kinakadirisha kuwa cha karibu mwaka wa 3000 Kabla ya Krsito (KK), inaonyesha kwamba maandishi yalikuwepo wakati huo. Hii inamaanisha waandishi wa mapema wa Agano la Kale wangweza kuandika hadithi zinazohuishwa nao. Ugunduzi wa akiolojia umeonyesha kwamba Mose, mwandishi wa jadi wa vitabu vitano vya kwanza vya Biblia, angweza kuandika katika:

- Hieroglifi za Wamisri,
- Maandishi ya kikabari ya Wababeli, na
- Lahaja za Kikanaani, zikiwemo Kiebrania.

Nadharia yoyote kuhusu Biblia inayopuuza ushahidi kama huo ina uwezekano mkubwa wa kuwa si sahihi.

Hakikisho

- [Arkeolojia na Maisha ya Kila Siku](#)
- [Arkeolojia na Dini](#)
- [Arkeolojia na Migogoro](#)
- [Arkeolojia na Fasihi](#)
- [Arkeolojia na Lugha](#)

Arkeolojia na Maisha ya Kila Siku

Arkeolojia imefichua mengi kuhusu maisha ya kila siku ya watu wa kale. Uchimbaji (maeneo ya kuchimba) anaonyesha kwamba wakati wa kipindi cha Neolithic (mwisho wa Enzi ya Mawe), watu waliishi katika vibanda rahisi vilivytengenezwa kwa vijiti vilivyofumwa. Baadhi ya vibanda hivi vilipambwa ndani. Nyumba za watu wa tabaka la kati huko Uru wakati wa Abramu zilikuwa za kifahari, hata kwa viwango vya kisasa. Magofu ya majumba ya kifalme katika maeneo kama Knossos, Persepolis, Mari, na Qantir yanaonyesha uzuri wao wa zamani. Ufumaji ni mojawapo ya ufundi wa zamani zaidi wa binadamu na ulifanywa hata katika nyakati za kale. Mbinu zilizotumika kufuma mazulia ya mashariki zilianzia Mesopotamia. Ufinyanzi, wa kawaida na uliopambwa, ulikuwa ufundi mwingine wa kale.

Desturi za Kijamii

Arkeolojia pia imefafanua desturi za kijamii zilizotajwa katika Biblia. Kwa mfano, Abramu kuwa na mtoto na Hajiri, mtumishi wa mke wake, kulifuata desturi za kienyeji huko Nuzi na hakukuchukuliwa kuwa kinyume cha maadili. Desturi za kuasili, kama vile Abramu kumwasi Eliezeri ([Mwanzo 15:2-4](#)), zinaeleweka vyema kupitia maandiko kutoka Nuzi. Maandishi haya yanaelezea wanandoa wasio na watoto wakimwasi mtumishi ambaye angeirithi mali yao. Waliowasiliwa hawa wangkuwa kama wazaliwa wa kwanza, ingawa kuzaliwa kwa mtoto wa asili kunaweza kuondoa haki hizo. Maandishi kutoka Nuzi, Ugarit, na Alalakh pia yanaelezea haki za wazaliwa wa kwanza na jinsi haki hizo zinaweza kuuzwa, kama inavyoonekana katika [Mwanzo 25:31-34](#).

Biashara

Kazi na biashara katika kipindi cha kibiblia zimeonyeshwa kupitia uvumbuzi mbalimbali wa arkeolojia. Kwa mfano, aina ya picha inayoitwa "tableau" kutoka Beni Hasan (iliyotengenezwa

karibu 1900 KK) inaonyesha Wasemiti wakileta bidhaa Misri, labda kama wafanyakazi wa metali. Vyanzo vingine vinaonyesha shughuli kama:

- Uwindaji
- Uvuvu
- Uzalishaji wa matofali
- Kilimo
- Ufinyanzi

Vyanzo hivi pia vinatoa taarifa kuhusu jinsi watu walivyovaa, na mifano kutoka kwa michoro ya Wamisri kutoka miaka 500 baadaye na Wasemiti wakimpa zawadi Farao, ikionyesha mitindo ya mavazi ambayo ilibaki bila kubadilika kwa karne nyingi. Hata hivyo, Waisraeli walikatazwa kutengeneza vielelezo vya wanadamu au vya Mungu.

Sehemu za vyungu

Vitu vya kawaida vya kila siku vilikuwa vipande vya sufuria vilivyovunjika, ambavyo mara nyingi vilitumika kama vifaa vya kuandikia. Kwa mfano, barua za "Lakishi," mfululizo wa barua za kijeshi zilizoandikwa kutoka kituo cha kaskazini mnamo mwaka wa 587 KK, ziliandikwa kwenye vipande vya sufuria. Hata katika nyakati za Agano Jipy, vipande vya sufuria bado vilitumika kwa kuandikia. Hii iliwa kwa sababu vilikuwa vya kudumu zaidi kuliko papyrus na vilikuwa rahisi zaidi kuliko vidonge vya nta. Kalamu, paleti, na wino vyote vilipatikana Misri. Wino uliotumika kuandika Nyaraka za Bahari ya Chumvi ulipatikana kutoka Qumran.

Michezo

Vitu vya kale vya arkeolojia pia vinajumuisha michezo na vinyago kutoka nyakati za zamani. Kwa mfano, mchoro kutoka kaburini huko Beni Hasan (karibu 2000 KK) unaonyesha wasichana wa Misri wakicheza michezo wa mpira. Picha kutoka hekalu huko Thebes inaonyesha Ramses III akicheza checkers. Watoto wa Misri wa kipindi cha baadaye walicheza michezo wakitumia kokoto ambaa huenda ulikuwa toleo la awali la backgammon. Katika Megido, ubao wa michezo wa pembe na mashimo, labda kwa ajili ya vagingi, ulipatikana kutoka karibu mwaka wa 1200 KK. Vinyago vya watoto kutoka Mashariki ya Karibu havikutofautiana sana na vya kisasa. Vinyago vilivyopatikana ni kama:

- Filimbi
- Mipira
- Magari ya mfano ya farasi
- Wanyama walioko kwenye magurudumu

Michezo ya watu wazima kama vile mieleka, upigaji mishale, na mbio pia ilionyeshwa katika michoro ya makaburi ya Wamisri.

Uhifadhi wa Maiti

Kuhifadhi maiti ni mchakato wa kuhifadhi miili ya wafu. Kuhifadhi miili ya Yakobo na Yosefu, kama ilivyoelezwa katika [Mwanzo 50:2-3, 26](#), ilikuwa desturi ya muda mrefu ya Wamisri. Yakobo alizikwa katika pango la Makpela pamoja na mababu zake. Ingawa eneo hilo linajulikana, halijezi kuchimbiliwa kwa sababu ni mahali patakatifu kwa Waarabu. Maandishi yanayohusishwa na eneo la kale la mazishi ya Kiebrania yalipatikana mwaka wa 1931 kwenye Mlima wa Mizeituni. Yanasema, "Hapa ililetwa mifupa ya Uzia mfalme wa Yuda—usifungue." Maandishi haya yanatoka wakati wa Kristo. Inapendekeza kwamba kaburi la Mfalme Uzia lilipatikana wakati wa uchimbaji huko Yerusalem na kwamba mabaki yake yalihamishwa kwenda eneo lingine.

Wanaarkeolojia pia wameonyesha kuwa mlango wa jiwe ulikuwa ukifunika ingilio la kaburi la Kristo ulikuwa wa kawaida kuanzia karibu mwaka wa 100 KK hadi mwaka wa 100 Baada ya Kristo (BK), jambo ambalo linalolingana na masimulizi ya injili.

Arkeolojia na Dini

Arkeolojia imetoa ufahamu kuhusu asili ya dini na ibada za kibiblia. Muda mrefu kabla ya Abramu kuondoka Uru kumfuata Mungu wa kweli, Wamesopotamia wasio Wayahudi waliabudu miungu mbalimbali. Walitambua miungu hii kama miungu ya anga. Historia hii inafanya uhusiano wa wazee wa Kiebrania na Mungu wao kueleweka zaidi. Ibada ya miungu ya kipagani katika madhabahu zinazobebeka inaonyeshwa katika picha ya Ramses II, ikionyesha hema la kimungu katika kambi ya Wamisri. Maandishi ya Wafinisia kutoka karne ya saba KK pia yanataja madhabahu inayobebeka iliyovutwa na maksai. Historia hii inaunga mkono wazo kwamba hema la nyikani la Waisraeli halikuwa uvumbuzi wa baadaye.

Uchunguzi wa akiolojia umethibitisha desturi ya waimbaji kushiriki katika ibada kabla ya uhamisho wa Babeli. Kwa karne nyingi, Wapalestina walifahamika kwa uwezo wao wa muziki. Vibao kutoka Ras Shamra huko Ugarit vina mashairi ya kidini yanayofanana na Zaburi za Kiebrania. Hekalu la Solomoni, lililojengwa na wafanyakazi wa Foinike, lifluata mpango (tazama [1 Wafalme 6](#)) unaofanana na kanisa la karne ya nane KK lililopatikana Tel Tainat nchini Syria. Ukuta wa Maombolezo huko Yerusalem unadhaniwa kuwa na mawe kutoka wakati wa Nehemia. Hata hivyo, hakuna mabaki ya misingi ya Solomoni yaliyopatikana katika mji huo. Vipande vya mawe kutoka hekalu la Herode, lililoharibiwa mwaka wa 70 BK, vimepatikana. Vipande hivi vinatoa taarifa muhimu kuhusu muundo wa hekalu. Ingawa masinagogi mengi yalikuwepo Palestina wakati wa Kristo, mabaki machache yamepatikana.

Arkeolojia na Vita

Arkeolojia imeimarisha sana uelewa wetu wa vita vya kale, mada muhimu katika Biblia. Watu wa Mashariki ya Karibu ya Kale waliona vita kama mgogoro kati ya miungu ya mataifa yanayopingana. Huduma ya kijeshi ilionekana kuwa takatifu, na wanajeshi waliheshimiwa sana. Mungu, kama Bwana wa majeshi, alionekana kama kamanda wa jeshi la Kiebrania. Angeweza kuamuru uharibifu kamili wa mji, unaoitwa "the ban, marufuku," kama ilivyokuwa hapo Yeriko ([Yoshua 6:17, 24](#)). Vita vilifuata sheria zilizoajulikana. Ikiwa mji ulitishiwa, wakaazi wake wangeweza kujisalimisha na kuokoa maisha yao, ingawa mali yao ingechukuliwa. Ikiwa wangepinga, walihatarisha uharibifu kamili. Mbinu za vita zilijumuisha:

- Mashambulizi yambele (mashambulizi ya moja kwa moja)
- Wapelelezi
- Mashambulizi ya kuvizia
- Doria

Wakati mwingine vita ziliamuliwa kwa mapigano ya mtu mmoja mmoja, kama ilivyo katika hadithi ya Daudi na Goliathi ([1 Samweli 17:38-54](#)).

Silaha na zana za kale zinaonyeshwa sana katika michoro na makaburi.

- Kofia ya dhahabu kutoka Uru ni mfano bora wa vifaa vya kijeshi vya Wasumeri. Kinyume chake, kofia ndogo za Wahiti zinaonyeshwa kwenye ukuta wa kaburi huko Karnak. Mwanzoni, ni viongozi tu katika majeshi ya Waisraeli waliovaa kofia za chuma (tazama [1 Samweli 17:38](#)). Hata hivyo, kufikia wakati wa Milki ya Seleuki, askari wote wa Kiebrania walikuwa na kofia za shaba ([1 Maccabees 6:35](#)). Askari wa Kirumi kwa kawaida walivaa kofia za ngozi au shaba.
- Waembrania walitumia aina mbili za ngao: moja kubwa kwa askari wa miguu na ndogo kwa wapiga mishale ([2 Mambo ya Nyakati 14:8](#)). Ngao hizi kwa kawaida zilifanywa kwa mbaa na ngozi, ingawa nyingine zilikuwa za shaba.
- Makoti ya silaha za magamba, kama ilivyo katika [Yeremia 46:4](#), yalitumiwa katika Mashariki ya Karibu kuanzia angalau karne ya kumi na tano KK, kama inavyoonyeshwa na uvumbuzi huko Alalakh na Ugarit.
- Panga na mikuki, ambazo ni sehemu muhimu za silaha za Kiebrania, zilikuja katika maumbo na ukubwa tofauti. Tanuru za kutengeneza panga zilipatikana Gerari, na visu vya Enzi ya Shaba vilipatikana kutoka Lakishi na Megido.
- Upinde wa kiwanja wa Asia ulikuwa uboreshaji wa pinde rahisi zilizotumika katika nyakati za awali. Ncha za mishale zinazokadiriwa kuwa kati ya 1300 na 900 KK, zilizoandikwa majina, zinapendekeza uwepo wa makampuni ya wapiga mishale (tazama [Isaya 21:17](#)).

Agano Jipyä halisemi mengi kuhusu vifaa vya kijeshi.

Arkeolojia na Fasihi

Uvumbuzi wa arkeolojia umeonyesha ulinganifu na aina nyingi za fasihi ya kibiblia. Kwa mfano, wachimbaji huko Ras Shamra walipata vibao vya mashairi na nathari. Vibao hivi vilikuwa na miundo ya kisarufi na kifasihi inayofanana na ile ya Zaburi za Kiebrania. Sasa ni wazi kwamba sheria za kina, kama zile katika Pentateuki, zilikuwepo kabla ya wakati wa Mose.

Vipande vya kanuni za Wasumeri kutoka karne ya kumi na tisa KK, kama vile Kanuni ya Sheria ya Hammurabi, zinafanana kwa umbo na mtindo na Sheria ya Mose. Kanuni ya Sheria ya Hammurabi ilielezea kanuni za haki katika sehemu 300. Kanuni hiyo ilikuwa jaribio la kudhibiti jamii kupitia sheria na utaratibu. Mtindo wake ni wa kuvutia; inaanza na utangulizi katika shairi, ikifuatiwa na sehemu ya kisheria, na kumalizika na hitimisho katika lugha isiyo ya kishairi. Mpangilio huu wa sehemu tatu pia unapatikana katika kitabu cha Ayubu, pamoja na maandiko ya kisasa zaidi.

Muundo wa agano wa [Kutoka 20:1-17](#) na muundo wake kamili katika Kumbukumbu la Torati unafanana na muundo wa mikataba ya utawala ya Wahetiti wa Milenia ya Pili KK kutoka Boghazkôy. Mikataba hiyo iliandikwa kwa mtindo wa kawaida, ambao pia unaweza kuonekana katika vifungu mbalimbali vya Agano la Kale kama

- [Kutoka 20:1-17](#)
- [Mambo ya Walawi 18:1-30](#)
- [Kumbukumbu la Torati 1:1-31:30](#)
- [Yeremia 31:31-37](#)

Kitabu cha Mwanzo kina vipengele vinavyofanana na mila za fasihi za Mesopotamia. Kwa mfano, kifungu kilichorudiwa "hizi ni vizazi vya." Kifungu hiki na maandishi yanayozunguka hutumiwa kama "colophons" (taarifa za uchapishaji katika vitabu vya kisasa) kwenye vibao vya Mesopotamia. Kifungu hiki, pamoja na orodha za familia kutoka maeneo kama Nuzi, inapendekeza kwamba mtindo mfupi wa Mwanzo wa mapema unafanana na maandiko ya kihistoria ya Wasumeri.

Fasihi ya hekima ya Kiebrania, kama Mithali, pia ina ulinganifu katika maandiko mengine ya kale. Kwa mfano, "Maagizo ya Amenemope," maandiko ya Kimisri, yanafanana na [Mithali 22:17-24:22](#). Hata hivyo, wasomi wanabishana kama maandiko haya yaliathiriana au kama yote mawili yanatokana na chanzo cha awali kilichopotea.

Aina ya barua kutoka ulimwengu wa kale inatumika mara nyingi katika Biblia (kwa mfano, [2 Samweli 11; 1 Wafalme 21; 2 Wafalme 5:10, 20; Ezra 4:6-7; Nehemia 2:7](#)). Aina hii ilitumika katika papyri za Misri, kama vile nyaraka za Zenon, na katika maandiko ya Kigiriki, kama vile barua za Plato. *Barua ya Saba* ya Plato kutoka karibu mwaka wa 354 KK inafanana na barua za mtume Paulo. *Barua ya Saba* ya Plato pia inajaribu kusahihisha kutokuelewana kuhusu mafundisho yake. Barua za Paulo pia wakati mwingine zinafanana na asili ya kibinasi ya baadhi ya barua za Misri, hasa Filemoni.

Arkeolojia na Lughaa

Urejeshaji wa lugha za kale kuititia akiolojia umetusaidia kuelewa Agano la Kale. Maneno mengi katika Agano la Kale yamegunduliwa kuwa asili yake ni Kisumeri au Kiakadi. Kwa mfano, kifungu "mbingu na dunia" katika [Mwanzo 1:1](#). Katika Kisumeri, usemi huo ni *an-ki*, ukimaanisha "ulimwengu." Kifungu hiki kinatumia maneno mawili yanayokinanza kuelezea ukamilifu, mbinu ya kifasihi pia inayoonekana katika [Ufunuo 22:13](#).

Ugaritic na Eblaic zote ni lahaja za Kisemiti cha Magharibi zinazohusiana kwa karibu na Kiebrania. Lahaja hizi zimeongeza ufahamu kuhusu lugha ya kishairi ya Kiebrania isiyoleweka vizuri, zikonyesha kuwa inahifadhi maneno ya kale ya Kikanaani. Kiaramu ni lugha nyingine ya Kisemiti cha Kaskazini Magharibi. Uchunguzi wa Kiaramu pia umefafanua lugha iliyotumika katika sehemu fulani za Agano la Kale, kama vile vitabu vya Ezra na Danieli, ambavyo viliandikwa kwa Kiaramu cha kifalme. Papyri za Elephantine kutoka karne ya tano na ya nne KK zinaunga mkono tarehe za awali za maandiko haya.

Agano Jipyä liliandikwa katika koine, au Kigiriki "cha kawaida", lugha ya kawaida ya Mashariki ya Karibu na Milki ya Kirumi.. Kigiriki cha Agano Jipyä mara nyingi kina maneno ya Kisemiti yaliyofichika, ambayo, ikiwa hayatatambuliwa, yanaweza kusababisha tafsiri potofu.

Umuhimu wa Masomo ya Biblia

Uvumbuzi wa akiolojia umeongeza sana maarifa yetu kuhusu ulimwengu wa kale. Umetuwezesha kuwaona watu wa Biblia kama watu halisi wa kihistoria. Watu hawa waliishi katika nyakati za changamoto na mafanikio ya kitamaduni. Hawakuwa watu wa hadithi. Walikabiliana na matatizo ya maisha. Wakati mwingine walipokea maono ya Mungu kama mwenye nguvu zote na

mtakatifu, akiwaongoza wao na mataifa yao na kuwasaidia kutimiza kusudi lake katika historia.

Arkeolojia inaonyesha kwamba Waembrania wanapaswa kusomwa ndani ya muktadha mpana wa Mashariki ya Kale kama sehemu ya utamaduni mkubwa uliowajumuisha watu mbalimbali kama Wasumeri na Waageani. Utafiti huu unapaswa kufanya kwa njia isiyo na upendeleo. Tunapaswa kutumia ushahidi ili kuelewa matukio ya kibiblia na maisha. Ingawa kunaweza kuwa na migongano ya mara kwa mara kati ya tafsiri za kiakiolojia na ushahidi wa kibiblia, hii ni nadra na huwa inapungua kadri habari zaidi zinavyopatikana.

Arkeolojia haiwezi kuthibitisha au kukanusha ukweli wa kiroho wa Maandiko. Hata hivyo, inathibitisha historia ya Kiebrania. Inaweza wazi maneno na mila nyingi ambazo hapo awali hazikuwa na uhakika katika Agano la Kale na Jipyä. Kwa kufanya hivyo, arkeolojia inatoa msingi thabiti wa kihistoria kwa unabii unaoongoza kwenye maisha ya Yesu Kristo.

Artemas

Mfanyakazi mwenzake Mkristo na mtume Paulo. Paulo alimchukulia Artema kama mbadala wa Tito kwenye kisiwa cha Krete ([Tito 3:12](#)). Mapokeo ya baadaye yanamwelezea Artema kama askofu wa Lystra.

Asali

Kioevu tamu na nene kinachozalishwa na nyuki ([Waamuzi 14:8](#)). Asali inaweza kuwa ya mwituni ([1 Samweli 14:25-26](#)) au ya kufugwa (kama inavyoweza kuwa katika [2 Mambo ya Nyakati 31:5](#)). Hata hivyo, wakati mwingine inaweza kumaanisha sharubati nene ya zabibu (kama ilivyo kwa Kiarabu) au sharubati ya tende (kama ilivyo echezwa na Josephus). Asali ilionekana kama moja ya mahitaji ya maisha ([Sirach 39:26](#)). Hata hivyo, mtu hapaswi kula nyingi ([Mithali 25:16, 27](#)). Ilikuwa sehemu ya mlo wa Yohana Mbatizaji ([Marko 1:6](#)) na wa Imanueli ([Isaya 7:15](#)). Kutengwa kwake, pamoa na chachu, kutoka kwa sadaka za nafaka ([Mambo ya Walawi 2:11](#)) bila shaka ni kwa sababu inakabiliwa na uchachu (mchakato unaobadilisha sukari kuwa pombe). Utamu wake ukawa mfano wa kawaida ([Waamuzi 14:18; Zaburi 19:10; Ufunuo 10:9-10](#)).

Rejelea pia Chakula na Maandalizi ya Chakula.

Asia

Katika nyakati za Agano Jipy, Asia ilikuwa jimbo la Kirumi lililoko mashariki mwa Bahari ya Aegean. Warumi waliliunda jimbo hili mwaka wa 133 baada ya Attalus III, mfalme wa Pergamo, kuwaachia ufalme wake katika wosia wake.

Watengenezaji wa ramani wa Kigiriki kwa kawaida walitumia jina "Asia" kumaanisha bara lote la mashariki. Hata hivyo, kuanzia karne ya Pili na kuendelea, Warumi mara nyingi waliwaita wafalme wa Pergamo "wafalme wa Asia." Kwa sababu hii, watu polepole walianza kutumia "Asia" kumaanisha tu peninsula (Asia Ndogo).

Upana wa jimbo la Asia ulibadilika katika historia yake. Kabla ya uvamizi wa Warumi, neno hilo ilirejelea ufalme wa nasaba ya Seleucid, ambao Seleucus I alianzisha mnamo 305–281 KK. Matumizi haya yanaonekana katika Apokrifa ([1 Maccabees 8:6; 11:13; 12:39; 13:32](#); [2 Maccabees 3:3](#)) na kazi za mwanahistoria wa Kiyahudi wa mapema Josephus katika "Antiquities." Warumi walichukua eneo hilo kutoka kwa Seleucids baada ya vita dhidi ya Antioko Mkuu. Kama zawadi, waliwapa washirika wao, Attalids. Attalus III hatimaye aliwapa Warumi.

Mipaka ya udhibiti wa Kirumi ilidhibitiwa vizuri tu baada ya uasi mkubwa kuzimwa. Mkoaa huo ulijumuisha maeneo kama Misia, Lidia, Caria, na Frigia. Pia ulijumuisha maeneo karibu na Bahari ya Aegean, kama Aeolis, Ionia, na Troa. Visiwa vya pwani kama Lesbos, Kio, Samo, Rodo, na Patmo vilikuwa sehemu ya mkoaa huo pia. Eneo hili la bara sasa ni sehemu ya Uturuki ya kisasa.

Mnamo mwaka wa 116 KK, jimbo lilipanuka na kujumuisha Frigia Kuu. Mipaka yake ilikuwa Bithinia kaskazini, Galatia mashariki, Lycia kusini, na Bahari ya Aegean magharibi. Hata hivyo, mipaka hii ilibadilika baada ya muda. Mnamo mwaka wa 25 KK, Kaisari Augusto alipanua udhibiti wa Rumi kwa kuongeza sehemu nyingine za Frigia, Likonia, Pisidia, na labda Pamfilia katika jimbo lililoitwa Galatia. Mipaka hii ilibaki sawa hadi mwaka wa 285 BK. Baadaye, jimbo likawa dogo zaidi, na "Asia" ilirejelea tu maeneo ya pwani na mabonde ya chini ya Mito ya Maeander, Cayster, Hermus, na Caicus.

Katika kipindi cha utawala wa Kirumi, Pergamo ulikuwa mji mkuu wa jimbo. Kufikia wakati wa Augustus, gavana wa Kirumi alikuwa amehamia Efeso.

Kwenye Agano Jipy, "Asia" mara nyingi ilimaanisha jimbo la Kirumi lenye jina hilo. Wakati mwingine, ilirejelea eneo, na nyakati nyingine, ilimaanisha eneo la kisiasa. Kwa mfano, kwenye Sikkuu ya Pentekoste huko Yerusalem, kulikuwa na Wayahudi kutoka "Asia." Hii ilijumuisha majimbo mengine ya Kirumi kama Kapadokia, Frigia, na Pamfilia. ([Matendo 2:9–10](#)). Hii inapendekeza kwamba Luka, mwandishi wa Matendo, alitumia neno hilo kuelezea jimbo lililokabidhiwa kwa Warumi na Attalus III. Luka alitumia neno hilo tena katika [Matendo 6:9](#), akionyesha nguvu ya jamii za Kiyahudi katika Asia Ndogo na kuthibitisha matumizi ya "Asia" kwa maana nyembamba zaidi ya jimbo la Kirumi.

Katika safari ya pili ya umisionari ya Paulo, Roho Mtakatifu alimzuia yeeye na Timotheo kuhubiri Asia ([Matendo 16:6–8](#)). Hapa, Luka alikuwa alizungumzia mipaka ya awali ya jimbo hilo. Paulo aliporudi kutoka Ugiriki, alisimama Efeso ([Matendo 18:19–21](#)). Katika safari yake ya tatu ya umisionari, alikaa Efeso kwa zaidi ya miaka miwili ili kwamba kutoka mji mkuu huu, "kila mtu aliyeshi katika jimbo la Asia, Wayahudi na Wagiriki wote walikuwa sawa" ([Matendo 19:10](#)).

Luka alizungumza kuhusu Asia tena katika [Matendo 19:26–27; 20:4, 16, 18](#); na [27:2](#). Paulo anaitaja mara kadhaa ([Warumi 16:5; 1 Wakorintho 16:19; 2 Wakorintho 1:8; 2 Timotheo 1:15](#)). Mtume Petro pia alitumia neno hilo ([1 Petro 1:1](#)). Katika Agano Jipy, Kristo aliyefufuka ndiye wa mwisho kutaja Asia. Alimwagiza mtume Yohana, ambaye alikuwa akiishi uhamishoni kwenye kisiwa cha Patmo, kuandika barua kwa makanisa saba maalum huko Asia ([Ufunuo 1:1–4](#)).

Miji mingine katika jimbo hili la Kirumi iliyotajwa katika Agano Jipy ni pamoja na:

- Laodikia na Hierapoli ([Wakolosai 4:13](#))
- Adramitio ([Matendo 27:2](#))
- Aso ([Matendo 20:13–14](#))

Askofu

Afisa kanisani ambaye sifa zake zimeorodheshwa katika 1 Timotheo 3:2–7 na Tito 1:6–9. Neno la Kigiriki ambalo jina la Kiswahili "askofu" na kivumishi "episkopi" yametokana mara nyingi hutafsiriwa katika matoleo ya kisasa kama "mzee," "msimamizi" (kama katika Biblia ya Berea

Standard), "mchungaji," au "mlezi." Inalingana kwa karibu na neno la sasa "mchungaji." Yesu anaitwa "Mchungaji na Askofu wa roho zenu" (1 Petro 2:25, Toleo la King James).

Kwenye Agano Jipy, "askofu," na "mzee" zinarejelea ofisi ile, kama inavyoonyeshwa na mtume Paulo alipomwambia Tito kuteua "wazee katika kila mji" na kisha kuwarejelea watu hao kama "maaskofu" (Tito 1:5, 7). Alipokuwa Miletu, Paulo aliwaita wazee kutoka kanisa la Efeso na kisha akawaambia kama "waangalizi" au "walinzi" (Matendo 20:17, 28). Katika barua yake kwa Wafilipi, Paulo aliwasalimu "maaskofu na mashemasi" (Wafilipi 1:1). Ukweli kwamba kulikuwa na maaskofu wengi huko Filipi, pamoja na Efeso, unaonyesha kwamba ofisi ya askofu haikuwa imekua kuwa kile ilichokuja kuwa baadaye: askofu mmoja akisimamia kanisa moja au zaidi.

Maaskofu walikuwa na nafasi za mamlaka waziwazi, lakini majukumu ya ofisi hiyo hayajaelezewa wazi katika Agano Jipy. Kazi moja ilikuwa 'kuwakemea wale wanaopinga [mafundisho sahihi]' (Tito 1:9) na kufundisha na kufafanua Maandiko (1 Timotheo 3:2). Zaidi ya hayo, kuna ushahidi kwamba moja ya mambo yao ya msingi ilikuwa kushughulikia masuala ya kiuchumi na kuwajali maskini, pamoja na kusimamia jumla ya waumini. Orodha za sifa zinazotajwa katika barua za Paulo kwa Timotheo na Tito zinaonyesha kwamba askofu alizingatiwa kuwa kiongozi katika kusanyiko na mwakilishi kwa ulimwengu usio wa Kikristo.

Tazama Mzee; Mchungaji; Mzee wa Kanisa

Astronomia

Uchunguzi wa vitu nje ya anga ya dunia unalenga kwenye nafasi, mienendo, na sifa za vitu vilivyoko angani. Neno "astronomy" linatokana na maneno ya Kigiriki yanayomaanisha "sheria ya nyota."

Astronomia si sayansi ya kisasa. Watu wamevutiwa na anga kwa muda mrefu sana. Ustaarabu wa kale ulisoma anga ili kutabiri bahati (unajimu) na kusaidia katika urambazaji.

Biblia inazungumzia astronomia kwa njia za kuvutia. Kulingana na [Mwanzo 1:14–19](#), Mungu aliumba jua, mwezi, na nyota ili:

- 14.** kuleta mwanga duniani;
- 15.** Kuonyesha misimu na sikukuu; na

16. kufanya kazi kama "ishara" ili kusaidia watu kupata njia yao.

Neno "msimu" linaweza kumaanisha sikukuu na misimu ya kila mwaka. Kama ilivyo kwa kalenda ya Babeli, kalenda ya Kiebrania ilitegemea awamu za mwezi. Kalenda hii ilitumia mwezi kuweka tarehe za sherehe za kidini. Kazi ya nyota na sayari kama ishara inaonekana kuhusiana na jinsi zinavyopanga mbingu. Hii inawawezesha watu duniani kupata njia yao, kuabiri, na kujielekeza.

Biblia haitaji moja kwa moja kupatwa kwa jua. Hata hivyo, baadhi ya vifungu kuhusu jua na mwezi kuwa giza huenda vinahusu kupatwa kwa jua ([Yoeli 2:31](#); [Amosi 8:9](#); [Mathayo 24:29](#)).

Baadhi ya makundinyota yanatajwa katika Agano la Kale. Sio rahisi kila wakati kubaini ni makundinyota gani yanayojadiliwa kwa kutumia maneno maalum ya Kiebrania. Neno lililotafsiriwa kama "Pleiades" (katika matoleo mengi) linamaanisha "kikundi" au "lundo." Inawezekana linahusu kikundi cha nyota kinachoonekana zaidi katika kundinyota Taurus ([Ayubo 9:9; 38:31](#); [Amosi 5:8](#)). Neno la Kiebrania linaloweza kuhusiana na neno "mpumbavu" linaeleweka mara nyingi kuwa ni kundinyota Orion. Uhusiano kati ya kundinyota hicho na neno "mpumbavu" haujulikani. Makundinyota mengine yanatajwa kama "makundinyota ya Kusini" na "Dubu" ([Ayubo 9:9; 38:32](#)). Inaweza kuonekana katika anga ya kaskazini.

Biblia inataja nyota mara nyingi. Mungu alimwambia Abrahamu kwamba wazao wake watakuwa wengi kama nyota ([Mwanzo 15:5](#)). Paulo aliandika kwamba nyota zina viwango tofauti vyta mwangaza ([1 Wakorintho 15:41](#)).

[Yuda 1:13](#) kinawafananisha walimu wa uongo na "nyota zinazotangatanga." Wengine wanafikiri sitiari hii inatokana na jinsi nyota zinavyoonekana kusogea kuzunguka nyota ya kaskazini (nyota ya karibu zaidi inayokaa mahali pamoja kutoptaka na ukaribu wake na ncha). Nyota ya kaskazini iliyowekwa hutoa sehemu ya kumbukumbu kwa ajili ya urambazaji, wakati nyota zinazohama hazingkuwa waongozi wa kuaminika, kama walimu wa uongo.

Hata hivyo, kuna uwerekano mkubwa kwamba sitiari ya Yuda inarejelea sayari. Kufikia wakati huo, watu walijua mienendo ya kawaada ya nyota na makundinyota kuzunguka nyota ya kaskazini, kwa hivyo hawangeona nyota zote isipokuwa nyota ya kaskazini kuwa "zinazotangatanga." Sayari, kwa upande mwengine, zilionekana

zikisonga katika njia zisizoleweka, tofauti na mzunguko thabiti wa nyota. Baadhi ya wachambuzi wanaamini "nyota zinazotangatanga" zinaweza pia kumaanisha vimondo.

tazama pia unajimu.